

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРАЗІЙСЬКА ПАРАДИГМИ ІНТЕГРАЦІЇ
ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРАЗІЙСЬКА ПАРАДИГМИ ІНТЕГРАЦІЇ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Монографія

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРАЗІЙСЬКА
ПАРАДИГМИ ІНТЕГРАЦІЇ
ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

Монографія

*За редакцією
доктора філологічних наук, професора Рудякова П.М.,
кандидата політичних наук Вознюка П.Ф.*

Київ
2020

УДК 94:339.924(47+57)
Є24

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 10 від 26 грудня 2019 року)*

Рецензенти:

Віднянський С.В. – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних
відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України
НАН України

Вороній В.М. – доктор історичних наук, професор кафедри публічного
адміністрування Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
і соціальних наук МАУП

Смолянук М.Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
політичних технологій ДВНЗ «Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана»

Є24 **Європейська** та євразійська парадигми інтеграції як фактор
трансформації пострадянського простору: монографія / за
редакцією доктора філологічних наук, професора Рудякова П.М. та
кандидата політичних наук Вознюка П.Ф.; ДУ «Інститут всесвітньої
історії НАН України». – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2020. – 264 с.

ISBN 978-966-02-9198-0

У монографії проаналізовано європейську та євразійську па-
радигми інтеграції на пострадянському просторі як альтернативні
варіанти інтеграційного вибору. Показано зміст та спрямованість
впливів Росії, ЄС, США, КНР на інтеграційні процеси. З'ясовано,
що інтеграційний чинник був одним з ключових для трансформації
пострадянського простору. Звернуто увагу на цивілізаційну деф-
рагментацію та регіоналізацію пострадянського простору, який пе-
рестав бути внутрішньо цілісним.

УДК 94:339.924(47+57)

*За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на автора і видання є обов'язковим*

ISBN 978-966-02-9198-0

© Державна установа
«Інститут всесвітньої
історії НАН України», 2020

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Тридцять років пострадянського транзиту: ключовий критерій трансформації – інтеграція.

Коли республіки СРСР після його розпаду перетворилися на незалежні держави, чимало дослідників як у різних куточках самого пострадянського світу, так і поза його межами були схильні бачити в них певну внутрішню цілісну єдність, акцентуючи спільні риси й нехтуючи тим, що до їхнього кола не належало. Такий підхід, щоправда, протримався дуже нетривалий час, втративши актуальність під впливом очевидних розбіжностей у траєкторії пострадянського транзиту в різних нових незалежних державах, а також у не менш помітних і красномовних проміжних наслідках цього процесу.

Внутрішня сегментація простору колишнього СРСР відбулася для багатьох спостерігачів несподівано швидко й радикально. Спочатку чітко визначилися регіональні підсистеми: Балтія, Південний Кавказ, Центральна Азія, Східна Європа. «Просторова ідентичність», про яку йтиметься у Розділі I цієї монографії, далася взнаки повною мірою, і пострадянський транзит набув досить чітко вираженої регіональної специфіки. Спільне радянське минуле виявилось менш вагомим фактором, ніж історично сформована й закріплена протягом значно тривалішого історичного періоду спільна регіональна належність та культурно-цивілізаційна модель.

Наступним етапом стала зміна геополітичних орієнтирів та векторів інтеграції. У її рамках всередині кожного з регіонів, окрім Балтії, намітилися індивідуальні особливості тих чи інших суб'єктів. Геополітичний вибір, національні стратегії інтеграції, політична воля нових інтеграційних центрів в особі Європейського Союзу та Росії, а також їхня суперечлива взаємодія з яскраво вираженими елементами конкуренції на пострадянському просторі почали здійснювати вагомий вплив на характер і перебіг трансформаційних процесів. З кожним новим кроком цей вплив перманентно зростає, поступово перетворюючись ледь не на вирішальний фактор трансформаційних зрушень.

Тридцятиріччя свого суверенного існування нові незалежні держави з числа колишніх республік СРСР зустрічають в неоднаковій ситуації, з далеко неоднаковими й неоднорідними підсумками трансформаційних перетворень і зрушень. Одним з небагатьох моментів, які на тлі такої неоднаковості лишаються спільними для більшості пострадянських країн, слід вважати майже остаточне визначення ними векторів інтеграції. При цьому важливо розуміти, що у випадку, коли йдеться про євроінтеграційний вектор, визначення вектора аж ніяк не тягне за собою автоматично негайну практичну реалізацію обраного курсу. Інтеграція в даному випадку виявляється безпосередньо залежною від підсумків трансформації, перебираючи на себе де-факто роль ключового критерія в оцінці трансформаційних перетворень. На цій стороні пострадянського транзиту зосереджено увагу авторського колективу даної монографії.

* * *

Закінчення «холодної війни» і відхід у небуття біполярної системи міжнародних відносин змінили долю не лише Європи, а й цілого світу. Вони, крім усього іншого, збіглися в часі з активізацією процесу глобалізації. Значне прискорення руху капіталів, стрімкий розвиток інформаційних технологій та розширення ареалів панування ринкової економіки посилити взаємозалежність різних держав і регіонів. Доконаним фактом є потужний вплив процесів глобалізації, інтеграції та регіоналізації на ту чи ту країну, її суб'єктність у міжнародних вимірах. Значне зростання взаємозв'язків і взаємозалежності сучасного світу, що супроводжується ослабленням суверенітету національних держав, імперативно ставить завдання зберегти у цих умовах власну унікальність та забезпечити національну державу від розмивання її ідентичності.

Країни пострадянського простору, їхні національні економіки, набуваючи суверенітету та долаючи обмеженість відносин попередніх десятиліть, стрімко виходили на нові горизонти політичних відносин та світової економічної системи. За сучасної історичної доби широка система об'єктивних та суб'єктивних чинників, внутрішніх та зовнішніх складників впливають на процеси трансформації кожної з нових незалежних держав пострадянського простору. З одного боку, наростають чинники, які сприяють формуванню певної цілісності всесвітнього господарського організму, що викликано лібералізацією торгівлі, створенням сучасних систем комунікації та інформації, світових технічних стандартів і норм, які прийнято називати процесом глобалізації. З іншого, відбуваються інтенсивне економічне зближення і взаємодія країн на регіональному рівні, формуються великі регіональні інтеграційні структури, які розвиваються у

напрямку створення відносно самостійних центрів світової економіки другого і третього плану.

Відтак, саме інтеграція стає інструментом прискороного розвитку регіональних економік і підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань, а відповідно й зміцнення їхніх позицій у міжнародному співтоваристві. Міжнародна практика підтверджує положення про те, що значущість і вага окремого регіону можуть зростати мірою поглиблення у ньому інтеграційних тенденцій. Становлення багатополярного світу відбувається в умовах гострої конкуренції головних світових центрів сили за зони розширення свого впливу. У новому світоустрої великі держави виступають гарантами суверенітету і безпеки для малих і середніх країн – реципієнтів цієї безпеки. Відбувається перегруповання геополітичних полюсів сили, до яких вимушено тяжіють менші країни та на які великі актори здатні поширити свої впливи.

Поява на мапі Євразійського ареалу нових незалежних держав, відкритих впливу глобальних і регіональних організацій та політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів на цих величезних обширах. Звичайно, що інтеграція здійснює вплив на трансформаційні процеси, чималою мірою визначає їхній перебіг і наслідки. З іншого боку і простір, у межах якого розгортаються інтеграційні процеси, певною мірою визначає їхній характер та особливості. Проблема вибору засадничих чинників інтеграції як дієвого фактора змін пострадянських країн має велике науково-теоретичне значення. Процес інтеграції з часом неодмінно справляє глибокий трансформаційний вплив на всі сторони суспільно-політичного життя країн, що інтегруються.

Пов'язане з розпадом Радянського Союзу утворення нових незалежних держав істотним чином вплинуло на динаміку і

спрямованість трансформаційних процесів євразійського континенту. На території сучасної Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка суттєво впливає на сучасну систему міжнародних відносин.

Незважаючи на те, що з моменту формального набуття суверенітету минуло вже майже тридцять років, низка зовнішніх і внутрішніх чинників уповільнює створення сталих підвалин реально незалежного існування пострадянських держав. Низка країн пострадянського простору досі перебуває в стадії формування державності, пошуку нової ідентичності, а також власного місця у системі міжнародних відносин. З набуттям колишніми радянськими республіками суверенітету зростає актуальність пошуку нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході і Сході. Моделювання нових форматів об'єднання і досі викликає безліч питань, від вирішення яких багато у чому залежить напрям трансформації Євразії, що значною мірою впливає на долі не тільки народів окремих країн, а й цілого континенту.

Монографію підготував авторський колектив Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

РОЗДІЛ І

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР: МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ

Масштабні зрушення у перебігу світового історичного процесу на межі тисячоліть потребують системного й своєчасного осмислення. Актуальна міжнародна тематика, глобальні трансформації, роль і місце України в архітектоніці сучасного світу вже не перший рік є пріоритетним напрямом досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». Свідченням цього є численні матеріали наукових заходів, друкованих видань та інші напрацювання, враховуючи ті, що розміщені на веб-сайті Інституту.

Поряд із безсумнівною актуальністю окресленого кола проблем, слід відзначити підвищення якісного рівня і, що найголовніше, розширення можливостей використання на практиці відповідних теоретичних праць науковців нашої установи. Зокрема, з погляду практичної затребуваності особливе місце в науковому доробку Інституту посідає розробка нових концептуальних підходів до вивчення суспільно-історичного розвитку України та інших пострадянських держав у контексті посилення міжнародної інтеграції в сучасному світі [1].

Це обумовлено низкою причин. З одного боку, широка міжнародна інтеграція є однією з найбільш характерних тенденцій історичної доби. Кооперація та взаємопроникнення національних економічних, політичних і суспільних інститутів набули досі небаченої інтенсивності. Інтеграційні про-

цеси мають як глобальний вимір у вигляді постання загальнопланетарного світогосподарського комплексу, так і вимір регіональний, реалізований у тих чи інших торговельно-економічних та військово-політичних союзах в окремих частинах планети.

З іншого боку, постійна увага до посткомуністичної і, передовсім, пострадянської проблематики спричинена не лише тим фактом, що Україна є однією з держав-наступниць СРСР. Не менш важливою обставиною з погляду дослідницького інтересу є динамізм трансформаційних та інтеграційних процесів, пов'язаних з демонтажем колишньої наддержави. Три десятиліття калейдоскопічних змін на «одній шостій суходолу» вже самі по собі є науково значущою подією, котра дає багатий емпіричний матеріал для численних і різноманітних спостережень та узагальнень. Невипадково країни экс-СРСР перебувають у фокусі фахової зацікавленості вчених і експертів усього світу. Адже нові незалежні держави одразу по здобутті суверенітету опинилися на геополітичному й інтеграційному роздоріжжі, перетворившись на один із першочергових об'єктів наукового аналізу. Насамперед ідеться про дослідження цивілізаційного транзиту (на прикладі пострадянського), його природи, історичної зумовленості та ідейно-теоретичних засад, а також різного роду викликів і обставин, що його супроводжують, коригують, ускладнюють.

Відтак, перед дослідниками постало завдання з'ясувати, чи сформують ці країни власну, оригінальну модель існування, як і те, що із цим світом відбувається під час переходу з одного стану до іншого. Такій постановці питань сприяла актуалізація проблеми унікальності/універсальності Європи та – ширше – євроатлантичного Заходу. До цього додавалися питання щодо можливостей використання досвіду шляхом його не-

критичного копіювання як оптимальної матриці для інших країн, включаючи пострадянські. У межах такого наукового дискурсу природно постало й завдання визначення рушійних сил пострадянського транзиту. Воно, своєю чергою, потягнуло за собою проблему релевантних для нього чинників і впливів, зокрема й тих, що стосуються інтеграційних векторів та орієнтирів.

Тож відповідно до чинних пріоритетів науково-дослідної діяльності ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», колективну монографію «Європейська та євразійська парадигми інтеграції як фактор трансформації пострадянського простору» присвячено аналізу актуальних аспектів взаємодії різних інтеграційних векторів на теренах экс-СРСР, їхнього впливу на розвиток як окремих країн, так і історичного феномену пострадянського простору загалом.

Автори дослідження мали на меті дати комплексну картину посткомуністичного розвитку країн экс-СРСР у контексті інтеграції до різних міждержавних об'єднань і цивілізаційних просторів. Дана монографія є продовженням роботи над проблематикою в межах наукового напрямку, присвяченого осмисленню історичного спадку, сучасного місця та перспектив пострадянських країн у нинішній глобальній системі. У попередні роки за результатами відповідних напрацювань побачили світ такі видання, як колективні монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (2017), «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору» (2020), збірники статей «“Третя хвиля” демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності» (2015), «Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи» (2016), «Країни пострадянського

простору: виклики модернізації» (2016), «Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі» (2018), «Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів» (2019).

Основна робоча гіпотеза авторського колективу монографії ґрунтується на припущенні, що пов'язані з європейським (західним) та євразійським (східним) геополітичними векторами інтеграційні процеси здійснюють помітний, а подекуди – вирішальний вплив на перебіг і загальне спрямування трансформаційних змін пострадянського простору. Тобто результат трансформації є залежним від вектору інтеграції. Втім справедливим видається і зворотне твердження: інтеграція перебуває в залежності від наявного історичного спадку та вже здійсненої трансформації. І не лише від неї. Перефразовуючи Р. Козеллека, який вважав, що «історія завжди має справу з простором» [2], можна стверджувати, що інтеграція також завжди має справу з простором і залежить від нього.

Простір є фундаментальною категорією, що утворює базис для інших. Географічно-природні просторові особливості в поєднанні з тим, що можна було б позначити як «дух простору», суттєвим чином обумовлюють усе, що відбувається в цьому просторі. Зокрема, він великою мірою визначає основні принципи й закономірності *modus vivendi* людських спільнот, які проживають на відповідній території. З іншого боку, глобальний розвиток цивілізації значною мірою визначається взаємодією різних людських спільнот, вміщених у різні просторові координати, їхньою кооперацією і конкуренцією.

Продовженням ідей Р. Козеллека є не сформульована, але підготовлена ним категорія «просторова ідентичність», релевантна для етносу, нації, політичного класу, еліти, держави.

Вона видається продуктивною в контексті осмислення впливу простору перебування й існування людини, людських спільнот, націй, держав на основні принципи цього існування. Історія і простір «мають стосунки» одне з одним. Наслідком цих специфічних стосунків є «історична карта простору».

Просторовий вимір міждержавних відносин тісно пов'язаний із вибором оптимальної з огляду на національні інтереси інтеграційної моделі. Остання охоплює природне тяжіння до спільності, близької географічно, політично, економічно, геополітично, символічно й культурно-цивілізаційно. Тобто умовна «інтеграційна ідентичність» сильно, цілком вірогідно, навіть у вирішальний спосіб залежна від умовної «просторової ідентичності».

Простір – категорія консервативна, статична, незмінна, на томість час – динамічний. Вийти за рамки свого часу, обігнавши його або відставши від нього, можливо й реально, а вийти за межі свого простору – ні. Навіть такий потужний трансформатор усього й уся, як глобалізація, виявляється безсилою у зіткненні зі статикою простору: розхитуючи його традиційні межі, вона не в змозі повністю зруйнувати сталу просторову модель світу й світобудови.

Планетарний простір прийнято поділяти на природно (континенти, природно-кліматичні зони, географічні ландшафти) чи історично (частини світу, країни, регіони) оформлені складники. Взаємини між цілим та його частинами, співвідношення між таксонами різного рівня здавна хвилювало дослідників. Роль історико-географічних регіонів у сучасній системі міжнародних відносин зростає – і це зростання можна розглядати як одну з тенденцій світового розвитку в останні десятиліття. Її посилення стало одним із наслідків розпаду біполярного світу та віддзеркаленням різних рівнів і швидко-

стей залучення регіонів та міжрегіональних об'єднань до процесів глобалізації.

Дотеперішній транзитивний статус більшості новопосталих після розпаду СРСР держав потребує визначитись із їхньою цивілізаційною та регіональною належністю, що часто формалізується належністю до тих чи тих міжнародних регіональних утворень. Адже транзитивний статус відповідної країни визначає характер та особливості її актуального позиціонування в системі міжнародних відносин, в інтеграційних проектах, у геополітичних орієнтирах і розкладах. У підсумку це вибір і остаточний транзит до європейського, азійського чи євразійського світу.

Для пострадянського простору принципова важливість просторового чинника має особливе значення. В контексті аналізу цієї обставини мною наголошувалося зокрема наступне: «пострадянський простір – специфічний продукт специфічного періоду історичного розвитку. Просторова характеристика у цьому випадку перебрала на себе функцію сутнісної» [3]. Інакше кажучи, «пострадянський» як характеристика об'єкта означає не лише його розташування на теренах колишнього СРСР, а й перебування в певному перехідному стані. Тож і визначення «пострадянський простір» відображає перехідний, трансформаційний, «транзитивний» характер даного періоду історичної еволюції відповідних територій – між минулою (СРСР) та майбутніми формами їхньої політичної організації.

При цьому, сам Радянський Союз був у край неоднорідним утворенням. Відтак одразу по його розпаді різні регіони умовного «пострадянського простору» стали розглядатися як органічні частини своїх природних культурно-географічних ареалів. Так, на початку XXI століття деякі західні фахівці по-

діляли всю територію планети на 12 великих «географічних світів», причому пострадянські країни відносили до трьох різних: європейського (Балтійські держави, Україна, Молдова), російського (власне Росія, а також як «перехідні зони» – Білорусь, Південний Кавказ, північ та схід Казахстану) й афро-азійського ісламського (країни Центральної Азії та більша частина Казахстану) [4].

Стрімка дезінтеграція загальнорадянського державно-політичного й соціально-економічного просторів (а також наявних у СРСР елементів культурної та духовної єдності) з наступною їх фрагментацією значною мірою затерла «історичну карту» цього мегарегіону. Це створило як нові можливості, так і певні перешкоди для нових інтеграційних проєктів. Найкраще цими новими можливостями скористались країни Балтії, коли вирішили брати участь в інтеграційних проєктах, дистанціюючись від досвіду перебування в складі СРСР та акцентуючи практику свого дорадянського минулого. Складнощі ж для інших країн виникли через те, що пострадянський простір за нинішніх історичних умов і геополітичних обставин фактично дорівнює поняттю «простір навколо Росії» з усіма наслідками, що з такого позиціонування випливають. Беручи все це до уваги, логічним постає висновок, що інтеграція і простір також «мають стосунки».

Простір, у рамках якого розгортаються інтеграційні процеси, значною мірою визначає їхні характер та особливості. Своєю чергою, інтеграція здійснює вплив на трансформаційні процеси, чималою мірою визначаючи їхні перебіг і наслідки. Для пострадянських країн інтеграційний чинник має подвійну природу: він одночасно є однією з цілей трансформації і водночас її важливим ресурсом, однією з основних рушійних сил.

Проблема інтеграції як чинника змін посідає в монографії центральне місце. У цьому зв'язку показано, що розвиток міждержавного співробітництва у найрізноманітніших сферах обумовлюється нагальними потребами в налагодженні взаємовигідних товарно-виробничих відносин, реалізації технологічних проектів, оптимізації інфраструктурно-логістичних мереж, вирішенні спільних проблем (економічних, екологічних, безпекових тощо). Тобто в основі будь-яких інтеграційних ініціатив лежать цілком прагматичні й утилітарні міркування. Однак практична взаємодія національних держав з необхідністю потребує відповідного нормативного і навіть етичного забезпечення, вироблення чітких загальнообов'язкових «правил гри», зрештою – формування повноважних наднаціональних органів управління. Процес інтеграції з часом неодмінно справляє глибокий трансформаційний вплив на всі сторони суспільно-політичного життя країн, що інтегруються.

Найнаочніший приклад розвиненого інтеграційного утворення, що невпинно змінює життя держав із давніми історичними традиціями, являє собою Європейський Союз. Стартувавши як спроба суто функціональної консолідації ресурсних та виробничих можливостей провідних економік континенту (Європейське об'єднання вугілля і сталі, 1951 р.), він поступово еволюціонував у повноцінну політично-інтегровану спільноту. Нині членство в ЄС для кожної країни обумовлюється додержанням цілої низки не лише економічних, а й політичних та правових вимог – демократичне врядування, верховенство закону, забезпечення прав людини та ін. (Копенгагенські критерії 1993 р.).

На пострадянському просторі з євроінтеграцією конкурує намагання частини європейських та азійських держав під проводом Російської Федерації (і головне в її інтересах) зберегти

та розвинути економічний потенціал території колишнього СРСР, що втілюється у створенні Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Євразійська інтеграція, на відміну від європейської, наразі формально не висуває політичних умов учасникам. Утім на практиці майже всі члени ЄАЕС є країнами якщо й не з відверто авторитарними, то жорстко централізованими та достатньо високо персоніфікованими системами влади.

Водночас, поряд із інтеграцією пострадянських держав спостерігається подальша сегментація пострадянського простору і розходження економічних інтересів та цивілізаційного визначення свого майбутнього цими країнами, реалізація в них різних модернізаційних моделей, на які активно впливають ключові світові геополітичні й економічні суб'єкти (країни Заходу на чолі з США, Росія, Китай), а також – на іншому рівні – потужні регіональні актори.

Інтеграційні устремління як чинник трансформаційних зрушень і перетворень знаходять своє виявлення у різних дискурсах. Одним з них є інтеграційна конкуренція: можливість вибору між кількома реальними та потенційними інтеграційними проектами, до яких за певних обставин могли б підключитися нові незалежні держави. За часів СРСР усі вони були позбавлені такої можливості, існуючи в ситуації повної й абсолютної безальтернативності. Москва тоді була одним з найбільш потужних у світі центрів інтеграції, Радянський Союз – самостійним, самодостатнім, до того ж, конкурентним на глобальному рівні інтеграційним об'єднанням. Після його розпаду колишні союзні республіки, набувши принципово нового – суверенного – статусу, опинилися у стані ситуативного інтеграційного вакууму. Для них звичний центр інтеграції втратив свою силу й, почасти, привабливість, нові центри

доводилося відкривати та налагоджувати з ними контакти, до того ж, робити це за умов, дуже далеких від тепличних.

Йшлося не про просту заміну одного центру тяжіння на інший. Йшлося про «заміну парадигми» [5] (термін Т. Куна), про кардинальну зміну моделі інтеграції, що органічно включалася до процесу зміни моделі державного розвитку загалом.

Додаткову складність у пошуку та руху за обраною парадигмою змін привносили три обставини. По-перше, кардинальні зрушення в глобальній системі міжнародних відносин, в її континентальних, регіональних та навіть локальних фрагментах. По-друге, обвальне погіршення економічної й ускладнення політичної ситуації у пострадянських країнах. По-третє, наявність потужних зовнішніх впливів, дія частини з яких виявлялася сильнішою за внутрішні інтенції, і відповідно, поза якими й поза реакцією на які входження до нової реальності було неможливим. До того ж, незабаром з'ясувалося, що включення до нових інтеграційних моделей часто потребувало не лише внутрішніх змін і перетворень, а й коригування уподобань та відповідних вимірів національної ідентичності.

Для пострадянських країн відповідно до імперативу, визначеного простором, у межах якого вони перебувають, фактично існує дві інтеграційні альтернативи: інтеграція до Європи (європейська) або до Росії (євразійська) або ж стратегія відмови від участі в інтеграційних процесах. Частина нових незалежних держав свій вибір уже не лише зробила, а й реалізувала на практиці: Литва, Латвія та Естонія приєдналися до ЄС, Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія – до очолюваного Росією ЄАЕС. Про кожну з цих країн можна вести мову як про приклад інтеграції як чинника трансформації. Решта пострадянських країн з Україною включно вибір так чи інакше зробили, проте ще його не реалізували. В силу цього вони

перебувають у фазі інтеграційних очікувань, що поєднуються з інтеграційною підготовкою через співпрацю з обраним інтеграційним центром. Очікування теж є чинником, який має свій специфічний вплив на трансформаційні процеси.

Конкуренція альтернативних інтеграційних векторів – європейського й євразійського – на пострадянському просторі йде з різною інтенсивністю. Сильніше вона виявляється в шести країнах, включених у програму ЄС «Східне партнерство», слабше – в Центральній Азії. Власне, показником такого стану й слугує ініційований ЄС формат «Східного партнерства». Ця конкуренція, яка тривала у 2000–2008 рр. в умовах відносин стратегічного партнерства РФ та ЄС, після російської агресії проти Грузії у 2008 р. – у форматі «холодного миру», після 2014 р. посилюється і загострюється, перейшла у режим конфронтації. Перспективи налагоджування офіційних відносин між двома сусідніми інтеграційними угрупованнями – ЄС та ЄАЕС – виглядають не надто оптимістичними. Наслідком цього є підвищення рівня конкуренції інтеграційних проєктів на пострадянському просторі.

На особливу увагу заслуговує те, що європейський і євразійський інтеграційні проєкти не є ані рівнозначними з огляду на вагу й значущість інтеграційного центру, силу його лідерських позицій, ані однаковою мірою функціональними й привабливими з погляду їхніх дійсних і потенційних учасників з числа нових незалежних держав. Європейський Союз як центр інтеграційного тяжіння має незаперечну перевагу як об'єктивного поступу – на рівні економічного потенціалу, соціальних стандартів тощо, – так і з огляду на кількість, якість, зрештою, модерність інтеграційного «продукту», який він спроможний запропонувати країнам, що орієнтуються на інтеграцію до нього. Лідерство ЄС як інтеграційного об'єднання

високорозвинених країн не піддається сумніву ніким у світі. Росію ж на пострадянському просторі сприймають як лідера більше за традицією, народженою за часів Російської імперії та закріпленою в часи СРСР. За нинішніх умов і обставин у неї бракує достатньої кількості спонук для мотивації інших країн до визнання її повноцінної лідерської ролі, тим більше у порівнянні з Євросоюзом. Пострадянські країни як учасниці – потенційні чи реальні – проектів за російського лідерства, не виявляють попит на російське лідерство, хоча й визнають претензії Москви на нього. Істотну перевагу проєвропейській орієнтації над орієнтацією проросійською дає та обставина, що ЄС створювався навколо реалізації економічних проєктів, спільних цінностей та за принципом консенсусу, а євразійський проєкт спирається переважно на колишню спільну історію та ресурсні можливості й амбіції країни-домінанта.

Важливим елементом інтеграційних дискурсів на пострадянському просторі було те, що конкуренція між двома інтеграційними проєктами – європейським та євразійським – розпочиналась і певний час тривала у вигляді конкуренції образів кожного з них. І Європа, і Росія прагнули створити привабливі для інтеграції нових незалежних держав образи. За три десятиліття після розпаду СРСР можемо констатувати, що образ (чи ідея) Європи та євроінтеграції є більш привабливою для еліти й населення більшості пострадянських країн ніж образ Росії та євразійської інтеграції, хоча і в останнього також є свої прихильники.

Необхідним складником цього образу є культура в широкому розумінні цього поняття. На пострадянському просторі культура Заходу посідає дедалі пріоритетніше місце, відіграючи принципово важливу роль у низці процесів і тенденцій, пов'язаних із кардинальним оновленням успадкованої від

СРСР культурної ідентичності. Із прозахідним конкурує дискурс, що представляє концепт «Русского мира», орієнтований на закріплення на пострадянському просторі пріоритету російської мови та культурних надбань спільної історії.

Будь-яка інтеграція – процес, який передбачає рух партнерів назустріч один одному. В історії просування вперед шляхом європейської інтеграції низки нових незалежних країн це твердження має специфіку. Їхні прагнення інтегруватися до ЄС є більш потужними та цілеспрямованими, ніж реакція Європи на них. Для більшості пострадянських країн національні стратегії європейської інтеграції передбачають набуття членства в ЄС – якщо не в коротко- або середньо-, то в довгостроковій перспективі. Натомість з боку Брюсселю ані чіткого визнання, ані формалізації перспективи членства для них не надходило. Співпраця у сфері політики, економіки, культури між пострадянськими країнами та ЄС прогресує, але реальна євроінтеграція поки що радше підміняється образом або ідеєю євроінтеграції. Так, висунення з боку ЄС низки неформалізованих критеріїв (приміром, вимоги забезпечення перемоги над корупцією) в умовах буття всіх без винятку пострадянських країн фактично означає відкладення питання про вступ цих країн до ЄС на невизначений час.

У відносинах нових незалежних країн з Європою і на загальному рівні, й на рівні інтеграційних очікувань зберігається стереотип, згідно з яким цим країнам слід вибудовувати свій розвиток, виходячи з потреби «наздогнати Європу». Практичним інструментом забезпечення такої потреби виступає політика перенесення на власну країну західних моделей і зразків політичного, економічного, соціального, культурного життя. Тривалий час такого роду дії прийнято було розглядати як найбільш ефективний шлях до модерні-

зації та досягнення західних стандартів. Утім, реальні здобутки модернізаційних проектів і трансформаційних змін за тридцять років незалежного існування поставили ефективність модернізації «навздогін» на пострадянському просторі під великий сумнів. Адже мало хто в процесі вироблення державних стратегій європейської інтеграції й під час їхньої практичної реалізації враховував те, що Захід і західний шлях не є універсальним, що Європа має свою власну логіку просування історичним шляхом, свій власний алгоритм розвитку, зрештою – свої природно й історично визначені межі. Тож механічне перенесення західних зразків до незахідних середовищ, хоч і спроможне дати певні позитивні наслідки, але несе в собі серйозні виклики, загрози й ризики. Тому низка пострадянських країн, ідентифікація яких не є європейською, шукає моделі державного будівництва, які б одночасно й враховували прогресивний зарубіжний досвід, і спиралися на власні національні засади.

Інтеграційні проекти під цим кутом зору набувають ще вагомішого значення. Оскільки вибір між інтеграцією з Європою чи з Євразією для пострадянських країн стає, з одного боку, дороговказом і стратегічним орієнтиром, з іншого, – спонукальним та фундаментальним критерієм оцінювання внутрішніх змін і зрушень. Навіть беручи до уваги інтеграційний егоїзм Європейського Союзу та нав'язливу наполегливість Російської Федерації щодо залучення на свою сторону пострадянських країн, національні інтеграційні плани і проекти відповідних держав відіграють роль украй важливого й вагомого чинника оптимізації пострадянського транзиту. В підсумку національні інтеграційні стратегії зміцнюють розуміння історично закріпленої належності до свого природного політичного та цивілізаційно-культурного ареалу.

У вітчизняному контексті дослідження парадигмальних інтеграційних процесів набуває особливої значущості сьогодні, у момент вирішального зовнішньополітичного вибору України. Адже впродовж останнього десятиліття саме на українській землі конкуренція двох різноспрямованих проєктів інтеграції набула чи не найгостріших форм з-поміж усіх пострадянських країн, вилившись у безпосереднє силове протистояння. Відтак, знаковою подією, здатною визначити вектор розвитку нашої держави на десятиліття вперед, стало закріплення на конституційному рівні у 2019 р. європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу, стратегічною метою якого є набуття повноправного членства в динамічному Європейському Союзі та НАТО.

Використані джерела та література:

1. Історія як інструмент пізнання майбутнього : Інтерв'ю з директором Інституту всесвітньої історії НАН України, членом-кореспондентом НАН України Андрієм Кудряченком // *Голос України*, 2020, 18 вересня, № 172 (7 429). С. 7.
2. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / пер. з нім. К., Дух і Літера, 2006. 429 с. С. 98.
3. Кудряченко А.І. Передмова у колективній монографії : Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / за редакцією канд. іст. наук, доц. А.Г. Бульвінського. К., ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с. С. 9.
4. Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / пер. з англ.; передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. К., Либідь, 2004. 740 с. С. 20-21.
5. Див.: Барнз В., Ледебур Л. Нові регіональні економіки: спільний ринок США і глобальна економіка / пер. з англ. Л., Літопис, 2003. 19 с. С. 15.

РОЗДІЛ II

МІЖНАРОДНА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Цивілізаційний поступ людства другої половини ХХ – початку ХХІ ст. супроводжується значними інноваційними змінами не лише в сфері технологій, а й у глобальній політиці, що дає підстави говорити про «нову архітектуру світу» (К.Ясперс). Знаковою тенденцією сучасності став зокрема динамічний розвиток міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Нині міжнародна інтеграція формує без перебільшення один із магістральних напрямів «транзиту в майбутнє». У добу глобалізації інтеграційні процеси перетворилися на незамінний атрибут світового розвитку. Утворення нових спільностей, цілісних регіональних або міжрегіональних просторів співпраці із впорядкованими, органічними відносинами між елементами виступає головним змістом інтеграції.

Найбільше уваги в науковій літературі приділяється економічній інтеграції, під якою розуміється об'єктивний процес економічної взаємодії певних країн, зближення, взаємопереплетення і взаємодоповнення національних економік, проведення узгодженої економічної політики, що призводить до поєднання господарських механізмів. Такий варіант інтеграції відбувається, як правило, на регіональній основі, обумовлюється взаємними інтересами, спрямовується на створення єдиного господарського механізму, набуваючи форми міжнародних об'єднань економічного характеру, заснованих

на принципах преференційної, вільної торгівлі, спільних ринків, митних і валютних союзів, і забезпечується проведенням узгодженої міждержавної політики.

Процеси інтеграції мають тривалу історію формування, рухаючись «від імперії до спільноти» [1], що у сучасній теорії інтеграції прийнято трактувати як найважливіший структуротворчий елемент міжнародних відносин. Імперія як специфічний інструмент перерозподілу надлишкового продукту між народами на користь сильнішої держави постає на основі нерівномірності розвитку. Відмінність соціального, економічного і політичного розвитку держав породжувала усвідомлення переваги власної системи над іншими, викликаючи прагнення утвердити своє панування. Використання сировинних ресурсів підкорених країн дозволяло метрополії розвиватися прискореними темпами, забезпечуючи вищий рівень існування для себе та своєї еліти.

За доби імперіалізму зміст «інтеграції» зводився до централізації влади у руках вищого суверена, що дозволяло йому поширювати свою юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи єдиний порядок. Головною метою і основним наслідком такого стану було посилення військово-політичного потенціалу як вирішальна умова боротьби за процвітання, зокрема економічне.

Колоніалізм наприкінці XIX – на початку XX ст., маючи у своїй основі економічне підґрунтя, швидше був проявом успадкованих від минулого силових методів вирішення спірних міжнародних проблем, ніж наслідком нових імперативів міжнародного поділу праці. Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, деякі інші індустріальні країни активно створювали колоніальні імперії. Такий алгоритм було продиктовано прагненням забезпечити нові ринки для своїх виробів, гаран-

товані джерела продовольчих і сировинних ресурсів. Рушійною силою колоніальних захоплень були стратегічні міркування: прагнення отримати військово-політичну перевагу та доступ до ресурсів.

Певні риси формування національно-державних економічних організмів у XVI–XIX ст. є тотожними сучасним процесам міжнародної інтеграції. Однак це лише зовнішня схожість різних витків історичної спіралі. Це якісно різні за своїм змістом процеси, які відокремлює один від одного епоха зрушень у технічному розвитку, в економічних механізмах, у соціально-політичній сфері та в характері міжнародних відносин.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, які входили до їхнього складу, рано чи пізно призводила до їхнього занепаду й розпаду. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом СРСР. З появою на політичній карті світу значної кількості нових держав з різним рівнем розвитку і економічної самобутності склалися умови, які потребували пошуку адекватних часу інтеграційних зв'язків. Розмаїття соціально-економічних, географічних, історичних, соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких є унікальною, реалізуючи конкретні економічні, соціальні, геополітичні та культурно-історичні цілі. Множинність форм міжнародної інтеграції не заперечує наявності в їхньому формуванні та розвитку певних закономірностей.

На певному етапі відбувається критичне посилення залежності практично всіх національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, техно-

логій, їхній розвиток стає неможливим без тісної співпраці зі світовим господарством. Виникає потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання у різних країнах і здійснення координації фінансової та економічної політики держав. Такого роду вирівнювання і координація здійснюється через розвиток регіональної: європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської інтеграції.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії та практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині ХХ ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. З розвитком інтеграційних процесів на європейському континенті необхідним стає осмислення причин формування інтеграційних союзів, аналізу ролі владних структур та їхніх функцій у цих процесах.

Практика формування загальних теоретико-методологічних підходів до вивчення процесів інтеграції у ХХ столітті показує, що найбільших успіхів у цьому досягли представники зарубіжної та вітчизняної суспільно-політичної думки, які, починаючи від кінця 40-х–50-х років ХХ ст., розробляли базові компоненти інтеграції на основі аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу (переважно на прикладі європейської інтеграції).

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних посилок у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується до аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, зокрема на пострадянському просторі, складають концептуальні позиції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д.Рікардо, Дж.С.Міллер), неокласичної теорії міжнародного поділу праці

(Е.Хекшер, Б.Олін), теорії стадійного розвитку (У.Ростоу), теорії великих просторів (К.Шмітт), функціоналізму (Д.Мітрані), неофункціоналізму (Е.Хаас), федералізму (А.Гамільтон, К.Уейр, Р.Уотс), неофедералізму (А.Етціоні), реалізму (Г.Моргентау, С.Хоффман), теорії комунікацій (К.Дойч) тощо.

Існує великий масив літератури з теорії інтеграції, проте значна його частина стосується окремих інтеграційних проєктів або носить вузькоспеціалізований характер, що ускладнює можливість відображення повної картини інтеграційного розвитку в глобальному і регіональному вимірі.

У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту.

У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції спрощується, зводиться до факту юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу, ототожнюється з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або тих, що інтегруються. Аналітики Світового банку інтеграцією називають зростання економічної відкритості країн, безвідносно не лише до його причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни до того чи іншого економічного союзу, чи ні [2]. По суті, йдеться про включення окремих країн до світового економічного простору.

Для виявлення ступеню такого включення на базі чотирьох компонентів (частки зовнішньої торгівлі у ВВП, рейтингу довіри до країни з боку інституційних інвесторів, частки прямих іноземних інвестицій у ВВП, питомої ваги готових виробів в експорті) за спеціальною методикою вираховується «індекс

інтегрованості». Якщо розрахований у такий спосіб індекс виявляється величиною позитивною, особливо, якщо він більше одиниці, робиться висновок, що країна «інтегрується» з іншим світом. Якщо виходить негативна величина, то «дезінтегрується», незалежно від рівня техніко-економічного розвитку країни, фази економічного циклу, в якому вона перебуває, та інших обставин, які можуть вплинути на величину і знак такого показника.

За цих умов актуалізується потреба дослідження змістовної сторони феномену, про який ідеться, з акцентом на виявленні закономірностей міжгалузевого і внутрішньогалузевого поділу праці, фокусуванням уваги на процесах міжнародного переплетення капіталу і виробництва або, ширше, на взаємопроникненні і переплетенні національних відтворювальних циклів.

Теоретичне осмислення інтеграційних процесів у сучасному світі, їхніх передумов, завдань, перспектив є актуальним завданням для економістів, політологів, істориків. Зростає потреба дослідження інтеграції як складного, багатоаспектного історичного феномену, що розвивається, зароджуючись спочатку в найбільш техніко-економічно та соціально-політично розвинених регіонах світу, і поступово втягуючи у цей процес нові країни по мірі їхнього дозрівання до певних економічних, політичних і правових рамок.

У сучасній економічній літературі до безпосередніх передумов інтеграції відносять наступні:

– країни, які інтегруються, повинні мати близький рівень економічного розвитку і зрілості ринкової економіки. Їхні господарські механізми мають бути сумісними; як правило, інтеграція є більш міцною та ефективною, якщо інтегруються розвинені країни;

– наявність спільного кордону й історично сформованих економічних відносин; зазвичай об'єднуються країни, які знаходяться на одному континенті у безпосередній географічній близькості одна від одної, що дає змогу легше вирішувати транспортні, мовні та інші питання;

– наявність у суб'єктів інтеграції економічних структур, здатних взаємодоповнюватися (відсутність таких є однією з причин низької ефективності інтеграції в Африці, в арабському світі);

– спорідненість господарських та інших проблем, які стоять перед країнами;

– політична воля держав, наявність країн-лідерів інтеграції;

– «демонстраційний ефект»: під впливом успіхів певних інтеграційних об'єднань в інших держав з'являється бажання приєднатися до них;

– «ефект доміно»: оскільки інтеграція веде до переорієнтації економічних зв'язків країн-членів на співробітництво в межах певного регіону, інші країни, які залишилися за межами об'єднання, відчувають труднощі, часом скорочення торгівлі з країнами, які входять в угруповання; щоб нейтралізувати цей негатив вони теж змушені приєднуватися до інтеграційного об'єднання.

Від кінця 1940-х років у розвинених регіонах світу взяла гору тенденція до лібералізації торгівлі. На основі укладеної 1948 р. Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) було проведено значну роботу з метою поетапної лібералізації міжнародної торгівлі. Злам планово-адміністративної системи на пострадянському просторі поклав початок зміни зовнішньо-економічної стратегії: повороту до роздержавлення власності і демонтажу зовнішніх бар'єрів й у колишніх радянських республіках.

В економічному сенсі міжнародна інтеграція є процесом зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс, у межах якого наявні стійкі зв'язки. Це – процес зближення, взаємного налаштування національних господарських систем, в основі якого лежить економічний інтерес господарюючих суб'єктів і міжнародний поділ праці. Широкого розповсюдження зазнало визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 1960-х років американським економістом Белою Баласса. У роботі «Теорії економічної інтеграції» він писав: «Ми пропонуємо визначати економічну інтеграцію як процес і як стан. Згадана як процес, вона включає заходи, покликані усунути дискримінацію між господарськими одиницями, що відносяться до різних національних держав; розглянута як стан, вона може бути представлена як відсутність форм дискримінації між національними господарствами» [3].

Трактовка розвитку інтеграційних процесів, запропонована Баласса, є доцільною з погляду її практичного застосування. Він запропонував класифікацію стадій економічної інтеграції, виділивши п'ять форм міжнародної інтеграції, що виступають як послідовні кроки поглиблення інтеграції від нижчого ступеню до вищого: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз і, нарешті, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Д.Хендерсон доходить висновку, що терміном «економічна інтеграція» слід визначати «процес, за допомогою якого економіки стають тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а під терміном «повна інтеграція» розуміє «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення» [4].

І Б.Баласса, і Д.Хендерсон акцентують увагу на зниженні ролі державних кордонів і пов'язаної з ними економічної нерівності суб'єктів господарського життя, тобто дискримінації нерезидентів порівняно з резидентами.

По мірі розвитку машинного виробництва об'єктивно склалися умови для розмежування виробничого процесу на окремі операції і обміну між такими ланками єдиного технологічного циклу напівпродуктами кінцевого виробництва. Цей якісно новий щабель поділу праці виник у XVIII ст., коли розвиток мануфактурного виробництва створив умови для поділу виробничого процесу (production sharing). У першій третині XX ст. на цьому ґрунті розвинулася міжнародна виробнича кооперація. Зазначена тенденція отримала подальший розвиток у фабричному виробництві, згодом вийшовши за межі державних кордонів і перейшовши на міжнародний рівень.

Дослідниками цих економічних явищ, які згодом стали ототожнюватися з міжнародною інтеграцією, були фахівці у сфері зовнішньої торгівлі і торговельної політики. Наслідки перших міжнародних преференційних торговельних угод почали осмислюватися ще у XVIII і XIX ст. на основі аналізу англо-португальського договору 1703 р., англо-французького договору 1860 р., і, особливо, німецького Митного союзу (Zollverein) 1834–1871 рр.

Основи класичної теорії міжнародної торгівлі заклали Д.Рікардо і Дж.С.Мілль. Дослідивши причини взаємної вигоди від міжгалузевого міжнародного поділу праці, вони створили теорію абсолютних і порівняльних переваг. Відповідно до неї вигода країн-партнерів тим масштабніша, а зацікавленість у взаємній торгівлі тим сильніша, чим більшою є різниця в абсолютних або відносних витратах на отримання того

чи іншого товару при виробництві його усередині країни і в разі імпорту, тобто, інакше кажучи, чим більшою є різниця в його ціні [5]. Такий міжгалузевий поділ праці дозволяє країнам-партнерам отримувати великий вигравш за збереження автономії внутрішніх ринків, без об'єднання у більший ринковий простір.

Згодом прихильники такого категоріального імперативу, як неолібералізм (В.Ріпці, М.Алле), розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежні від політики держав і законодавчих актів [6]. На потребу узгодження внутрішньої і зовнішньої політики сторін, що інтегруються, звертали увагу неокейнсіанці (Р.Купер) [7]. Таке узгодження дозволяло використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеню свободи.

Модифікацію економічних реалій відбила розроблена у 30-х рр. ХХ ст. шведськими вченими Е.Хекшером і Б.Олінім неокласична теорія міжнародного поділу праці, яка зміщувала акцент на відмінності у наділенні країн основними факторами виробництва – землею, працею і капіталом [8]. Відповідно до цієї теорії кожна країна прагне спеціалізуватися на виробництві та експорті тих товарів, для створення яких потрібно більше факторів, наявних в її розпорядженні у відносному достатку.

Таке розуміння причин міжнародної спеціалізації пояснювало характер розподілу праці між промислово розвиненими країнами, забезпеченими кваліфікованою, високопродуктивною, але дорогою робочою силою, що виробляють широкий асортимент готових виробів, з одного боку, і аграрно-сировинними країнами з наявною в достатку дешевою, але некваліфікованою, робочою силою, що виробляють головним чином базові товари, з іншого.

Неокласична теорія була малоприматною для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широкий набір готових виробів. На основі дослідження цього механізму виникла теорія стадійного розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У.Ростоу. Він дійшов висновку, згідно з яким усі громадські організми з економічної точки зору переходять з однієї стадії до іншої, рухаючись від одного якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, що супроводжується глибокими трансформаціями громадських і політичних структур [9].

Послідовники розробленої У.Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р.Мюрдаль) [10]. Результатом таких перетворень, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники школи структуралізму, критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, бо вільне функціонування ринкового механізму може привести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва, а також спричинити поглиблення нерівності у доходах.

В аналітичному плані фахівці ділять інтеграцію на негативну і позитивну. Негативна інтеграція передбачає усунення національних бар'єрів для формування ринку великих масштабів, при якому спільна модель господарської поведінки заздалегідь не пропонується.

Голландський економіст Ян Тінберген визначає процес негативної інтеграції як «усунення певних інструментів у міжнародній економічній політиці», а позитивної – як «введення додаткових заходів з метою проведення реорганізації, тобто вирішення проблем перехідного періоду» [11]. Негативна інтеграція виходить безпосередньо з постулатів неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення масштабів соціальних виплат і максимального відсторонення держав від політичного втручання у функціонування ринку. Роль наднаціональних інститутів при цьому полягає у запобіганні втручання держав у ринкові відносини заради підтримки рівних конкурентних умов.

При негативній інтеграції держави виступають як учасники політичної інтеграції, але формування спільної, багаторівневої регіональної політичної системи не відбувається. За позитивної інтеграції держави-учасниці приводять внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається у наднаціональних політичних рішеннях. В Європейському Союзі приклади позитивної інтеграції можна знайти, насамперед, у сферах захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища і безпечних умов праці.

Позитивна інтеграція є соціально орієнтованою. Існування негативної та позитивної інтеграцій в Європі відображає «два обличчя» лібералізму. «Економічний», «чистий лібералізм» або «неолібералізм» ставить на перше місце ринок. Мається на увазі, що демократія, і дотримання індивідуальних прав залежать від успішного функціонування ринкової економіки. На відміну від «неолібералізму» соціальний лібералізм на перше місце висуває права людини. Соціальні ліберали допускають обмеження у функціонуванні ринкових механізмів заради задоволення базових людських потреб, зокрема політичними засобами, не покладаючись на ринок повною мірою.

У системі міжнародних відносин термін «інтеграція» означає створення певної цілісності системного характеру за допомогою усунення національних бар'єрів у торговельній та інвестиційній взаємодії, з урахуванням забезпечення рівних умов для господарювальних суб'єктів держав, що об'єдналися. Шляхом узгодження, уніфікації, гармонізації бюджетної, податкової, валютної політик створюється єдиний економічний простір. Внаслідок злиття національних економік утворюється загальна система, заснована на вільному переміщенні капіталу, зниженні тарифних бар'єрів і лібералізації руху товарів, капіталу, комунікаційному та інформаційному зближенні.

За післявоєнний період теоретичні концепції, які осмислюють складні міжнародні інтеграційні процеси, зазнали істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції можна вважати повільне, але неухильне просування від спрощеного неоліберального (зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надання їм комплексного характеру, до розкриття не лише їхньої економічної, а й соціальної, геополітичної, структурної та соціокультурної складових.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем Карлом Шміттом призвело до створення теорії великих просторів. К.Шмітт дійшов висновку, що зміна економічних умов вимагає постанови великих геополітичних просторів як нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права [12]. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції їхнього прагнення досягти найбільшого територіального обсягу. Великий простір, на думку К.Шмітта, є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена передусім рівнем техніко-економічного розвитку країни та ступенем конкурентоспроможності її товарів. Однак, інтеграційна політика лежить у сфері політичних рішень, тому залежить не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних – політичних пріоритетів, міжнародних угод, воєнних дій тощо.

На початку 50-х рр. ХХ ст. виникла потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур, їхніх функцій і повноважень у цих процесах. Так з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника у процесі інтеграції. Визначальними поміж них є теорії функціоналізму і федералізму.

Представники функціоналізму, засновником якого був Девід Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає у розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Д.Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль над легітимним використанням влади, наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян суспільства [13].

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна спільна робота експертів з обох боків державних кордонів у тій чи іншій сфері. Саме тому виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поступовий процес, у результаті якого створюються нові владні структури, які крок за кроком поповнюють свої законодавчі повноваження.

Основоположник теорії неофункціоналізму Ернст Хаас звертав увагу на необхідність певних передумов інтеграції, серед яких він виділив: наявність спільних економічних інтересів, схожість економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подібність елітних кіл [14]. З точки зору Е.Хааса, політична інтеграція за своєю сутністю є поширенням впливу на конкретну територію. Е.Хаас зв'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які, не маючи спільного плану, мають лише власні інтереси.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, несучи в собі загрозу суверенітету національних держав, через те, що передбачає делегування частини їх повноважень наднаціональному органу. Е.Хаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, та «високу», яка має на меті зовнішньополітичну стратегію, захист національних інтересів, відстоювання міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. ХХ ст. американські й європейські учені запропонували концепцію об'єднання держав у федерацію. Ця течія у політичній науці отримала назву федералізму. Вона ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних, політичних інтересів держав. Прихильники класичного федералізму дотримувалися точки зору, заснованої на ідеї поділу влади. Американський політолог А.Гамільтон та британські фахівці К.Уейр і Р.Уотс вважали, що подібного поділу влади можливо досягти, якщо скликати широкий міжнародний форум, у рамках якого повноважні представники національних держав, добровільно домовившись, передадуть частину своїх повнова-

жень сформованим на консенсусній основі наднаціональним органам [15].

Послідовники цієї течії визнавали необхідність створення інституціоналізованого об'єднання і вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам, що входять в об'єднання, стійкий і безпечний розвиток, збереження специфічних особливостей кожної країни за умови чіткого розмежування сфери компетенцій політичних і адміністративних органів суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З погляду федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від керівних еліт країн, що об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів, ніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. За критерій інтегрованості було взято наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах.

Говорячи про інтеграцію у Західній Європі, теоретична школа федералізму відзначала, що вона можлива, по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів, внаслідок чого сторони добровільно і свідомо відмовляться від політичного суверенітету та самостійності; по-друге, шляхом створення одного або кількох нових, наднаціональних органів, яким будуть передані певні повноваження для ухвалення рішень і які будуть незалежні від безпосереднього впливу окремих держав-членів співтовариства.

Важливою метою інтеграції виступає національна безпека. Цей постулат було покладено у підґрунтя моделі федералістів. На їхню думку, злиття національних економік має покласти край добі конфронтації. Дослідження інтеграційних процесів

послідовниками теорії федералізму А.Спінеллі і С.Пістоне дозволило їм обґрунтувати необхідність створення у межах інституційних перетворень наднаціональних інститутів [16].

Американський політолог А.Етціоні розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти» [17]. Під цим поняттям він мав на увазі три компоненти політичної влади: наявність ефективного контролю над силовими структурами; наявність впливового центру прийняття рішень; постановня спільної самоідентифікаційної орієнтації серед громадян, які входять до об'єднання.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, натомість другий пропонує жорстку наднаціональну модель. На початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення моделей функціоналізму і федералізму. На їхній основі було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. Після розпаду СРСР вони набули актуальності й для країн пострадянського простору.

На основі дослідження новітніх тенденцій суспільного розвитку виникла теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог Карл Дойч. К.Дойч виходив з того, що, крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – оформлення політичної спільноти, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у стані взаємодії і взаємовпливу [18]. К.Дойч першим дав тлумачення ролі національної держави у системі міжнародних зв'язків, показавши необхідність врахування в інтеграційних проектах від-

носин не лише між державами, але й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, ані поділ на держави, ані державні кордони не мають практичного значення. Учасники подібного політичного співтовариства об'єднані насамперед не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Прихильність до цих ознак утворює певну єдність, є відмінною рисою усіх до неї належних, забезпечує вищий рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває і визнає приналежність до цілого. Федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання або стримування національної держави, прихильники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації системи національних держав, не змінюючи її.

Розвиток інтеграційних процесів висуває на порядок дня чимало питань у плані забезпечення національної безпеки. Він породжує суперечності у відносинах між національними державами і наднаціональними інститутами, а також невизначеність між національними державами, кожна з яких посідає своє, особливе місце у системі міжнародних відносин, має власні інтереси. Для вирішення суперечностей і досягнення спільних цілей утворюються інтеграційні угруповання.

Особливу роль держави, яка визначає механізми вирішення спільних проблем, підкреслює теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Ганса Моргентау, який виходив з того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і керуються своїми власними інтересами – «виживанням» [19]. Стрижнем їхньої зовнішньої політики є безпека, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави. Політику, що охоплює сферу

економічних відносин та іншої діяльності, в яких головну роль відіграє взаємодія співтовариств, С.Хофман визначав як «низьку». «Високою» він називав політику, яка забезпечує вирішення питань зі сфери міжнародної безпеки [20].

Національна безпека є базовим чинником підвищення конкурентоспроможності як окремих країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання загалом. Інтеграція економічна нерідко здійснюється у поєднанні з військово-політичною, що відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць. Такий стан відповідає аналізованим вище теоретичним розробкам. Військово-політична інтеграція відіграє визначальну роль у формуванні національної безпеки країн, що об'єднуються, й у ряді випадків виявляється визначальною.

Характер участі країн у міжнародному поділі праці, ступінь їхньої зацікавленості у зовнішніх ринках, специфіку вигод і переваг, що їх вони отримують завдяки розвитку міжнародного обміну, істотно змінюють технічний та економічний прогрес.

Чим вище рівень розвитку країни, тим більш диференційовано її виробництво, тим міцніше її експортний потенціал, тим ширше обсяг товарів, які вона в змозі ввозити з-за кордону, не ризикуючи серйозним дефіцитом торгового балансу. Відтак, тим багатшою є номенклатура товарів, якими країна обмінюється зі світом, тим більше можливостей для галузевої та географічної диверсифікації її зовнішньої торгівлі та зниження пов'язаних з останньою економічних і політичних ризиків. Чим краще країна розвинена технічно і економічно, тим більше у неї виробничих, фінансових, транспортних й інших можливостей для активного включення до міжнародного поділу праці, тим актуальнішою для неї є потреба участі в ньому.

Рівень техніко-економічного розвитку країн, ступінь та інтенсивність їх залучення до міжнародного обміну, можливість і необхідність їх інтегрування є взаємозалежними. Проте, як зауважує Ю.В.Шишков, можливість і навіть об'єктивна необхідність зрощування тих чи інших національних господарств не гарантує реального процесу їхнього інтегрування, через те, що він опосередковується суб'єктивним фактором – політичною волею керівних кіл, а в демократичних країнах – ще й певною мірою думкою широких кіл громадськості. «І керівництву, і населенню таких країн щоразу доводиться вирішувати досить непросте питання: якою мірою економічні та політичні вигоди від того чи іншого кроку в напрямку інтеграції переважають ризик зниження національної безпеки через обмеження свободи дій державних інститутів країни» [21].

Надто швидкий процес відкриття здатний викликати реакцію відторгнення. Такі явища спостерігалися на різних етапах розвитку ЄС, особливо, з боку консервативної Британії. 1993 р. за незначної переваги голосів на референдумі противників членства в європейському економічному просторі за межами ЄС залишилася Швейцарія. За подібною схемою й за схожими обставинами вийшла 1995 р. зі складу ЄС і Норвегія.

Інтеграція пов'язана з неминучим розчиненням національних державних і правових інститутів у ширшій міждержавній або навіть наддержавній структурі, що породжує застереження щодо втрати захисних функцій національної держави по реалізації економічних, політичних і культурних інтересів своєї країни. Може йтися як про злам вікових стереотипів історичної пам'яті народів, так і про перегляд традиційних політичних підвалів, що вимагає виваженості кожного кроку.

Від часів Промислової революції світова спільнота рухається у напрямку більш відкритих національних господарств.

Підвищення цієї відкритості, з одного боку, є об'єктивним процесом техніко-економічного прогресу, що йде зі сфери виробництва і обігу товарів, з іншого, – політичним рішенням державних структур, які мають суб'єктивний характер.

У другій половині ХХ ст., завдяки експорту капіталу у формі різних зарубіжних інвестицій, відкриття національних економік багаторазово посилилося. З досягненням певного рівня відтворювальної і торговельно-політичної відкритості країн, не стільки в кількісному, скільки в якісному сенсі, національна економіка вростає у систему зовнішніх господарських зв'язків, утворюючи зі світовим господарством органічне ціле і може повноцінно розвиватися лише як невід'ємна його частина.

Світовий досвід засвідчує, що економічне інтегрування неминуче між країнами, які досягли у техніко-економічному розвитку високих ступенів індустріалізації та здатні виробляти широкий асортимент готових виробів, потрібних для інтенсивного поділу праці і товарообміну. У високотехнологічних галузях промисловості цих країн активно розвивається міжнародне виробниче кооперування, інтенсивний обмін потоками деталей, вузлів і компонентів кінцевих продуктів. Такі можливості мають високорозвинені країни, які здатні інтенсивно обмінюватися одна з одною товарами і послугами в найширшому діапазоні. При цьому вони взаємодоповнюють одна одну, а неминуча конкуренція між виробниками кожної з них має захочувальний характер, сприяючи зростанню техніко-економічного потенціалу країн-партнерів.

Найменші можливості економічного інтегрування із зовнішніми партнерами мають аграрні країни, а також ті, які роблять перші кроки на шляху індустріалізації. Країни, що знаходяться на ранніх стадіях економічного розвитку, не тіль-

ки не відчувають потреби в інтегруванні своїх ринків, але й не можуть піти на це з об'єктивних причин. Галузеві структури виробництва і експорту аграрно-сировинних країн, а також країн, що піднялися на перші щаблі індустріалізації і виробляють базові інвестиційні ресурси або найпростіші споживчі товари, не так взаємодоповнюють одна одну, як конкурують між собою, взаємовідштовхуючись, відгороджуючись торговими бар'єрами. Більшість з них згодом опиняються у ситуації, близькій до тієї, в якій знаходилися європейські країни і США у другій половині минулого століття, коли мали потребу запроваджувати заходи із захисту власних ринків.

Сучасні ланки технологічно й економічно цілісних виробничих ланцюжків дислоковані у різних країнах, але функціонують за єдиним планом та в єдиному ритмі. У минулому це були внутрішньозаводські потоки і за змістом, і за формою. Тепер все більша їх частина набуває міжнародного статусу, хоч і протікає нерідко по внутрішніх каналах тієї чи іншої транснаціональної корпорації (ТНК). Цей процес підтримує відповідна фінансово-банківська інфраструктура та інші системи комерційних і правових послуг. У підсумку високорозвинені національні господарства зрощуються між собою на мікроекономічному рівні.

Відтак, формується запит і на координацію зовнішньоторговельної, податкової, кредитної та інших аспектів макроекономічної політики відповідних держав, створюються ефективні платіжні, митні, валютні союзи, спільні ринки тощо. В такий спосіб «знизу», з самого економічного виробництва, складаються міждержавні інтеграційні інститути. Саме такий процес протягом чотирьох десятиліть іде в Західній Європі та майже стільки ж – у Північній Америці, де його організаційно-правове оформлення відбулося пізніше.

Інтеграція з постійним зростанням її інтенсивності трактується МВФ як глобалізація. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самостійно впливати на економічні, фінансові та природні процеси, які безпосередньо діють на самі держави та їх суспільства, незважаючи на територіальні кордони.

Глобальний інтеграційний процес є політичним процесом, у ході якого виникає потреба встановлення ясно виражених цілей національного розвитку, має місце наднаціональне втручання в суспільну практику заради досягнення таких цілей. Агентами реалізації цих процесів виступають уряди, міжнародні організації, неурядові об'єднання, ТНК, різні спільноти і навіть окремі фізичні особи, котрі володіють необхідними для цього ресурсами.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми і внутрішніми факторами розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато у чому задаються світовою економікою, новими умовами, що виникли завдяки процесам глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції провідна роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому етапі більш вагому роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Жодна країна не в змозі здійснювати економічну політику, не враховуючи вимог глобалізованого світового господарства і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності. Однією з відповідей на виклики глобалізації є регіоналізація (*Regionalism Versus Globalization*), вона створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва, у сфері міжнародного

обміну. Видозмінюючись, регіоналізм приймає дві форми прояву: кількісну («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше існуючих договорів на нових умовах, тощо) і якісну (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції).

Формується новий світовий порядок, який виростає знизу, поступово посилюючись навколо найбільш сильних держав: Сполучених Штатів Америки, Китаю, Європи, яка об'єднується і розширюється, Японії й ін. Нова цілісність, яка виникла під впливом глобальної економіки, значно посилює регіоналізацію світу.

На базі геоеконімічних інтересів цих та інших центрів конкуренції регіональна інтеграція набуває різних форм – від зони вільної торгівлі до об'єднань, спрямованих до федерації (ЄС). На початку XXI ст. спостерігається постання нових інтеграційних угруповань, зміна їхніх організаційних форм, а також еволюція від простих до більш складних форм і моделей.

Наростання взаємозалежності світогосподарчого середовища, де найбільші переваги отримують країни ядра, що глобалізується і його ТНК, зумовлює наростання вразливості національних держав і національних економік. Змінюються такі параметри, як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та з міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання сформулювати свої національні інтереси, які визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – створити взаємовигідні механізми управління глобалізацією.

Використані джерела та література:

1. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. М., Ладомир, 2004. 384 с.

2. World Economic Outlook. Washington D. C., May 1997. P. 3, 45.
3. Balassa B. The theory of Economic Integration. Homewood, IL, 1961. 308 p.
4. Henderson D. International Economic Integration: Progress, Prospects and Implications // International Affairs. 1992. Vol. 68. № 4. P. 633-653. P. 634.
5. Риккардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения // Избранное. М., Эксмо, 2007. 960 с.
6. Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий либерализм. М., Экономика, 2002. С. 120-171.
7. Cooper R. The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-first Century. L., 2003. 180 p.
8. Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода / Пер. с англ. А.П. Киреев // Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. М., ТЕИС, 2006. С. 154-173.
9. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series. 1959. Vol.12. № 1. P. 1-16.
10. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы. М., Государственное издательство иностранной литературы, 1958. 555 с.
11. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Пер. с англ. – М., Прогресс, 1980. 416 с.
12. Шмитт К. Порядок больших пространств // Журнал «Золотой Лев». № 101-102. Издание русской консервативной мысли. URL: http://www.zlev.ru/101/101_67.htm#_ftn1
13. Mitrany D. A working peace system. Chicago, Quadrangle Books, 1966. 221 p.; Mitrany D. The prospect of integration: federal or functional // Journal of Common Market Studies. 1965. Vol. 4. P.119-149.
14. Haas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory // Berkeley: University of California, Institute of International Studies, Research Series. № 25. 1975. 197 p.

15. Рождение теории федерализма (Т.Джефферсон, А.Гамильтон). История политических и правовых учений. URL: https://studme.org/1842112030483/politekonomiya/rozhdenie_teorii_federalizma_dzhefferson_gamilton
16. Спинелли. URL: <http://www.innovativ.co.uk/ventotene/federalism/federalism.htm>; Пистоне. URL: <http://www.dsp.unito.it/docenti/pistone.html>
17. Этциони А. Указ. раб.
18. Дойч К. Национальная интеграция: обзор некоторых концепций и исследовательских подходов // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт.-сост. А.А. Прусаускас. М., УРАО, 2000. С. 190-200.
19. Моргентгау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир // Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П.А. Цыганкова. М., Гардарики, 2002. С. 72-88. С. 83-84.
20. Hoffmann S. The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964-1994. Boulder, Westview Press, 1995. 231 p.
21. Шишков Ю.В. Интеграційні процеси на порозі ХХІ століття. Чому не інтегруються країни СНД. М., III тисячоліття, 2001. 480 с.

РОЗДІЛ III

ІНТЕГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проблема включення в інтеграційні процеси є актуальною практично для всіх країн, однак на посткомуністичному просторі вона набуває нині чи не найбільшої гостроти. Адже становлення глобального світу передбачає об'єднання держав на основі не лише геостратегічної, а і політичної та економічної рівності держав, що створює для посткомуністичних економік значні складнощі через їхній відносно невисокий рівень розвитку. Водночас уникнути, відсторонитися чи залишитися поза процесами глобалізації практично неможливо. Альтернативою виступає фактичне самозакриття країни, що детермінує для неї гарантоване відставання в економіці, науці, освіті. Подібні країни (прикладом може слугувати Північна Корея) приречені на маргінальне існування, і знову ж таки, рано чи пізно під дією суспільних, політичних та економічних чинників змушені будуть «відкритися», проте вже в набагато гірших умовах для власного буття.

Колишні країни соцтабору потребують інтеграції як ніхто інший, бо саме участь в інтеграційних об'єднаннях значною мірою виступає засобом їх глобальної конкурентоспроможності. Саме тому кожна постсоціалістична країна має формувати та реалізовувати глобальну за масштабами та націо-

нальну за інтересами інтеграційну політику таким чином, аби вона сприяла модернізації національної системи управління суспільним розвитком і тим самим працювала на підвищення авторитету держави у світі.

Специфіка інтеграції таких країн полягає в тому, що вони реалізують свої інтеграційні прагнення одночасно з внутрішніми перетвореннями. Одним з головних виявів глобалізації економіки виступає здійснення системних трансформацій в постсоціалістичних країнах, що відбуваються в процесі їх переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Після повалення комуністичного правління перед цими країнами постали завдання в короткий історичний строк здійснити радикальні економічні реформи, інтегруватися до європейського і світового співтовариства, остаточно завершивши демонтаж централізованої економіки та авторитарної політичної системи.

Відтак, міжнародна економічна інтеграція стає для пострадянських країн важливим фактором соціально-економічного розвитку. Як відомо, зараз їх без урахування країн Балтії можна розділити на три групи: країни-члени Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Вірменія), країни, які не є членами будь якого інтеграційного об'єднання (Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан), країни, які обрали своєю метою приєднання до Євросоюзу та вже мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з країнами ЄС (Україна, Молдова, Грузія).

В умовах загальної тенденції формування з дедалі більш взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік єдиного господарського механізму (що набуває в окремих сферах і секторах глобальних масштабів) процеси міжнародної інтеграції є об'єктивною реакцією на ослаблення

національного суверенітету. Інтеграція стає інструментом прискореного розвитку регіональних економік і підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань, зміцнення їхніх позицій у міжнародному співтоваристві. Міжнародна практика підтверджує, що значущість і вага окремого регіону може зростати по мірі поглиблення у ньому інтеграційних тенденцій.

Поява на мапі Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) нових незалежних держав, відкритих впливові глобальних і регіональних організацій і політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів на просторі Євразії. Теоретичне осмислення процесів інтеграції у сучасному світі, їхніх передумов, завдань і перспектив набуло актуального значення для політологів, економістів та істориків. Існує значний масив літератури з теорії трансформації Євразії, яка стосується окремих інтеграційних проектів або носить спеціалізований характер [1-12]. Водночас визначення взаємозв'язку трансформації пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, а також тенденцій і перспектив розвитку цього процесу тільки підвищили свою актуальність.

Республіки колишнього СРСР набули суверенітету в момент, коли система міжнародних відносин загалом і її європейська частина зокрема дедалі більшою мірою підпадали під вплив процесів інтеграції та регіоналізації. Дослідники цих процесів звертають увагу на те, що нові незалежні держави, які виникли на території колишнього Радянського Союзу, зіткнулися з об'єктивною необхідністю пошуку своєї ідентичності [13].

Самоорганізацію внутрішніх територій і спільнот колишніх республік супроводжувала переоцінка самоідентифікації,

яка дедалі частіше відбувалася не за регіональною ознакою, а за субрегіональним принципом, відображаючи подальшу фрагментацію пострадянського простору. Пострадянські держави постали перед вибором: або почати процес формування нового міжнародно-політичного регіону, в межах колишнього СРСР, або включитися в уже наявний (ЄС) на основі участі у вже існуючих міжнародних структурах. Наповнення реальним змістом суверенітету новостворених держав виявилось залежним від політичного вибору кожної з них.

Пов'язане з розпадом Радянського Союзу утворення нових незалежних держав істотним чином визначило динаміку і спрямованість трансформаційних процесів євразійського континенту. На території сучасної Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка суттєво впливає на сучасну систему міжнародних відносин.

Незважаючи на те, що з моменту формального набуття суверенітету минуло вже тридцять років, ряд зовнішніх і внутрішніх факторів уповільнює створення сталих фундаментів незалежного існування пострадянських держав на політичній карті Європи. На сучасному етапі країни пострадянського простору все ще перебувають у стадії формування державності і пошуку власної ідентичності в міжнародній системі. З погляду системи міжнародних відносин «серединні держави» зіткнулися з проблемами кінця біполярності, властивої добі «холодної війни», вони постали перед вибором між системами НАТО/ЄС з одного боку, і Росією – з іншого. Нові незалежні держави зіткнулися з об'єктивною необхідністю формування власного курсу щодо трьох основних рушійних сил європейської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), відносин з Росією та результатів розвитку відносин між Росією і Заходом [14].

Щодо євроінтеграції факти свідчать, що коротко- та середньотермінові економічні наслідки прийняття до ЄС менш розвинених країн ЦСЄ були для них чималою мірою негативними. Найбільш рентабельні підприємства і банки перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому багато національних підприємств було закрито), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували і продовжують мігрувати з цих країн в більш багаті і розвинені країни Західної Європи.

З іншого боку, з набуттям суверенітету для колишніх радянських республік також зросла актуальність пошуку нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході і Сході. Моделювання нових форматів об'єднання і досі викликає безліч питань, від вирішення яких багато в чому залежить загальний вектор трансформації Євразії, що значною мірою впливає на долі не лише народів окремих країн, а й цілого континенту.

Формування власної державності в пострадянських країнах відбувалося у складних умовах, що подеколи змушувало їх жертвувати власним суверенітетом на користь міжнародних структур. Системні трансформації у пострадянських країнах наприкінці ХХ ст. передбачали зміни і в їхній зовнішньоекономічній політиці. Більшість цих країн своїм стратегічним завданням визначили євроінтеграцію. І це зрозуміло, оскільки вступ до ЄС – це значні перспективи, можливості одержання коштів для більш динамічного розвитку, виходу зі своїми товарами на ринки Західної Європи, можливості стати учасниками загальної системи європейської безпеки. Тож інтеграція в рамках сформованих наприкінці періоду біполярності

центрів сили (насамперед ЄС та НАТО) стала для колишніх радянських республік усвідомленою необхідністю.

Нові незалежні держави, які довго перебували в позиції об'єкта, а не суб'єкта європейської політики, по-різному реагували на спроби включення в організаційні рамки її головних трендів, що, своєю чергою, визначило різноманітність їх політики щодо можливої належності до усталених міжнародних структур. З іншого боку, перехід до ринкової економіки постсоціалістичного табору викликав жваве обговорення планів розширення ЄС на схід з метою поширення єдиного європейського простору.

Після розпаду СРСР нові незалежні держави почали реалізацію власних національних соціально-економічних і політичних моделей розвитку. Пошуки власної ідентичності підсилили інституційну диференціацію між пострадянськими країнами. Зокрема, це знайшло своє вираження у використанні різних моделей реформування економіки, різних темпах перетворень, різному ступені державного інтервенціонізму тощо [15].

Визначальний фактор на пострадянському просторі полягає в тому, що пошук наднаціональних інституційних рамок здійснюється в умовах яскраво виражених геополітичних протиріч. Трансформаційні процеси в Європі та їхнє інституційне наповнення відбуваються в умовах незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного перерозподілу континенту.

Для країн колишнього СРСР, що визначають свою стратегічну ідентичність і місце в сучасній Європі, вагомим чинником розвитку стає та обставина, що регіональна інтеграція є одним із найважливіших інструментів управління глобальними процесами. Освоєння якісно нових явищ міжнародно-

го життя шляхом участі в міжнародних структурах дозволяє максимально використовувати переваги глобалізації та скорочувати її негативний вплив. Інтеграційні об'єднання дедалі більше впливають на розвиток трансформаційних процесів на пострадянському просторі, вони сприяють віднайденню нового балансу сил у регіоні на основі врахування інтересів широкого кола країн і недержавних суб'єктів світової політики [16].

Концептуальний поділ Східної Європи по так званій «лінії Гантінгтона» об'єктивно ставить пострадянські держави перед необхідністю вирішення геополітично вмотивованої інтеграційної дилеми. Незалежно від логіки внутрішнього розвитку і власних прагнень їм доводиться робити вибір: з ким, в яких організаційних рамках йти у XXI ст. І на це питання вони відповідають по-різному.

Автономність окремих країн в Європі постійно знижується. З одного боку, пострадянські країни в Європі знаходяться під дедалі більшим впливом нових західних трендів, з іншого – від самого початку суверенного існування вони є об'єктом інтеграційної політики Росії і основним адресатом впровадження інтеграційних проектів у межах екс-СРСР.

Історичні передумови трансформаційних процесів на пострадянському просторі склалися під впливом двох великих інтеграційних проектів в Євразії – Російської імперії і СРСР. Ці інтеграційні проекти мали фундаментальні наслідки – на величезній території було створено єдину соціально-економічну систему, яка забезпечувала функціонування спільного господарського механізму. Після розпаду СРСР окремі елементи взаємної привабливості нових незалежних країн пострадянського простору зберегли свою актуальність. Матеріальну основу такої привабливості створювали компоненти єдиного в

недавньому минулому господарського комплексу Радянського Союзу на основі: технологічної спільності виробництва; приблизно однакового (відносно невисокого за світовими стандартами) технічного рівня; можливості впровадження загальних техніко-технологічних стандартів, створення спільної транспортної інфраструктури та мереж комунікацій, енергетичних систем; суміжних кордонів і пов'язаних із цим переваг. Не менш актуальним був вплив низки гуманітарних чинників, породжених спільним існуванням радянських республік у межах єдиної у недавньому минулому держави. Це – спільна мова міжнаціонального спілкування; збережені численні родинні зв'язки; спільний культурний простір і багато іншого, що створювало сприятливі умови для більш тісного об'єднання цих країн.

Шлях міжнародної інтеграції країн пострадянського простору свідчить про недосконалість сформованих тут інститутів та механізмів і вимагає детальнішого визначення мети та місії інтеграційних об'єднань у форматі євразійської інтеграції, а також більш точного визначення ролі окремих держав у процесах відтворення, як у межах окремих національних господарських систем, так і в рамках інтеграційних об'єднань. Вирішення цього завдання актуалізує важливість чіткого визначення специфіки стратегічного рівня інтеграційного процесу, що має охоплювати не лише економічну складову, а й геополітичні та соціокультурні чинники, а також стан зовнішнього середовища.

За останні тридцять років вагомі чинники взаємної привабливості колишніх союзних республік, якщо не зникли, то значно ослабли. Значення і вплив пострадянського інтеграційного потенціалу поступово, але безупинно згасає. Ослаблення взаємного тяжіння між новими незалежними державами

супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політики. У своїх інтеграційних стратегіях національні еліти нових незалежних держав, як правило, орієнтуються на поточну кон'юнктуру.

Сучасний стан пострадянського простору демонструє складну сукупність різноманітних чинників, які зумовлюють багатовекторний характер інтеграції, що викликано, з одного боку, внутрішнім різноманіттям національних інтересів пострадянських держав, а з іншого, зовнішніми орієнтирами і пов'язаними з ними обставинами. Вагомою зовнішньополітичною обставиною є привабливий образ Євросоюзу на заході і Китаю на сході як центрів політичного впливу, військової та економічної сили, що безпосередньо межують із пострадянським простором.

З ослабленням позицій Росії на теренах екс-СРСР континентальні та позаконтинентальні центри світової політики активно включилися у змагання за вплив на пострадянському просторі. У процесі соціально-політичної трансформації практично усі нові держави пострадянського простору орієнтувалися як на досвід розвинених західних країн, так і на їхню підтримку (насамперед, США і Європейського Союзу).

На найзагальнішому рівні нові національні еліти (точніше, оновлені шляхом несистемного, ситуативного синтезу частини старої, комуністичної, еліти та еліти нової, націонал-демократичної) на початку нового періоду історичного розвитку декларували прагнення приєднатися до передового, найбільш успішного заgonу системи міжнародних відносин, яким у нових державах бачився т. зв. «колективний Захід».

Під цим поняттям розуміли політичний, економічний, культурний (дещо згодом – цивілізаційний) простір, який характеризувався наявністю парламентської демократії, вер-

ховенством права, дотриманням прав і свобод людини, ліберальним ринком капіталістичного типу, а також суспільством масового споживання. У більшості випадків спільним було й заперечення старого, практично всього того, що мало місце у попередній період, декларування категоричної налаштованості на розрив з ним, відмежування від нього. Відтак, ставилося двоєдине завдання: з одного боку, кардинальне переформатування власного життя в усіх сферах і формах, з іншого, – інтеграція до нового інтеграційного центру в особі Євросоюзу (на той момент – Європейських Економічних Співтовариств). Як показала практика, з-поміж пострадянських країн реалізувати задумане на сьогодні вдалося лише трьом країнам Балтії.

Контекст євроінтеграції, європейського вибору, який теоретично мав би сприяти трансформаційним змінам і модернізаційним перетворенням на пострадянському просторі загалом, у Східній Європі та на Кавказі зокрема, на практиці виявив значний обсяг негативу й у перебігу здійснюваних реформ, і в наслідках багатьох з них. Адже європейські зразки, до яких нові незалежні держави прагнули, значною мірою так і не було досягнуто.

Це зайвий раз свідчить, що самі по собі європейські прагнення та потужний вплив західного інтеграційного «полюса тяжіння» ще не гарантують швидкої політичної модернізації і зрештою лише від самої країни залежить, у що цей зовнішній вплив буде конвертовано. Однак цей зовнішній чинник створює істотні обставини, під тиском яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

Так, для країн-неофітів – вихідців із соціалістичного блоку, в ЄС було розроблено спеціальні політичні вимоги членства, відомі як «копенгагенські критерії». Вони зводилися до необ-

хідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізмів захисту національних меншин – тобто інститутів, які забезпечують функціональність демократії.

Критеріями відповідності політичним умовам членства у ЄС визнано методикау ЄБРР. Згідно з нею, стан демократії характеризувався такими індикаторами, як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і електорату, обов'язок уряду і публічної влади діяти згідно з конституціями і законами, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, свобода асоціацій, мирних зборів, свобода релігії, пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках.

При цьому розширення ЄС не слід розглядати як процес одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам – а саме таку думку часто висловлюють противники євроінтеграції. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні та соціокультурні зміни всередині країн, які представляють інтеграційне ядро, будучи членами інтеграційного утворення, що розширяться.

* * *

Для пострадянських держав найнаочнішим прикладом трансформаційних змін у контексті євроінтеграції можуть слугувати країни ЦСЄ, так само обтяжені наслідками комуністичного минулого. Хоча у науковій літературі побутують

різні погляди на євроінтеграційну трансформацію держав ЦСЄ, однак, порівнюючи їх із країнами экс-СРСР, більшість дослідників погоджуються, що саме фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування неопатримоніальних кланово-олігархічних політичних режимів [2-4].

Як відомо, внутрішньополітичні процеси в країнах ЦСЄ, які розпочалися з «оксамитових революцій» у 1989–1990 рр., розпаду Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги та СРСР у 1991 р., створили передумови для переорієнтації зовнішньої політики цих країн зі Сходу на Захід. У випадку країн ЦСЄ маємо модель «скоординованого руху» в ЄС та НАТО. Зокрема задля цього у 1991 р. було утворено Вишеградську групу у складі Польщі, Чехо-Словаччини (згодом – незалежних Чехії і Словаччини) та Угорщини.

Фактор ЄС для країн Вишеградської Європи полягав у формуванні цілісної програми реформ та ресурсній підтримці при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямованій насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу. У цьому процесі можна виокремити ряд етапів, кожен з яких відображає певний етап еволюції відносин ЄС з країнами-кандидатами, а також розробку й реалізацію основних положень узгоджених інтеграційних стратегій урядів цих країн.

Євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру: механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможливлювали конструктивний зовнішній вплив. Без створення належної інфраструктури, здатної реа-

лізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Для наочного підтвердження наведемо таблицю, яка відображає стан розвитку демократії у деяких посткомуністичних країнах – тих, які демонструють найкращі і найгірші результати.

Таблиця 1

**РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ В ОКРЕМИХ
ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ (2017) [1]**

Країна	ЕП	ГС	НМ	НДУ	МДУ	ПЗНС	К	Інтегральний індекс демократії
Чехія	1,25	1,75	2,75	2,75	1,75	1,75	3,50	2,21
Польща	1,50	1,50	2,75	2,75	1,50	2,75	3,50	2,32
Словаччина	1,50	1,75	3,00	3,00	2,50	2,75	3,75	2,61
Угорщина	2,75	2,50	3,75	4,00	3,00	3,00	4,00	3,29
Україна	3,50	2,25	4,00	5,75	5,25	6,00	6,00	4,61
Грузія	4,50	3,75	4,00	5,50	5,50	4,75	4,50	4,61
Росія	6,75	6,50	6,50	6,75	6,26	6,50	6,75	6,57
Казахстан	6,75	6,50	6,75	6,75	6,50	6,50	6,75	6,64

(ЕП – електоральний процес, ГС – громадянське суспільство, НМ – незалежні медіа, НДУ – національне демократичне управління, МДУ – місцеве демократичне управління, ПЗНС – правові засади та незалежність судочинства, К – корупція. Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий).

Джерело: складено автором за даними [20]

З таблиці видно, що найкращі результати процеси демократизації мають у країнах, які потрапили до сфери впливу «колективного Заходу».

Розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країн, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення країнами ЦСЄ критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західноєвропейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали змогу стимулювати модернізаційні процеси не лише в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах, бо досягти критеріїв членства суто технічно («макро-економічно»), без якісної трансформації, неможливо.

Впадає в око те, що у пропонованих західними – європейськими, американськими – структурами рейтингах пострадянські країни, крім країн Балтії, завжди поступаються країнам як Західної Європи, так і Європи Центральної і Південно-Східної. Показовим прикладом цього може слугувати оцінка стану справ за 2017 р. у галузі політичних прав та громадянських свобод у країнах світу від «Freedom House». Дванадцять пострадянських держав у ньому поділено на дві групи: «не вільні» та «частково вільні». До першої потрапили сім країн з підсумковим показником від 6,0 (Казахстан) та 6,5 (Азербайджан, Білорусь, Росія, Таджикистан) до максимально низького 7,0 (Туркменістан, Узбекистан). До другої – три з результатом 3,0 (Грузія, Молдова, Україна). Проміжне становище посіли Вірменія (4,5) та Киргизстан (5,0), яких, утім, зараховано до групи «частково вільних» [21]. Захід оцінює пострадянський простір зі свого погляду, нерідко чи то свідомо, чи ні погоджуючись бачити у практиках нових незалежних країн виключно те, що відповідає західним уявленням, оцін-

кам, інтересам. Утім, за всієї зрозумілої умовності й ангажованості такого роду рейтингів вони є показовими.

Якщо під демократизацією розуміти «вестернізацію», то підвишений стан пострадянського варіанту цього явища виявиться ще помітнішим та виразнішим. У цьому, зрештою, немає нічого дивного. Характер західноєвропейської демократії визначається специфічними умовами, чинниками, обставинами, які формувалися, еволюціонували протягом тривалого часу й які відсутні у країнах-республіках колишнього СРСР. Вона прив'язана до комплексу правил і норм, соціально-економічних, суспільно-політичних практик, культурно-цивілізаційних та історичних контекстів, які мають специфічний характер і за жодних обставин не можуть бути повторені більшістю пострадянських країн, насамперед тими, які у своїй історії ніколи не були частиною Європейського світу. Так, демократія в Європі й Америці утверджувалася тоді, коли там було вирішено питання недоторканості приватної власності, яке ще й досі значною мірою лишається напіввідкритим на пострадянському просторі, де зміна владної групи неминуче тягне за собою перерозподіл власності. Європейській та американській демократіям відповідає певний рівень матеріального забезпечення членів суспільства, певні стандарти рівня й якості життя. На теренах экс-СРСР ці показники скромніші.

Економічний фон демократичного транзиту на пострадянському просторі дає підстави стверджувати, що європейська «зразкова» демократія і пострадянська «демократія» з її наслідувальним характером – це різні демократії. Їхня починається з «15 доларів на годину», про які колись згадував саме у такому контексті Г.Форд, наша – зі значно скромніших показників. Відтак, вихід нових пострадянських демократій на

той рівень, на якому перебувають демократичні системи у розвинених країнах Європи й Америки, доводиться відкладати до кращих часів не лише з міркувань суб'єктивної природи, таких, як критично низька якість національних еліт, а й з об'єктивних причин, пов'язаних з низьким рівнем життя. Показник ВВП на душу населення у пострадянських країнах коливається від 10,6 тис. доларів в Росії (62-е місце за даними МВФ за 2017 р.), 8,8 тис. у Казахстані (70-е), 6,6 тис. у Туркменістані (82-е) до позначок у діапазоні між 2,5 до 0,8 тис. у низки країн, серед яких Україна (129-е), Молдова (134-е), Узбекистан (148-е), Киргизстан (157-е), Таджикистан (164-е). Утім, в усіх він помітно нижче того рівня, на якому перебувають не лише лідери, а й «середняки» (до першої «двадцятки» входять країни з ВВП на душу населення не нижче сорока тисяч доларів [22]). Тож вельми складно передбачити, коли ці кращі часи на пострадянських теренах можуть настати. Натомість сьогодні згадуваний вище очевидний і, як може здатися, «нездоланий» розрив між Заходом і більшістю пострадянських країн у стандартах життя та реалізації демократичних свобод спричинив ефект «втоми від Європи», який виявився у розчаруванні від того, що «у нас» за майже тридцять років не стало так, як «у них». Якщо не брати країни Балтії, особливо це стосується тих країн з числа республік колишнього СРСР, які однозначно зробили геополітичний і цивілізаційний вибір на користь Європи та Заходу.

З іншого боку, на ставлення європейців до пострадянських країн та їхніх євроінтеграційних перспектив впливають і сучасні внутрішні економічні й демографічні проблеми самого ЄС. В умовах, коли країни ЄС переживають кризові явища в економіці, коли не вистачає грошей на підтримку таких країн-членів ЄС, як Греція, Іспанія, Португалія та нових членів

ЄС з числа країн Центральної Європи, коли величезні кошти йдуть на утримання біженців з країн «третього світу», провідні західноєвропейські члени ЄС не можуть надавати будь-яку суттєву фінансову допомогу пострадянським країнам, зокрема не мають можливості збільшувати свої інвестиції, кредити та інші фінансові витрати на підтримку тих пострадянських країн, які заявляють про свої наміри вступити до ЄС. Серед членів останнього і без того дедалі більше суперечностей, що не може не вплинути на загальну політику стосовно пострадянських держав. Вона ризикує стати менш консолідованою, менш скоординованою і менш ефективною, що своєю чергою може змусити керівництво щонайменше деяких пострадянських країн проводити менш європоцентричний ніж досі зовнішньоекономічний курс.

Пострадянським країнам слід також враховувати той факт, що в умовах сучасних кризових явищ в економіці країн ЄС, в умовах напливу біженців, трудовим мігрантам з пострадянських країн дедалі складніше знайти роботу в країнах ЄС. Чинником скорочення таких важливих для повноцінної інтеграції людських контактів та міграційного обміну між країнами экс-СРСР та ЄС може стати й перспектива поступової ісламізації Європи, що робитиме її менш привабливою в очах населення колишнього Радянського Союзу.

Суб'єктивні стратегії реалізації власних геополітичних інтересів світових центрів сили значною мірою впливають на процес регіоналізації євразійського простору. Відомий американський фахівець з пострадянського простору З.Бжезінський вважає, що інтерес США полягає у тому, щоб створити таку ситуацію, коли жодна країна не контролювала б даний геополітичний простір одноосібно, а провідні світові держа-

ви мали прямий доступ до його фінансово-економічних ресурсів [23].

Освоєння «східноєвропейського ресурсу» інтеграційними структурами Заходу має на меті зміцнити конкурентоспроможність Європейського союзу і НАТО стосовно інших центрів сили сучасного світу. Обмежена в територіях та сировинних ресурсах Європа для збереження конкурентоспроможності окремих економік і загалом позиції континенту потребує об'єднання. На даному етапі розвитку ЄС знаходиться в процесі вироблення інституційних рамок, найбільш придатних для вирішення цих проблем.

У межах розподілу пріоритетів між трьома трендами політики щодо пострадянського простору Європейський Союз займається економічними проблемами, але назагал ігнорує їхнє значення для безпеки пострадянських країн. НАТО займається проблемами безпеки, але, не заперечуючи економічний фактор, приділяє йому мало уваги. Уряди окремих країн – США, Німеччини, Великої Британії і Франції, які теоретично цілком могли б об'єднати обидва аспекти, цього не роблять, або, принаймні, не робили протягом більшої частини першого десятиліття після розпаду Радянського Союзу [24].

Нині основною ініціативою ЄС для України, Білорусі, Молдови, Грузії, Азербайджану та Вірменії є програма співробітництва «Східне партнерство». Однак, навіть у рамках такої загальної програми виявляється «партнерство різних рівнів». Так, на саміті «Східного партнерства», який відбувся наприкінці листопада 2017 р., між Вірменією і ЄС була підписана угода про всеосяжне і розширене партнерство, яка, проте, не містить в собі угоди про вільну торгівлю. Вірменія не погодилася на створення такої зони з ЄС, оскільки це б означало

фактично вихід з Євразійського економічного союзу (який містить в собі митний союз). Неможливо знаходитися в митному союзі з однією групою держав і одночасно перебувати в зоні вільної торгівлі з третіми країнами. Іншими словами, Вірменія віддала перевагу членству в євразійських економічних структурах (наразі – ЄАЕС), а не ЗВТ з ЄС. Білорусь не має з ЄС навіть стандартної угоди про партнерство, і, як заявив міністр закордонних справ Білорусі В.Макей, для Білорусі на першому місці є розвиток економічної інтеграції з Росією і в межах Євразійського економічного союзу, а ЄС – це партнер номер два після Росії та ЄАЕС. Азербайджан зараз перебуває в процесі переговорів з ЄС з метою поглиблення партнерських відносин. Слід відмітити, що в угодах про зони вільної торгівлі з іншими країнами (включаючи пострадянські країни) Євросоюз, як правило, не розповсюджує режим вільної торгівлі на всі товари, застосовуючи нетарифні обмеження, зокрема, квоти на цілий ряд промислових і особливо сільськогосподарських товарів, імпорт яких може представляти загрозу для європейських товаровиробників. Водночас, унаслідок створення ЗВТ з Євросоюзом внутрішні ринки пострадянських країн наповнені більш конкурентоздатними європейськими товарами.

Крім того, після падіння комунізму в країнах Центральної та Східної Європи важливо було створити умови, за яких найбільш розвинені країни Заходу могли отримати доступ до інтелектуальних, людських, енергосировинних, просторових та інших ресурсів колишніх «закритих» країн. Потрібно було подолати їх ізольованість за допомогою включення в світові господарські та політичні процеси [25].

Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином

з'єднати промислово розвинений Захід з багатими корисними копалинами віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими економічними та геополітичними гравцями, як Китай, Індія, Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені найбільші світові лідери: ЄС і США – на заході, Туреччина, Іран, Китай і Японія – на сході. Неминучим стало посилення в регіоні позицій багатовікових геополітичних суперників Росії на півдні – Туреччини й Ірану, а також по-жвавлення присутності в країнах Центральної Азії суміжних із цим регіоном ісламських держав.

* * *

Інтеграційні ініціативи Росії на пострадянському просторі часто інтерпретуються Заходом як спроба нав'язати своє домінування слабким країнам та закріпити своє лідерство на пострадянському просторі. Підтримуючи традиційні зв'язки, які склалися на просторі колишнього СРСР, Москва стимулює формування на цій основі нових економічних і політичних об'єднань у складі країн, що залишилися поза сферою євроінтеграційних процесів [26]. Особливо актуальною в XXI ст. стає для Росії проблема виведення з орбіти впливу західних країн і Туреччини України, Азербайджану та Грузії, в центральназійському регіоні – Киргизії й Узбекистану.

Позиції європейських країн пострадянського простору з погляду основних геополітичних і гео економічних чинників є схожими, тому потенційно мають подібну зовнішньополітичну орієнтацію щодо європейської політики та ініціатив стосовно даного регіону. Відповідно до теорії З.Бжезинського, ці країни є частиною євразійської «периферії», потенційним

кордоном «атлантистської Європи» [27]. На думку С.Гантінгтона, лінія розподілу між католицько-протестантською і православною цивілізаціями проходить по території Білорусі та України. Гантінгтон вважає, що переважно православні традиції цих країн завадять їхній успішній інтеграції у західні інститути [28]. Теоретик російської школи геополітики А.Дугін визнає, що території Білорусі, центральної частини України та Молдови мають суперечливий геополітичний характер: географічно вони належать до південної частини Центральної Європи, а в культурному і конфесійному відношенні – до Росії-Євразії [29].

Початок новітньої євразійської інтеграції деякі дослідники схильні вбачати вже у створенні Співдружності Незалежних Держав (СНД) у 1991 р., натомість не менш вагомими є аргументи на користь того, що СНД не ставила перед собою завдань інтеграційного розвитку [30].

У рамках СНД, дійсно, робилися певні спроби активізації інтеграційних процесів. Так, 24 вересня 1993 р. на зустрічі в Москві глави дев'яти країн СНД (крім України та Туркменістану) навіть підписали договір про створення Економічного союзу, який ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік країн-членів, поетапне формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проєктів та вирішення економічних проблем [31]. Низку документів інтеграційного характеру в рамках СНД було прийнято в 1994 р.: Договір про створення єдиного економічного простору, Угоду про створення зони вільної торгівлі, Угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД [32].

Але вже наприкінці 1994-го стало зрозуміло, що створення Економічного союзу у рамках СНД не є можливим,

а підписані документи так і залишилися «деклараціями про наміри». Головними причинами цього факту стали: слабкість тодішньої Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, серйозна економічна криза, яка охопила всі країни СНД, розпад рублевої зони, неготовність більшості країн втрачати власний суверенітет, який вони нещодавно здобули, а також різна геополітична спрямованість країн пострадянського простору.

Проте ідея євразійської інтеграції продовжувала існувати далі вже поза рамками СНД. Характерно, що з метою консолідації пострадянських країн під своїм впливом Москва ініціює різноманітні інтеграційні об'єднання саме з акцентом на створення «єдиного євразійського простору». Так, 29 травня 2014 р. було підписано угоду про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Відповідно до неї, такий союз, який включає в себе Митний союз і Єдиний економічний простір (ЄЕП), почав функціонувати 1 січня 2015 р. Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до якої входять глави країн-членів, а також Євразійська міжурядова рада, до складу якої входять очільники урядів країн-членів. Усі рішення цих органів приймаються консенсусом. Крім того, була створена Євразійська економічна комісія, що складається з Ради комісії, членами якої є заступники голів урядів країн-членів, і Колегії комісії, яка виконує повсякденну організаційну роботу. Рішення Комісії в залежності від ступеня важливості приймаються або консенсусом, або більшістю в дві третини голосів. Якщо якась країна не погоджується з рішенням Комісії, питання передається на розгляд Суду Євразійського економічного союзу. 10 жовтня 2014 р. в Мінську відбулося засідання Ради голів держав СНД, а також засідання

Міждержавного комітету Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) і Вищої євразійської економічної ради на рівні голів держав-членів. Президенти країн-членів ЄврАзЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої були передані ЄАЕС. В ході цього засідання був підписаний також договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 р. стала членом Євразійського економічного союзу. Киргизстан став членом ЄАЕС в травні 2015 р.

Лідери країн-членів ЄАЕС неодноразово підкреслювали, що цей союз створюється передусім для розвитку між ними економічного і науково-технічного співробітництва. Тобто метою ЄАЕС є суто економічна інтеграція, яка не передбачає інтеграції політичної, як це має місце в Євросоюзі, і тому зовнішня політика країн-членів ЄАЕС не координується з будь-якого єдиного центру і виражає насамперед інтереси національної керівної еліти цих країн. Так, наприклад, домовленість між Казахстаном і США про використання двох казахстанських портів Актау і Курик як транзитних пунктів для транспортування американських військових вантажів до Афганістану можна розглядати як можливість створення в майбутньому на їхній основі військових баз США на території Казахстану, що не відповідає російським інтересам в Каспійському регіоні і суперечить принципам ОДКБ, членом якої є Казахстан та інші країни-члени ЄАЕС.

Водночас, ЄАЕС не може повністю забезпечити економічну й технологічну модернізацію ані самої Росії, ані інших країн-членів ініційованих нею інтеграційних проєктів. Всі вони, включно з Росією, значною мірою залежать від імпорту технологій з більш розвинених країн. Це визнають і російські економісти [33]. Внаслідок цього, країни-члени ЄАЕС проводять

багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи торговельно-економічні стосунки з Китаєм, Туреччиною, США, країнами-членами Євросоюзу тощо. Інвестиції з цих країн, особливо китайські інвестиції, в економіку Казахстану, а також в інші країни Центральної Азії невпинно зростають. Таким чином країни-члени ЄАЕС не зациклюються лише на торговельно-економічних зв'язках між собою, зокрема, на зв'язках із Росією. Але ж аналогічну багатовекторну зовнішньоекономічну політику проводить і Росія. Так, наприклад, частка усіх інших членів ЄАЕС в торговельному балансі Росії з усіма країнами світу складає лише 9 %.

Розвиток торговельно-економічних зв'язків країн-членів ЄАЕС з іншими країнами світу не означає, що ЄАЕС їх вже не цікавить і що ця організація не має майбутнього. Попри всі проблеми й торговельні конфлікти, які періодично виникають між країнами ЄАЕС, їхні лідери розуміють, що економічна інтеграція в межах ЄАЕС – це одна з необхідних умов успішного соціально-економічного розвитку в умовах глобалізації. Найповніше режим вільної торгівлі, а також виробнича і науково-технічна кооперація можуть бути реалізовані тільки у високих формах економічної інтеграції – як-от економічний союз.

У межах економічного союзу, на відміну від менш ефективних зон вільної торгівлі, країни-члени застосовують єдині митні тарифи щодо третіх країн, і тому безмитна торгівля між країнами-членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень. Крім того, у торгівлі між країнами-членами ЄАЕС скасовуються не тільки мита, але й процедури митного оформлення товарів, які надовго затримують пересування комплектуючих між підприємствами, що здійснюють між собою виробничу кооперацію.

Країни-члени ЄАЕС отримують з Росії енергоносії за цінами нижчими, ніж є ціни для інших країн. Серед інших переваг ЄАЕС слід згадати створення єдиного ринку різноманітних послуг, єдиного транспортного простору з єдиним тарифом на перевезення для всіх країн-членів ЄАЕС. Створення ЄАЕС сприяло зростанню в країнах-членах іноземних інвестицій з третіх країн, оскільки ринком збуту для підприємств з іноземними інвестиціями є вся величезна безмитна територія ЄАЕС з її численним населенням. У межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, внаслідок чого трудові мігранти, що є громадянами країн ЄАЕС, користуються соціальними правами країни перебування. Ця остання обставина особливо важлива для тих членів ЄАЕС, громадяни яких працюють в Росії.

Водночас, економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС висловлювати різні точки зору з приводу різних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, країни-члени ЄАЕС (за винятком, звичайно, Росії), як і раніше вважають Крим територією України, жодна з цих країн не приєдналася до ембарго на імпорт продовольчих товарів із західних країн і України, яке Росія запровадила у відповідь на західні економічні санкції. Жодна з країн-членів ЄАЕС (за винятком Росії) не відмовилася від режиму вільної торгівлі з Україною.

* * *

«Зразковою» в межах євразійської парадигми інтеграції може вважатися російсько-білоруська модель співпраці. Білорусь початково була найбільш схильною до поглибленої інтеграції у межах пострадянського простору, що продиктовано жорсткою економічною ситуацією на конкурентному європейському ринку, недостатністю власних ресурсів і

усвідомленням глибокої взаємозалежності від кооперації з Росією. Все це спонукає Білорусь до більш високого типу інтеграції на пострадянському просторі, що знайшло своє втілення у створенні союзу Росія-Білорусь, утвореному раніше ніж ЄАЕС.

Ще в квітні 1996 р. Білорусь і Росія підписали двосторонній Договір про створення Співтовариства суверенних республік, а в 1999 р. – Договір про створення Союзної держави, який передбачає створення російсько-білоруської союзної держави, формування спільних наднаціональних органів, єдиного економічного простору, впровадження спільної грошової одиниці. Було створено керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, однак основні цілі Договору – реальне об'єднання двох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці – так і не було реалізовано. Головною причиною стало те, що президент О.Лукашенко та білоруська еліта були налякані можливістю того, що більш потужна держава Росія може поглинути Білорусь, і тому відмовилися від будь-якої реальної політичної інтеграції з Росією, наполягаючи лише на подальшому розвитку білорусько-російської економічної інтеграції.

Хоча між Білоруссю та Росією періодично виникають торговельні конфлікти, відмовитися від економічної інтеграції з Росією Білорусь дозволити собі не може, оскільки така інтеграція забезпечує вільний вихід білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість розвивати науково-технічну та виробничу кооперацію з Росією. Понад 8 000 російських і білоруських підприємств пов'язані між собою виробничою кооперацією, в Білорусі працюють біля 2,5 тисячі спільних білорусько-російських підприємств. Наприклад, Мінський завод колесних тягачів отримує комплек-

туючі від 280 російських підприємств, 50% його продукції постачається в Росію, відомий у світі білоруський автомобільний завод «МАЗ» отримує з Росії більше 60% комплектуючих [34].

Досить висока рентабельність білоруських підприємств забезпечується тими перевагами, які Білорусь отримує від Росії: низькими (у порівнянні зі світовими) цінами на природний газ, нафту та інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями. Поставки російської нафти забезпечують роботу білоруської нафтопереробної та хімічної промисловості, яка експортує свою продукцію в різні країни світу. Росія є головним торговельно-економічним партнером Білорусі, частка Росії в товарообігу Білорусі з іншими країнами стабільно складає біля 50%, а частка Росії в іноземних інвестиціях в Білорусі в 2017 р. складала 38%. Крім того, Росія надала Білорусі кредит 10 млрд дол. США на спорудження Білоруської АЕС потужністю 2 400 мегаватт. Ця АЕС зараз будується з допомогою російських спеціалістів.

В 2007 р. Білорусь продала «Газпрому» 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд дол. США, а в 2011 р. – інші 50% також за 2,5 млрд дол. США. Отже, «Газпром» став повним власником білоруської газотранспортної системи, провівши деяку її модернізацію. Крім того, ще в 90-і роки ХХ ст. «Газпром» спорудив новий газопровід «Ямал-Європа», що проходить через територію Білорусі, потужністю 34 млрд кубічних метрів газу на рік. Таким чином, Газпром володіє двома газопроводами на території Білорусі.

Ще в грудні 1998 р. було підписано Договір між Російською Федерацією та Республікою Білорусь про рівні права громадян, а також Угода про створення рівних умов для суб'єктів господарювання. У січні 2006 р. підписано пакет документів,

які деталізують рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави.

Білорусь є військовим союзником Росії, вона має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. Значна частина білоруського офіцерського корпусу навчалася або навчається в російських військово-освітніх закладах і академіях. Білоруські збройні сили регулярно проводять спільні з росіянами військові вчення, дві країни тісно співпрацюють у військовій промисловості.

* * *

Досить високий рівень кооперації з іншими країнами СНД характеризував і промислове виробництво України – за часів існування СРСР воно майже на 70% не виходило на кінцеву продукцію. Високий рівень енергомосткості виробництва формував залежність від російських і туркменських енергоносіїв.

За часів незалежності Україна припинила поставки електричної енергії з російської території і навряд чи найближчим часом їх відновить у зв'язку з підписаною угодою щодо інтеграції з енергетичною системою континентальної Європи. Однак, і сьогодні 80% енергоносіїв, що споживаються в країні, завозяться з-за кордону (нафтопродукти з Білорусі, Польщі, Литви; газ зі Словаччини та Польщі; вугілля антрацитової групи – з Росії та Південної Африки; ядерне паливо – збірки з тепловиділенням – з Росії та Швеції).

Україна максимально включена в процес маятникової, сезонної і довгострокової трудової міграції, особливо інтенсивно у північні ресурсодобувні регіони Російської Федерації. Попри це, позицію України характеризує максимально негативне ставлення до розширення і прискорення інтегра-

ції як з Росією, так і в рамках СНД, на основі багатосторонніх угод.

Україна схильна усвідомлювати себе як європейська держава і вимагає паритетного ставлення Росії. Інтеграційні ініціативи України на пострадянському просторі виявилися у створенні з Грузією, Азербайджаном і Молдовою нового регіонального блоку пострадянських країн – ГУАМ. До налагодження субрегіонального співробітництва без участі Росії ці країни свого часу спонукало невдоволення позицією РФ щодо практичних складників економічної інтеграції.

Крім власне ГУАМ, велике значення для України та її партнерів по цьому об'єднанню має участь у регіональних програмах Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Основними напрямками причорноморського співробітництва виступають: формування інфраструктури бізнесу через створення та розвиток спільних фінансових та інформаційних мереж; спільне будівництво об'єктів транспортної інфраструктури, розвиток транспортно-експедиторського співробітництва; комплексне використання й охорона ресурсів Чорного моря; співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази регіону, у справі раціонального енергоспоживання; реалізація спільних проектів щодо технологічного переобладнання металургійних виробництв країн-учасниць; участь у конверсії оборонної промисловості тощо [35].

Водночас, Україні необхідно шукати нові механізми співпраці з країнами «євразійського вибору», оскільки в рамках ЄАЕС розробляються єдині технічні, санітарні, фітосанітарні, екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна в рамках асоціації з ЄС гармо-

нізує і уніфікує свої стандарти і законодавство відповідно до стандартів Євросоюзу, які суттєво відрізняються від прийнятих в ЄАЕС. В подальшому це може призвести до значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з країнами-членами ЄАЕС.

Узбекистан і Туркменістан характеризує стримане ставлення до інтеграції з державами пострадянського простору, надія на свій сировинний потенціал, приховане прагнення до зміни балансу інтересів в регіоні шляхом пошуку економічних партнерів за межами СНД. Одночасно вагомим чинником обмеження варіативності зовнішньої орієнтації центральноазійських держав є те, що значна кількість їхніх громадян працює на російській території та насичує економіку країн походження живими грошима. Так, у 2016 р. обсяг грошових переказів із Росії в країни Центральної Азії складав 6,98 млрд дол. [36], в 2017 р., за даними Центробанку РФ, за період з січня по жовтень в усі пострадянські країни було переведено 5,056 млрд дол. [37], а лише за перше півріччя (січень – червень) 2019-го сума таких переказів склала 5,72 млрд дол. [38]. Причому, це стосується лише переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять з Росії до своїх країн готівкою, неможливо. Користуючись безвізовим режимом з Росією, мільйони гастарбайтерів із країн-членів ЄАЕС, а також з тих пострадянських країн, які не є членами ЄАЕС, заробляють в Росії і вивозять додому гроші, які є головним джерелом існування для десятків мільйонів людей в пострадянських країнах – як для самих трудових мігрантів, так і для їхніх сімей та родичів.

На економічну інтеграцію за межами пострадянського простору покладають надії й інші нові незалежні держави. Головним фактором, що визначає зовнішню політику Азербайджана

ну і Грузії, стає каспійська нафта та шляхи її транспортування. Вірменія, що у військово-політичному й оборонному плані орієнтується на Росію, в торговельно-економічному і фінансовому відношенні максимально розгортається в бік Ірану, де існує сильна вірменська діаспора.

Південний Кавказ більшою мірою, ніж держави Центральної Азії, є зоною геополітичних інтересів Росії, характер яких визначається розташуванням регіону. Водночас, неврегульованість великомасштабних конфліктів на території Південного Кавказу і в Чечні, обмеживши повноцінний транспортно-комунікаційний обмін, ускладнила соціально-економічну ситуацію та стимулювала зміну зовнішньо-економічних пріоритетів і зовнішньополітичної орієнтації країн регіону [39].

Країни Південного Кавказу (Азербайджан і Грузія) активно шукають шляхи інтеграції в систему світових господарських зв'язків, прагнучи брати участь у формуванні нової структури безпеки на основі НАТО. Вони зацікавлені в посиленні позицій Туреччини і європейських країн, а також вітають присутність економічних інтересів США в регіоні.

Розглядаючи ставлення пострадянських країн до перспектив трансформації пострадянського простору, слід зазначити, що нерідко регіональні і субрегіональні ініціативи здійснюються національними політичними елітами як засіб зміцнення їхніх позицій всередині своїх країн.

Зі зміною керівництва окремо взятої країни іноді радикально змінюється її зовнішньополітичний курс, що часто супроводжується і відмовою від колишніх домовленостей у межах регіонального об'єднання. Під впливом зовнішніх і внутрішніх пріоритетів прагнення окремих держав до інтеграції у межах пострадянського простору часто змінюється на про-

тилежне, а сама можливість і необхідність інтеграції ставиться під сумнів навіть найбільш послідовними акторами цього процесу.

Прихильність владних еліт пострадянських держав принципам «багатовекторної дипломатії», їхня схильність змінювати свої політичні уподобання й орієнтацію залежно від поточної політичної кон'юнктури вкрай ускладнила процес консолідації євразійського простору з боку Росії.

* * *

Різні моделі інтеграції, пропоновані провідними політичними силами (Росія, США, Євросоюз, КНР та ін.), не тільки конкурують між собою, але й у зіткненні різних концепцій і доктрин породжують серйозні протиріччя, що відбивається на розвиткові самих інтеграційних процесів і трансформації регіональних систем міжнародних відносин на всьому євразійському просторі.

Євросоюз виступає за євроцентричну модель Великої Європи і Євразії. У рамках такої конструкції усі європейські країни, за винятком Росії, тією чи іншою мірою асоціюються з ЄС, приймають (цілковито або частково) його нормативну і регулятивну базу і стають, по суті, частиною багатонаціональної спільноти Євросоюзу. Однак в умовах формування багатополярного світу (перетворення АТР на центр світового економічного і політичного тяжіння і розвороту до Азії), ЄС-центрична модель євразійського простору дедалі менше відповідає сучасним реаліям.

Як вважає польський політолог Я.Корейба, «з погляду створення структурної бази для зміцнення позиції Європи в світовій політиці в перспективі ХХІ ст., 1990-і і 2000-і роки можна вважати періодом грандіозного упущення, яке дедалі більшою

мірою стає каталізатором релятивної деградації Європи загалом і окремих європейських країн у міжнародних справах» [40]. У процесі трансформації європейської політики в той період було втрачено шанс створення єдиного інтеграційного центру для всіх країн сучасної Європи. Внаслідок цього на початок другого десятиліття XXI ст. існує декілька альтернативних об'єднань (ЄС і ЄАЕС), які претендують на одні й ті самі географічні простори і на одні й ті самі сфери наднаціональної взаємодії.

Логіка розвитку інтеграційного процесу в Європі вимагає, щоб ЄС і Росія, по-перше, співпрацювали на двосторонній основі, а по-друге – залучили до проекту співпраці спільних сусідів, щоб надати процесові інтеграції широкий, а в перспективі і пан'європейський характер. Інтеграція буде неповною доти, доки існує «сіра зона» країн, затиснутих між Євросоюзом і Росією і не включених в загальний процес [41]. Однак на даний момент між Москвою і Брюсселем немає згоди щодо загальних правил і єдиних організаційних рамок для загальноєвропейського інтеграційного процесу. Проекти, пропонувані Заходом і Росією країнам спільного сусідства (Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджану), що залишаються в «сірій зоні», носять конкурентний характер і ставлять дані держави перед жорсткою альтернативою.

Вироблення спільного бачення Великої Європи та Євразії і побудова на цій основі нових відносин сьогодні ускладнено зокрема й неясністю подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу. Політико-економічна ситуація штовхає ЄС на формування тісного співтовариства зі Сполученими Штатами. Зближення ЄС зі США поглиблює розкол у Великій Європі, оскільки системна конфронтація Росії і США навряд чи може бути подоланою у найближчому майбутньому.

На думку російських експертів, «ідея спільного економічного і людського простору, простору безпеки від Лісабона до Владивостока, проголошена Росією і ЄС від кінця 1980-х рр., втрачає політичну релевантність і з кожним днем стає дедалі менше здатною до практичної реалізації» [42].

На офіційному рівні Москва говорить про вибудовування рівноправного партнерства двох полюсів Великої Європи – ЄС і ЄАЕС. Водночас позиція США, низки європейських країн і Туреччини спрямовані на витіснення Росії з регіону. Зважаючи на виражену конкуренцію на євразійському просторі декількох великих економічних центрів сили, передусім Євросоюзу та Росії, сучасний процес інтеграції важко назвати збалансованим.

Суперництво Росії і ЄС за лідерство на пострадянському просторі підсилює позиції зовнішніх, неєвропейських гравців, веде до погіршення відносин між двома полюсами інтеграції та дестабілізації системи міжнародних відносин в Європі. За динамічного зростання значення і впливу неєвропейських гравців, а також посилення кризових явищ усередині пострадянських держав, зміцнення позиції кожної з держав ЦСЄ окремо і континенту загалом безпосередньо залежить від втілення можливості ефективною і вигідною для всіх кооперації.

Спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли простір для маневру під впливом глобалізації економіки і глобального характеру зовнішньополітичної конкуренції звужується, ведуть до наростання хаотизації міжнародних відносин. У турбулентних умовах формування багатопольярного світу, коли численні виклики внутрішньо- і позаєвразійського походження несуть загрозу для безпеки і економічної стабільності усьо-

го континенту, центрам сили варто орієнтуватися не стільки на перетягування країн «спільного сусідства» у власні інтеграційні орбіти, скільки на забезпечення стабільності і безпеки у регіоні. Для збереження загальноєвропейської стабільності та забезпечення економічного розвитку в умовах глобальної взаємозалежності необхідна тісна і прагматична співпраця усіх центрів сили.

Використані джерела та література:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М. : Международные отношения, 1998. 256 с.
2. Бураковский И.В. Экономическая интеграция и безопасность на постсоветском пространстве // Мечи и орала: Экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда, С. Уолландер. М., Интердиалект+, 2004. С. 222-223.
3. Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1412000340>.
4. Ирхин А.А. Постсоветское пространство: геополитические параметры и методология моделирования интеграционных процессов. URL: <http://rusprostranstvo.com/article/view/120>.
5. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна. К., Логос, 2008. С. 300.
6. Либман А.М. Модели экономической дезинтеграции. Интеграция и дезинтеграция. URL: http://eabr.org/general/upload/docs/publication/magazine/no2_2011/n2_2011_2.pdf
7. Праззаускас А. К вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект. URL: http://www.perspektivy.info/rus/gos/k_voprosu_o_formirovanii_jevrazijskogo_sozuza_teoreticheskij_aspekt_2012-03-23.htm.

8. Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: уроки, перспективы, трудности (ситуационный анализ). URL: <http://www.imemo.ru/df/publ/2007/07014.pdf>.
9. Стержнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления. URL: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm>
10. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. М., III тысячелетие, 2001. 480 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., АСТ, 2003. 603 с.
12. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. М., Ладомир, 2004. 384 с.
13. Мальгин А.В. Политика ЕС в отношении европейских стран СНГ // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. М., МГИМО (У) МИД РФ, 2002. 511 с.
14. Уилсон Э., Ронтоянни К. Безопасность или процветание? Пути, которые выбирают Беларусь и Украина // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда, С. Уолландер. М., Интердиалект+, 2004. С. 28.
15. Вардомский Л.Б. Проблемы и перспективы регионального сотрудничества на постсоветском пространстве // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. М., МГИМО (У) МИД РФ, 2002. С. 88.
16. Добровольська А.Б. Трансформація пострадянського простору як чинник регіоналізації Євразії в умовах формування багатопольярного світу / А.Б. Добровольська // Стратегії зовнішньої та безпекової політики провідних міжнародних акторів: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. К., ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. С. 114-123.

17. Розов Н.С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации // Полис. 2016. № 1. С. 139-151.
18. Гельман В. Патрональная политика: динамика режимов Евразии в сравнительной перспективе (Рецензия на книгу Г.Хейла «Patronalpolicy»). : http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20170816_Gelman
19. Колтон Т. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. 2017. Декабрь. 185 с.
20. Freedom in the world 2017: democratic breakthroughs in the balance. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>
21. Freedom in the World 2017. Table of Country Scores. URL: <https://freedomhouse.org/report/fiw-2017-table-country-scores>
22. List of countries by GDP (nominal) per capita. International Monetary Fund (2017). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)_per_capita](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)_per_capita)
23. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М., Международные отношения, 2005. 288 с.
24. Легволд Р. Соединенные Штаты, Европейский союз, НАТО и экономические аспекты безопасности Украины и Беларуси // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда. С. Уолландер. М., Интердиалект+, 2004. С. 225.
25. Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений (1945–2008 гг.). М., МГИМО – Университет, 2009. 71 с.
26. Тренин Д.В. Россия пересматривает свою роль в мире и свои отношения с Западом // Одиное плавание / под ред. Д.В. Тренина. М., Московский центр Карнеги, 2009. С. 73.
27. Геостратегия США для Евразии. URL: <https://textbooks.studio/uchebnik-geopolitika/geostrategiya-ssha-dlya.html>
28. Хантингтон С. Указ. раб.

29. Дугин А.Г. Основы геополітики. Часть 4. Геополитическое будущее России. URL: <http://grachev62.narod.ru/dugin/chapt04.htm>
30. Винникова Р.В. Этапы евразийской интеграции. URL: <http://narodirossii.ru/?p=19150>
31. Киевич А.В., Король О.В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития // Экономические науки. 2016. № 1 (134). С. 123-129.
32. Иванова Е.М. Евразийская интеграция: путь от СНГ к ЕАЭС // Российский внешнеэкономический вестник. 2015. №6. С.112-119.
33. Буторина О. Особенности евразийской модели экономической интеграции // Современная Европа. 2016. №2. С. 28-32. С. 31.
34. Мендкович Н. На пути к Евразийскому экономическому чуду. Россия и интеграция на постсоветском пространстве. М., Алгоритм, 2015. 238 с. С. 79.
35. ОЧЕС. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/obsec>
36. Malyschewa D. Russland und die Migration aus Zentralasien // Welt Trends. Das aussenpolitische Journal. 2018. №137. S. 9-13. S.12.
37. Вам денежный перевод, или О странах-лидерах по переводам средств из России и в Россию. URL: <https://topwar.ru/132311-vam-denezhnyu-perevod-ili-o-stranah-liderah-po-perevodam-sredstv-iz-rossii-i-v-rossiyu.html>
38. Мигранты за полгода перевели \$5 млрд из России в СНГ, более \$2 млрд – в Узбекистан. URL: <https://www.currenttime.tv/a/russia-transactions/30175220.html>
39. Маликова Н.Р. Национальные интересы России и стран Евразии в контексте обеспечения региональной безопасности СНГ. URL: <http://www.hist.msu.ru/Departments/CIS/Conf/Malikova.htm>.
40. Корэйба Я.В. Международные организации как катализатор интеграционного выбора государств постсоветского пространства в Европе. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/06/08/1271745048/8.pdf>

41. Хауккала Х. Завтра уже наступило // Россия в глобальной политике. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9658
42. Суслов Д. В разных пространствах: новая повестка для отношений Россия-ЕС // Россия в глобальной политике. URL: <http://www.globalaffairs.ru/valday/V-raznykh-prostranstvakh-novaya-povestka-dlya-otnoshenii-RossiyaES-18256>

РОЗДІЛ IV

БАЛТІЙСЬКІ ДЕРЖАВИ: СПІЛЬНЕ ПОВЕРНЕННЯ ДО ЄВРОПИ

Упродовж минулих часів зв'язки між Латвією, Литвою та Естонією були то сильнішими то слабшими, однак події ХХ ст. зблизили ці країни настільки, що для їх регіональної ідентифікації у радянський період почали використовувати поняття «Прибалтика», а ближче до початку 1990-х рр. з'явилося поняття «Балтійські країни (країни Балтії)» з огляду на назву масштабної акції «Балтійський шлях» (серпень 1989 р.), яка об'єднала представників трьох народів, які прагнули позбавитися залежності від СРСР у єдиний символічний «ланцюг». Це дало світові чітке уявлення про спільний проєвропейський вектор майбутнього цих народів.

Подальші успіхи країн Балтії у розбудові демократії західного зразка зумовлювалися суспільно-історичною специфікою цього регіону. По-перше, навіть перебуваючи у складі СРСР балтійські республіки являли собою зразок «історії успіху», маючи неформальний статус «передової економічної лабораторії», «європейського обличчя» Радянського Союзу, який забезпечувався добре розвиненим виробничим комплексом. По-друге, на відміну від усіх інших радянських республік, естонці, латвійці та литовці мали живий досвід успішного існування національної державності у міжвоєнний період, на який вони активно сперлися на початку 1990-х рр. По-третє, у країнах Балтії від часу набуття незалежності існувала консо-

лідована суспільна позиція щодо курсу на повну інтеграцію до об'єднаної Європи з прийняттям і впровадженням усіх європейських стандартів, відповідно до угод про асоціацію з ЄС, підписаних кожною з країн ще 1995.

Демократичні реформи у балтійських державах мали соціально-психологічну підтримку різних верств населення. Таким чином, сформувалася правосвідомість соціальної згоди, яка виступила «рушійною енергетикою» трансформаційних політичних процесів. Результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їхньої інтеграції до Європейського Союзу дають підстави говорити про створення єдиного прибалтійського політичного мініпростору на теренах колишнього СРСР. Його особливостями є спільність геополітичних цілей та інтересів, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі [1].

Західні дослідники схильні об'єднувати ці три північноєвропейські країни у єдиний субрегіон – надто з огляду на те, що протягом радянського періоду Латвія, Литва та Естонія були відрізані «залізною завісою» від європейської цивілізації. Відтак, їхні національні ідентичності як окремих країн були частково забуті західноєвропейською громадськістю [2]. Водночас дослідників цікавив процес співпраці країн Балтії з позиції його результативності на регіональному рівні, зокрема, в економічному, військовому, зовнішньополітичному [3] та безпековому [4] аспектах.

Українські науковці розглядають питання співпраці країн Балтії переважно у контексті євроінтеграційних процесів, вступу до НАТО та участі у євроатлантичних структурах безпеки [5]. Зокрема, С.А. Скриль зазначає, що «...результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а

також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз, дає підстави наголосити на створенні єдиного прибалтійського політичного простору» [6]. Разом з тим, деякі експерти вважають недоцільним об'єднувати балтійські країни у єдиний політичний субрегіон [7].

Досвід європейської інтеграції і функціонування ЄС довів, що регіональна співпраця (Північна рада, країни Бенілюксу, Вишеградська група) на теренах Європейського Союзу не втрачає своєї актуальності, а навпаки отримує схвальну оцінку від Брюсселя. Країни Балтії на шляху «повернення на Захід» спромоглися виробити власний механізм співробітництва, який виявився не менш ефективним, і навіть досягли вагової спільної мети – членства у Європейському Союзі та вступу до НАТО, базові інститути співпраці змогли сформулювати нові цілі та завдання подальшої кооперації.

Наявність значного числа публікацій, присвячених дослідженням проблематики регіональної співпраці країн Балтії та її практичних аспектів, тим не менше, не дає уявлення про зв'язок регіональної співпраці та інтеграційних процесів загалом.

Коли ми розглядаємо питання співробітництва країн Балтії на сучасному етапі, необхідно бодай побіжно згадати модель співпраці упродовж першого (міжвоєнного) періоду незалежності, оскільки цей історичний прецедент став джерелом легітимації їх подальшої співпраці на сучасному етапі. Литва, Латвія та Естонія вперше з'явилися як окремі національні держави після Першої світової війни і впродовж 1920-х рр. не виявляли вагомих взаємних інтересів. Лише внаслідок трансформації зовнішньої політики Німеччини та Росії, у молодих і невеликих за розмірами держав виникла потреба у кооперації. У результаті перемовин у Ризі 12 вересня 1934 р. було підпи-

сано договір про Балтійську Антанту – пакт про співпрацю, згоду та взаємну допомогу, чим було сформовано історичні засади співпраці трьох незалежних держав [8]. Однак потенціал оборонної взаємодії між ними тоді не було задіяно повною мірою, що надалі стало однією з причин потрапляння у 1940-му році країн Балтії до сфери впливу СРСР за результатами радянсько-німецьких домовленостей.

Після відновлення своєї незалежності на початку 1990-х рр. держави Балтії стабільно демонструють політичну волю щодо максимальної регіональної інтеграції і співпраці як головного вектору своєї політики. І така кооперація відбувається одразу на кількох рівнях.

Одним із найважливіших кроків у розвитку співпраці між Латвією, Литвою та Естонією стало створення інституційної бази для такої кооперації. У листопаді 1991 р. за зразком структур регіональної взаємодії країн Північної Європи та Бенілюксу була створена Балтійська Асамблея (БА) як орган міжпарламентського співробітництва. Згодом виникла потреба у створенні інституту співпраці виконавчих гілок влади Естонії, Латвії та Литви – а саме Балтійської Ради Міністрів (БРМ). Потім для координації діяльності БА та БРМ було створено Балтійську Раду. Окремі регіональні питання стали предметом компетенції комітетів, утворених для вирішення питань у сферах оборони, енергетики, внутрішніх справ, транспорту та охорони довкілля.

Надалі БА стала основою як суто регіонального співробітництва трьох держав, так і платформою для діалогу країн Балтії з міжнародними організаціями.

Одним із найважливіших пунктів порядку денного Балтійського співробітництва у 1990-х рр. було виведення військ колишнього СРСР з країн регіону [9]. Одразу після виведення

військ зі своєї території, у жовтні 1993 р. країни Балтії через Балтійську Асамблею звернулися до НАТО із проханням розробити критерії їх приєднання до Альянсу.

Від середини 1990-х рр. три країни Балтії здійснили низку спільних військових проєктів: Балтійський батальйон (Baltbat), Балтійський військовий ескадрон (Baltron), Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) та Балтійський коледж оборони (Baltdefcol). Робоча мова всіх проєктів – англійська. За більше ніж 25 років існування вони були неодноразово високо оцінені щодо їх відповідності політиці та операціям НАТО.

Створення Baltbat, трінаціонального миротворчого підрозділу, розпочалося наприкінці 1994 р. Сьогодні це комбінований піхотний батальйон, здатний брати участь у миротворчих операціях та сприяти регіональній безпеці, який базується у Латвії. Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення можливостей військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Однак, насамперед Baltron проводить операції з розмінування та пошуково-рятувальних робіт у Балтійському морі та намагається привести балтійські військово-морські сили у відповідність зі стандартами НАТО. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена у 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Метою цієї ініціативи було створення єдиної системи спостереження за повітряним простором у всіх трьох країнах Балтії та сумісність з подібними системами протиповітряної оборони країн Заходу і НАТО. З метою підготовки кадрів для штатних офіцерів та цивільних осіб у 1998 р. було створено Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) з базуванням у м. Тарту (Естонія) [10].

Отже, регіональне співробітництво країн Балтії у питанні виведення колишніх радянських військ призвело до регулярного та постійного національного та міжнародного діалогу з цього питання, а також мобілізувало парламенти та виконавчі органи для вирішення різних секторальних питань, таких як упорядкування кордонів, розвиток комунікацій та військової інфраструктури регіону.

Значному зростанню рівня економічного співробітництва країн Балтії сприяло підписання договору про створення Балтійської зони вільної торгівлі 1993 р. Ця угода розширила балтійський ринок і передбачала вільний рух товарів, що супроводжується відповідним сертифікатом походження, окрім сільськогосподарських, оскільки три країни мали вагомі відмінності у сфері сільського господарства (питання було врегульоване у 1996 р.). Угода передбачала скасування імпорتنих тарифів у взаємній торгівлі, хоча деякі експортні тарифи залишалися в силі, тим самим підтверджуючи, що в економічній політиці країн Балтії зберігаються певні відмінності [11]. Ці відмінності стануть особливо помітними, коли країни Балтії вийдуть на новий рівень співпраці, вступивши до ЄС.

У 1997 р. Торговельний комітет Балтійської ради міністрів почав розробляти основні принципи угоди про вільне пересування послуг за нормами, розробленими Світовою організацією торгівлі. Оскільки вільний рух послуг тісно пов'язаний з вільним переміщенням робочої сили, це передбачало укладання угод щодо рівного соціального захисту та взаємного визнання освітніх документів у країнах Балтії [12].

Важливим критерієм формування економічного простору є створення єдиного транзитного простору. У зв'язку із цим наприкінці 1990-х рр. був задуманий проект будівництва залізниці Rail Baltica, перший етап якого було завершено 2015 р.

Щоправда, подальша реалізація проекту зіткнулася з низкою вельми серйозних проблем, внаслідок чого його остаточна доля так і лишається досі не до кінця зрозумілою.

Іншим спільним важливим проектом стало створення під егідою Комітету з інформаційних технологій РМБ проекту «Державної мережі передачі даних у країнах Балтії», який дозволяє нам говорити про єдину інформаційну інфраструктуру в країнах Балтії. З часом зацікавленість у проекті виявила Норвегія (зокрема надавши фінансування), що сприяло інтегруванню балтійських держав до інформаційної інфраструктури Північної Європи.

Окрім позитивних моментів, Балтійська Асамблея була покликана вирішувати і спірні питання, які виникали між країнами. Зокрема, суперечка між Латвією та Естонією щодо умов вилову риби у Балтійському морі, яку було вирішено за посередництва Швеції; суперечка між Латвією та Литвою щодо морського кордону; взаємні претензії Латвії та Литви щодо повітряного простору та ряд інших. Комітети БА обговорювали ці розбіжності й закликали уряди прибалтійських держав врегулювати суперечки на двосторонній основі.

На ще ширший контекст співробітництва країни Балтії вийшли через участь у міжнародних організаціях регіону Балтійського моря.

Після розпаду Варшавського договору на порядку денному постала необхідність пошуку нових форм забезпечення стабільності та взаємодії держав, розташованих у басейні Балтійського моря, а для Литви, Латвії та Естонії це був шанс закріпити знову отриману державність і поглибити інтеграційні процеси між безпосередніми суб'єктами регіону. У таких умовах 1992 р. за ініціативи Німеччини та Данії було створено Раду держав Балтійського моря (РДБМ), до складу

якої увійшло 11 країн, включно з Росією. Створення РДБМ було відповіддю на зміни в Європі та намаганням європейської спільноти тримати під контролем нестабільну на той час ситуацію у Балтійському регіоні, особливо в контексті російсько-балтійського протистояння на ґрунті становища російської національної меншини в країнах Балтії. Позиція ЄЄ, який схвалив ініціативу, базувалася на необхідності підтримки нових демократій на Сході і забезпечення їхнього переходу до ринкової економіки [13].

У контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів вагомим досягненням діяльності РДБМ стало прийняття Європейською комісією Балтійської ініціативи від 10 квітня 1996 р.: «Орієнтири для зближення ЄЄ із Балтійським регіоном» [14]. Інтерес світової спільноти до діяльності Ради знайшов своє відображення у запровадженні в 2000 р. інституту офіційних спостерігачів на щорічних сесіях Ради міністрів закордонних справ країн-учасниць [15]. А в умовах кризи, у якій опинився ЄС після 2008 р., на думку А. Губриновича з Інституту політичних студій Польської академії наук, значення регіональних ініціатив – як-то Рада держав Балтійського моря – не лише не зменшиться, а навіть може посилитися [16].

У 1992 р. було досягнуто згоди про співпрацю Балтійської асамблеї із Північною радою і Північною радою міністрів. Відтоді проводяться спільні наради обох організацій і зустрічі президій за участю керівників об'єднаних профільних комітетів, здійснюється співпраця між парламентами та їх постійними комісіями, організовуються зустрічі керівників комісій у закордонних справах парламентів держав Балтії і Скандинавських країн. Практичним результатом такої співпраці стало рішення Скандинавських країн запросити Балтійські держави приєднатися до Північного інвестиційного банку. За

підтримки Північної ради міністрів деякі середні і вищі навчальні заклади, а також недержавні організації Латвії, Литви та Естонії знайшли партнерів по співпраці у Скандинавських країнах [17].

Республіки Балтії беруть участь у реалізації програми «Північний вимір» за участі ЄС, Норвегії, Ісландії та Росії. Ця програма є однією з найбільш помітних серед подібних регіональних програм співпраці у Євросоюзі і займається питаннями спрощення процедур перетину кордонів між державами і митного оформлення, охорони навколишнього середовища та співробітництва в гуманітарній сфері, зокрема в галузі освіти, науки і туризму. Всі ці напрямки є для Балтійських країн пріоритетними.

На сучасному етапі розмаїття інститутів і форматів співпраці дозволяє країнам Балтії шукати власну зовнішньополітичну нішу у регіональній співпраці. Неформальні регіональні об'єднання (Балтійські держави і Північні країни – формат North Baltic(NB)-6; таке ж об'єднання, але за участю Польщі та Німеччини – NB-6 + 2; Рада держав Балтійського моря; країни Балтії і Німеччина – так званий формат «3 + 1», країни Балтії і Німеччина, Данія, Швеція, Польща, Фінляндія – так званий формат «3 + 5» та ін.) систематично проводять консультації, які стали одним з інструментів європейської інтеграції. Вони дозволяють Латвії, Литві та Естонії узгоджувати свої інтереси на рівні регіональної політики ЄС. Одним із зовнішньополітичних завдань країн Балтії є забезпечення своєї участі у цих консультаціях як на рівні керівників урядів і міністрів закордонних справ, так і на рівні експертів [18].

Проведений аналіз дозволяє виділити певну диференціацію політичних курсів країн Балтії. Естонія, зокрема, від самого початку новітнього етапу свого державного розвитку

проголосила курс на зближення з Фінляндією та Швецією, прагнучи стати однією зі скандинавських країн. Своєю чергою Литва активно розробляє проекти енергетичної інтеграції з Польщею. Латвія ніколи не заперечувала свого прагнення до ролі лідера регіону з огляду на географічне положення.

Таким чином, три сусідні республіки на рівнях суто регіональної (тобто між собою) і міжрегіональної (тобто з країнами, розташованими навколо Балтійського моря) інтеграції демонструють певну єдність, яка випливає із спільності їхніх стратегічних інтересів. Саме в регіональному співробітництві Балтійські країни бачать перспективи і алгоритм якомога повнішої інтеграції у європейський, а через нього – у глобальний економічний, політичний, інфраструктурний, інформаційний та соціальний простір.

Вищим рівнем співпраці можна вважати процес євроінтеграції країн Балтії як такий. Напрями адаптації до вимог Європейського Союзу виходять із копенгагенських критеріїв і втілюються у демократичних реформах, які охоплюють не лише політичну сферу, а й передбачають розбудову ринкової економіки. Досвід Балтійських країн демонструє послідовність етапів євроінтеграції, які передбачали планомірну галузеву адаптацію економічних, політичних та соціальних систем Латвії, Литви та Естонії, а саме – торговельно-економічного, доктринального, політичного та договірно-правового [19].

Європейський Союз завжди підтримував ініціативи регіональної співпраці, хоча це і не є обов'язковою умовою для асоціації та вступу до нього. Необхідно визнати, що першочергово Балтійські країни розглядали взаємне співробітництво скоріше як перепону на шляху євроінтеграції. Адже на якомусь етапі країни Балтії відчували гостру конкуренцію, що змусило багатьох експертів сумніватися і поставити під питання

факт існування балтійської співпраці. Однак зрештою конкуренція обернулася на рушійну силу на шляху до ЄС та НАТО.

Тут ініціатива також належала Балтійській Асамблеї, яка після підписання асоційованих угод розробила принципи, яких парламенти і уряди країн Балтії повинні дотримуватися у своїх взаєминах на шляху до європейських та трансатлантичних організацій: по-перше, проблема в одній з трьох держав є приводом для занепокоєння в усіх трьох державах; по-друге, загроза одній із трьох держав повинна розглядатися як загроза для всіх трьох; і по-третє, досягнення однієї з трьох держав слід розглядати як досягнення всіх трьох [20]. Попри такі застережні заходи Естонію однозначно називали лідером євроінтеграційного процесу, хоча остаточне рішення щодо прийняття до ЄС по всім трьом країнам виносилося комплексно.

Проте ще до підписання знакових угод у 2004 р., актуальним стало питання можливості і формату подальшого співробітництва після приєднання Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу та НАТО, особливо з огляду на передачу частини повноважень по вирішенню стратегічних питань на європейський рівень. В дискусіях у парламентах країн Балтії проаналізували можливі сценарії розвитку балтійської співпраці. У результаті стало зрозуміло, що, зруйнувавши платформу тристороннього співробітництва, вони втратять один із інструментів захисту своїх інтересів у міжнародній політиці, а також можливість вирішити регіональні питання, такі як створення балтійського енергетичного ринку та системи регіональної безпеки. Також було зрозуміло, що без цих рамок співробітництва кожній з країн доведеться розвивати двосторонні відносини з іншими країнами виключно в індивідуальному порядку, а це потребуватиме додаткових фінансових та людських ресурсів. Наслідком цих дискусій стало розуміння,

що діяльність БА як платформи для міжнародної співпраці потребує реформування [21].

Співробітництво між країнами Балтії не було безпроблемним. Зокрема ряд проектів які реалізовувалися у країнах Балтії за фінансової підтримки ЄС, на певних етапах ставили під загрозу успішність співпраці країн Балтії. До таких, зокрема, відносяться проекти енергетичної інтеграції та проект будівництва залізничної дороги «Rail Baltica». Особливо протиріччя посилювалися в умовах кризи, коли боротьба між країнами Балтії за кредитні та інвестиційні ресурси загострилася. У результаті вони все частіше стають конкурентами при вирішенні фінансових питань у Єврокомісії та міжнародних кредитних організаціях, відповідно ефективність балтійських регіональних форм співпраці в умовах кризи 2008 р. помітно знизилася.

Водночас, у відстоюванні своїх інтересів на загальноєвропейському рівні країни Балтії і далі нерідко виступають єдиним фронтом. Так, у ході підготовки програми фінансування ЄС на 2014–2020 рр. вони вирішили наполягати на принципі рівноправності старих і нових членів ЄС при розподілі допомоги, зокрема для потреб сільського господарства та енергетики. виступивши проти правила, за яким «новачки» повинні отримувати лише чверть того, на що вони могли б розраховувати. Іншим прикладом солідарності балтійських країн у ЄС став їхній протест проти запровадження економічних санкцій щодо Білорусі, що для Латвії означало збитки в 480,9 млн євро [22]. Серед останніх прикладів – спільна заява прем'єрів країн Балтії у березні 2018 р. проти застосування Євросоюзом санкцій щодо Польщі через здійснювану в цій країні судову реформу [23].

Найвищого рівня інтеграції своїх політик, який можна позначити як трансатлантичний, країни Балтії змогли досягти у

стратегічному партнерстві зі США. Одним з перших кроків з боку США щодо країн Балтії була програма Північноєвропейської ініціативи (ПЕІ), що мала сприяти побудові економічно і соціально об'єднаного регіону, включаючи Північно-Західну Росію, та зміцненню регіонального співробітництва і транс-кордонних зв'язків, покладаючись не лише на уряди, а й на приватний сектор та неурядові організації. Політика ПЕІ була підходом США щодо безпеки та інтеграції на півночі Європи.

Наступним визначальним кроком у співпраці зі США було підписання Хартії про партнерство з країнами Балтії (Балтійська хартія). Для країн Балтії підписання Хартії як політичного документа мало значення з кількох причин: по-перше, документ визнавав роль трьох балтійських держав у американській стратегії гарантування безпеки і стабільності на Європейському континенті (і в даному контексті США розглядали країни не як проблему, а як партнерів, з якими вони співпрацюватимуть); по-друге, Хартія визнавала американську глибоку та реальну зацікавленість у незалежності, суверенітеті, територіальній цілісності і безпеці Естонії, Латвії та Литви; і по-третє, хоча Хартія і не надавала гарантій безпеки, проте США зобов'язалися допомагати створювати умови для вступу країн Балтії до НАТО та інші євроатлантичні інституції [24].

Обґрунтованість вступу до НАТО з метою забезпечити собі «жорстку» безпеку ніколи не викликала сумнівів у прибалтійських еліт. І це зрозуміло: якщо питання державного і економічного суверенітету ще могли залишатися в компетенції національних урядів Латвії, Литви та Естонії, то самостійна реалізація військових програм була їм зовсім не під силу.

Членство в НАТО для Балтійських держав – це не тільки питання забезпечення безпеки, воно надає можливість ефек-

тивно брати участь у міжнародному військовому співробітництві, що було і залишається довгостроковим стратегічним пріоритетом національної оборонної політики країн Балтії. Зокрема, у Таллінні розташовується Центр компетенції кіберзахисту НАТО. У 2008 р. центр заснували сім країн, а сьогодні він налічує 20 учасників – 17 членів НАТО та 3 країни-партнери [25]. На початку 2012 р. у Литві відбулася установча конференція Центру енергетичної безпеки НАТО, відбулися навчання «Energy Efficiency Exercises» (ENERGEX 2012).

Значну підтримку країнам Балтії з боку Альянсу було надано після початку російської агресії проти України. Навесні 2014 р. за сприяння США було посилено повітряно-морський контроль над регіоном внаслідок збільшення кількості літаків у складі Місії повітряної поліції НАТО (BAP – Baltic Air Policing) із 4 до 10 машин, розширено контингент військ на 150 осіб у кожній із країн, а у запланованих навчаннях взяли участь близько 1700 американських військовослужбовців. Найближчі союзники США у Європі – Данія та Велика Британія, направили відповідно 1200 та 800 військових, інші члени НАТО – країни Вишеградської групи, Канада, Норвегія, Німеччина делегували від 100 до 250 вояків.

Саміт НАТО у Ньюпорті (вересень 2014 р.) завершився прийняттям Плану дій, який передбачає низку дій НАТО в країнах східного флангу. Деталі цих завдань були узгоджені під час зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО у лютому 2015 р. З точки зору країн Балтії, найважливішими рішеннями саміту були наступні: створити так звану головну озброєну силу НАТО – Very High Readiness Joint Task Force (VJTF); підрозділи з інтеграції сил НАТО – NATO Force Integration Units (NFIU) для координації діяльності союзних сил у відповідних країнах; розробити військову інфраструктуру та припис вій-

ськової техніки; забезпечити постійну ротаційну присутність союзних сил [26].

Країни Балтії беруть активну участь у різних програмах партнерства НАТО. Зокрема, Естонія входить до складу Ради Євроатлантичного партнерства, бере участь у роботі комісій НАТО – Україна і НАТО – Грузія. Таким чином, здійснюється участь у міжнародних програмах і інтеграція в західне співтовариство на найвищому глобальному рівні [27].

У 2016 р. Балтійська асамблея відзначила 25-ту річницю своєї діяльності. За цей час було проведено 36 сесій Балтійської асамблеї і 23 сесії Ради Балтії – спільних засідань БА та БРМ, покликаних координувати їхню діяльність. У форматі і завданнях їхньої діяльності відбувалися зміни, викликані зовнішніми чинниками, однак такий формат співпраці не втратив актуальності за 30 років існування.

Попри певні відмінності та протиріччя, які виникали на різних етапах, неминучі у будь-яких міждержавних і регіональних сусідських відносинах, можна сказати, що в рамках складної конфігурації балтійської регіональної єдності, країни Балтії залишаються єдиним субрегіоном.

Його існування визначається низкою об'єктивних обставин: їх територіальною близькістю; певною спільністю історичної долі (принаймні у ХХ ст.); взаємними інвестиціями й економічним співробітництвом; членством в ЄС і НАТО; близькістю задач, які їм доводиться вирішувати, особливо у сфері енергетичної, транспортної та інфраструктурної інтеграції з іншими європейськими країнами, зокрема Скандинавією, Німеччиною та Польщею.

За тридцять років після відновлення незалежності балтійські держави стали повноправними учасниками основних західних міжнародних організацій та інтеграційних структур:

НБСЄ / ОБСЄ (1991), ООН (1991), Ради Європи (Литва та Естонія – у 1993, Латвія – у 1995 після пом'якшення своїх законів про громадянство на вимогу ЄС), ВТО (Латвія та Естонія – 1999, Литва – у 2001), ЄС (2004), НАТО (2004), ОЕСР (Естонія – у 2010, Латвія – у 2016, Литва – у 2018). Крім того, вже у межах Європейського Союзу країни Балтії у 2007 р. приєдналися до Шенгенського простору, а потім стали повноцінними учасниками Економічного та валютного союзу, вступивши в зону євро (Естонія – 2011, Латвія – у 2014, Литва – 2015).

Насамкінець можна зазначити, що на сьогодні балтійська регіональна єдність визначається ставленням європейської спільноти (передусім інвесторів і комісій, які розробляють програми розвитку) до Литви, Латвії та Естонії як до єдиного субрегіону, що ззовні сприяє формуванню порядку денного подальшої співпраці. В кінцевому підсумку жодна з Балтійських держав окремо не зможе вирішити завдання, що стоять перед ними, у повному обсязі. Це добре розуміють еліти країн Балтії, які завжди підкреслюють, що між ними немає серйозних протиріч, а будь-які відмінності в інтересах можна узгодити шляхом переговорів.

Використані джерела та література:

1. Скриль С.А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство // Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 54. С. 146-152.
2. Keil J. Lithuania, Latvia and Estonia: a Baltic Union? About the cooperation between the three baltic states // Estland, Lettland, Litauen – drei Länder, eine Einheit? – Berlin, 2002. P. 106-119. URL: http://www.julia-keil.de/files/baltic_union.pdf P.1
3. Kapustans J. Cooperation among the Baltic States: Reality and Prospects. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/kapustan.pdf>

4. Korovina E. Integration of the Baltic States into the internal energy market of the EU // Master's Thesis. University of Tampere, School of Management, 2013. 73 p. URL: https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/94808/Korovina_gradu_oikea.pdf?sequence=1
5. Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 130-135; Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. «Історія». 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 91-94.; Палій О.А. Специфіка та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичних структур безпеки // Наукові записки [Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. Т. 20. Політичні науки. 2002. С. 55-60; Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС // Наукові записки. Сер. «Міжнародні відносини». 2010. Вип.2. С. 97-104.
6. Скриль С.А. Зазн. пр.
7. Воротников В.В. Концепции и приоритеты внешней политики Латвии, Литвы и Эстонии в 2004-2012 гг.: дис. канд. ист. наук. М., 2015. 381 с.
8. Keil J. Op. cit.
9. International inclusion, 1992 – 1995 // The Baltic Assembly. URL: <http://www.baltasam.org/en/history/international-inclusion>
10. Baltic Defence Co-Operation – Main Joint Projects // Ministry of Foreign Affairs of the Republic OF Latvia. URL: // <http://www.mfa.gov.lv/en/security-policy/co-operation-with-nato-member-states-and-candidate-countries/baltic-defence-co-operation-main-joint-projects>
11. Kapustans J. Op. cit. P. 6.
12. Ibid. P. 9.
13. Семикрас О.В. Рада держав Балтійського моря в контексті інтеграційних процесів постконфронтаційної Європи // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2000. Вип. 4. С. 73-81.

14. Communication from the Commission. Baltic Sea Region Initiative. URL: <http://www.baltinfo.org/Docs>
15. Семикрас О.В. Зазн. пр.
16. Чи збільшиться значення Ради держав Балтійського моря? URL: <http://polradio.pl/5/38/Artykul/101278>
17. Сытин А.Н. Страны Балтии в ЕС: единство и своеобразие позиций политических элит // Новая Евразия. Проблемы национальной стратегии. 2012. № 4 (13). С. 9-118. С. 112.
18. Сотрудничество Балтийских государств // Министерство иностранных дел Латвийской Республики. URL: <http://www.mfa.gov.lv/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-v-regione-baltiyskogo-morya>
19. Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії // Politicus. 2017. Вип.1. С.156-161.
20. European and transatlantic integration, 1995 – 2004 / The Baltic Assembly. URL: <http://www.baltasam.org/en/history/integration>
21. Institutional reforms of regional organisations, 2005 – 2007 / The Baltic Assembly. URL: <http://www.baltasam.org/en/history/institutional-reforms>
22. Сытин А.Н. Указ. раб. С. 109.
23. Країни Балтії виступили проти застосування санкцій ЄС щодо Польщі. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/100318-krayiny-baltiyyi-vystupily-proty-zastosuvannya-sankciy-yes-shchodo-polshchi>
24. Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис. канд. політ. наук. К., 2008. 20 с.
25. Кіберудар у відповідь: як Естонія допомагає НАТО у боротьбі з хакерами. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/1/7074473/view_print
26. Gotkowska J. NATO's presence in the Baltic states – reassurance for its allies or deterrence for Russia? // Centre for Eastern Studies. Num.169 29.04.2015. 9 p. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/commentary_169_0.pdf
27. Сытин А.Н. Указ. раб. С. 109.

РОЗДІЛ V

КРАЇНИ ЄВРАЗІЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ЯДРА (РОСІЯ, БІЛОРУСЬ, КАЗАХСТАН)

Від 1990-х років Російська Федерація, Республіка Білорусь і Республіка Казахстан є флагманами пострадянської інтеграції у форматі консолідації частини держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Вперше ідею побудови реально дієвого об'єднання держав на основі «ядра країн» висунув казахський президент Нурсултан Назарбаєв у 1994 р. [1]. Йдучи на зближення, кожен з учасників окресленої «євразійської трійки» керувався власними мотивами. Проте й сьогодні, пройшовши декілька етапів організаційно-політичної інституціоналізації, саме союз цих трьох держав залишається ключовою ланкою євразійського інтеграційного простору в економічному (ЄАЕС) та військово-політичному (ОДКБ) вимірах.

Для Росії після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. пострадянський простір залишився одним із ключових об'єктів уваги та докладання зусиль, спрямованих на реалізацію різних інтересів. Імперія ніби розпалась, але постімперський простір, як його сприймали у Москві, залишився і потребував певного упорядкування, виходячи з нових історичних умов та цілей Росії.

Специфіка сучасної російської політики щодо пострадянського простору визначається низкою геополітичних та

історичних факторів. Принцип історизму дозволяє виявити певні константи, притаманні діям російського керівництва від доби царської Московії до посткомуністичної Російської Федерації.

Росіяни завжди пишалися тим, що їхня держава є перша за територією (за часів СРСР – одна шоста суходолу, нині – одна сьома). Сучасна РФ є черговою історичною формою російської цивілізації. Її константи зумовлюються цивілізаційною специфікою Росії, яка, своєю чергою визначається географічним розташуванням (впливом географічних і природних факторів на політику), природно-кліматичними умовами, а також релігійним фактором.

Так, географічний і природно-кліматичний фактори зумовили традиційну для Росії екстенсивну суспільно-виробничу технологію. Парадоксально, що попри багатство ресурсів у Росії їх завжди бракувало. Оскільки видобування багатьох корисних копалин в Росії обходилося дорого, то у гонитві за ресурсами Москва постійно прагнула приєднати нові території. «Ресурсна залежність існувала в Росії задовго до нафти і газу і... сформувала саму ситуацію внутрішньої колонізації» [2]. В основі політичного мислення російського керівництва лежить ставлення до колишніх «республік-сестер» як до колоніальних околиць імперії, «законних» зон панування.

Російська держава тримається на одержанні «природної ренти». З розвалом СРСР чимало ресурсів у вигляді території, покладів корисних копалин, економічного, науково-технічного, військового, людського потенціалу відійшли до нових незалежних держав. Тож глибинний сенс низки конфліктів на пострадянському просторі варто шукати у прагненні ресурсного перерозподілу. Яскравим прикладом цього є «трубопровідна війна» на Кавказі, яка точиться від початку 1990-х років.

Іншим виявом географічного чинника є те, що впродовж століть у Росії не був освоєний величезний простір на сході країни, не відбулося більш рівномірне його заселення, не було подолано розрив у рівнях розвитку між центром та периферією, між статками заможних громадян і злиднями переважної більшості людності.

Наприкінці листопада 2017 р. голова ради Центру стратегічних розробок, экс-міністр фінансів РФ О.Кудрін заявив, що зростання бідності стає головним викликом для Росії. За даними Рахункової палати, армія офіційних злидарів у країні складає 22 млн осіб, тобто 15 % населення. Їхні прибутки є нижчими від прожиткового мінімуму. «В країні з таким рівнем ВВП і ВВП на душу населення мати такий рівень бідності – ганьба», – сказав Кудрін [3]. Бідність несе в собі небезпеку соціального вибуху. Щоб запобігти цьому, російська пропаганда спрямовує незадоволення суспільства назовні.

Те, що російське керівництво використовує старі методи управління суспільством, свідчить про ще одну важливу цивілізаційну особливість. Це – неспроможність здійснювати модернізацію, рухатися шляхом прогресу. Натомість відбувається архаїзація з акцентом на відданості традиціям, підсилювана закликами пишатися минулим. Відбувається зміцнення російського авторитаризму, який ідейно спирається на патерналістські ілюзії низів. В основі цього підходу лежить традиційна російська цивілізаційна матриця: община та її лідер, якому всі мають бути беззастережно відданими. Сучасна Росія демонструє це у високому рейтингу В.Путіна, який тримається (з невеликими коливаннями) від 2000 р. Це є свідченням того, що впродовж кількох століть найбільш повним виразом суті російської політичної системи було самодержавство. І ніні влада реально концентрується в руках однієї особи.

Політика В.Путіна щодо України, інших пострадянських республік, які заявили про своє прагнення до свободи, незалежності, демократії, врешті-решт, іншого способу існування, користується масовою підтримкою населення РФ. В.Путін побоювався, що «Революція Гідності» може сколихнути російське суспільство, але цього не сталося. Революція в Україні стала приводом для мілітаризації російського суспільства та його політичної мобілізації. Ці події, а згодом анексія Криму і збройний конфлікт на Сході України призвели до трансформації політичного режиму в Росії [4].

Прагнення посткомуністичних держав Європи та пострадянських країн дистанціюватися від Москви її пропагандисти пояснювали «русофобськими» настроями. Насправді Росія виявилася непривабливою як цивілізація, бо асоціюється з регресом. Попри певні невдалі спроби модернізуватися, Росія залишається традиційним суспільством, основами якого є влада-власність; медитативно-сакральне знання (велика роль церкви); ззовні продиктований статус людської особистості. Модерне суспільство базується на ринковому господарюванні; раціональному знанні; принципі законом захищеної гідності людини. Якщо західна цивілізація має одним із своїх наріжних каменів антропоцентризм, то російське суспільство є «владоцентричним». Глибинною суттю такого суспільства самі російські дослідники вважають владу, ієрархію, підкорення, на яких оформлюється соціальний порядок, що одержав назву «Російської системи». Основу цієї системи становить насильство, що обіймає, з одного боку, примусові соціальні взаємодії, з іншого, – закарбовані у культурі символи і цінності «порядку» і «сильної руки», переважання примусу у настановах свідомості і поведінки [5].

Однією з рис російської державності впродовж століть був централізм, який слугував стрижнем ладу. Це зумовлювалося

особливостями географічного середовища, клімату, природи, історії. Російський філософ XIX ст. К.Леонтьєв вважав, що ідея централізації для такої країни, як Росія, при її величезних просторах, багатонаціональному складі, неоднакових за кліматичними умовами та іншими умовами регіонах – по суті, є єдиним способом існування: «Без визнання ідеї централізації немає лояльності російській державності... Ця ідея і сама по собі... рятує для Росії, нею країна тримається тисячоліттями» [6]. Його підтримує наша сучасниця Н.Б.Ільїна: «Централізм забезпечував і забезпечує стабільність і рівновагу в Росії» [7].

У Російській імперії, як би вона не називалася, чи то Союз Радянських Соціалістичних Республік, чи то Російська Федерація, ставлення до тих територій, які вважалися і вважаються «своїми», також визначалося саме цим принципом. Він лежав в основі російського імперства – політики та практики поширення свого впливу або контролю на інші країни, слабші чи менш розвинені. Експансіонізм маскувався шляхетною метою – «несення справжньої духовності» тим народам, яким її начебто бракувало.

В історії відомо чимало потужних експансій, які здійснювалися під релігійними гаслами. Однією з них, приміром, є утворення супердержави Середньовіччя – Арабського халіфату – внаслідок воєн за поширення «справжньої віри» – ісламу. На пострадянському просторі було здійснено спробу розбудови «Русского мира», який мав триматися «духовними скріпами» православ'я. Розрахунок робився насамперед на російськомовне населення України. Певною мірою він виправдався у Криму та частині Донецької і Луганської областей. Але більша частина населення тих регіонів, які В.Путін включив до складу «Новоросії», на це не пішла, поставивши, таким чином, під сумнів можливість подальшого розвитку концепції «Русского мира».

На всіх етапах історії російської цивілізації також відчувається потужний вплив візантизму – спадку Візантійської цивілізації, одним із елементів якого стала підпорядкованість церковної влади світській. У ХХІ ст. Російська православна церква знову перетворилася на додаток до державної машини, вслякя підтримуючи її агресивну політику «месіанським покликанням», необхідністю «захисту братів і сестер».

Російське суспільство завжди було етатистським, роль держави абсолютизувалася, її символами були війна, військова могутність, героїчне минуле. На всіх етапах історії можна побачити традиційну мілітаризованість Російської держави і мілітаризацію повсякдення. Від початку ХХІ ст. ці тенденції посилюються, переносяться на анексовані території. Так, Крим прискорено перетворюється на потужну військову базу, місцеве населення, починаючи з дітей шкільного віку, піддається цілеспрямованій ідеологічній обробці, зокрема, військово-патріотичній.

Здавна саме кількісна перевага у живій силі була основою російської військової потуги. Відомий американський історик У.Фуллер зазначав: «Російська відсталість була джерелом величезної військової могутності. Як раз обставини, які робили Росію відсталою і менш розвиненою, ніж Західна Європа, – самодержавство, кріпосне право, бідність, – парадоксальним чином перетворювалися у джерело військової сили. Безжалісне самодержавство могло мобілізувати російську економіку для ведення війни. Режим несвободи дозволяв повністю викачувати людську силу і матеріальні ресурси з села. І неважливо, що рекрути були погано навчені, і що їх погано годували. Новобранці з селян звикли до нестач» [8].

Проте кожна медаль має зворотний бік. Так, відомий опозиційний громадський діяч і політолог Л.Гудков у дискусії

«Соціально-економічні аспекти мілітаризму», наголосив: «Те, що ми цінуємо, чим пишаємося, що складає основу нашої національної самосвідомості, – героїчне минуле, велика держава, сильна влада, величезність територій, завойованих в ході незліченних воєн, і т. ін. – все це позбавляє нас можливості зрозуміти ту історичну ситуацію, пастку, в якій опинилася країна» [9]. Сутність цієї пастки – намагання В.Путіна та його оточення здійснювати політичний курс, який не відповідає реаліям сучасного світу. Він вважає розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття» [10] і намагається його відтворити.

За законами синергетики, рух відбувається в бік не спрощення, а ускладнення, тож більш успішною є відкрита складна система. Така модель притаманна багатьом сучасним демократичним державам, які забезпечують своїм громадянам кращі умови життя. Натомість, РФ не схильна долати свою відсталість шляхом модернізації, яка передбачає демократичні реформи. Виходячи з власних традицій царських і радянських часів, Росія навпаки прагне зберегти себе і знов вибороти статус супердержави. Від ідеї «Москва – третій Рим», сформульованої на початку XVI ст., йдуть зазіхання Росії на особливу роль імперського плану на пострадянському просторі. Такі настрої притаманні і на рівні найвищого керівництва, і на рівні переважної частини пересічних громадян, які живлять свою гідність ідеєю «Великої Росії». Проте нові незалежні держави, які утворилися після краху радянської імперії, обирають шляхи незалежного розвитку, що мають інші орієнтири – відмінні від тих, які намагається їм нав'язати Кремль.

Прагнення Москви зберегти максимальний контроль над пострадянським простором і – ширше – реалізувати історичні імперативи російської цивілізації закономірно знаходить своє

втілення у стратегічних документах РФ (стратегіях, доктринах, концепціях державної політики оборонного, зовнішньополітичного та іншого характеру, в посланнях президента РФ тощо), які визначають нинішню політику Кремля на теренах экс-СРСР.

Ці ж документи засвідчують зміни політики Росії щодо пострадянського простору з часом, з віддаленням від дати розпаду СРСР, з приходом до влади нового президента Росії, зі зміною зовнішньополітичної ситуації та внутрішньополітичних настанов російської влади.

Так, регіонально-цивілізаційна належність Росії за президентства Б.Єльцина була позначена в Концепції національної безпеки 1997 р. – «впливова європейсько-азіатська держава» [11]. У стратегічних документах першої каденції В.Путіна, зокрема в Концепції зовнішньої політики 2000 р., ми бачимо нове цивілізаційно-геополітичне самовизначення Росії – «найбільша євразійська держава» [12]. Президент Д.Медведев спробував переакцентувати цивілізаційну належність Росії. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. її спочатку названо «найбільшою європейською державою», а потім в іншому місці згадується, що Росія також належить і до Азіатсько-Тихоокеанського регіону [13].

Під час третього президентства В.Путіна у російських стратегічних документах з'являються формулювання, які свідчать про осмислення Росії як окремої цивілізації. У Стратегії державної національної політики 2012 р. говориться, що «сучасну Російську державу об'єднує... єдиний культурний (цивілізаційний) код, який характеризується особливим прагненням правди і справедливості» [14]. Проте в Концепції зовнішньої політики 2013 р. В.Путін, підкреслюючи культурно-цивілізаційне розмаїття світу, знову повертається до самовизначення

Росії «як невід’ємної, органічної частини європейської цивілізації» [15], а в Концепції зовнішньої політики 2016 р. ставить амбітне, але концептуально невіршуване завдання «сполучення процесів європейської та євразійської інтеграції, що дозволить не допустити появи розділових ліній на європейському континенті» [16].

Питання визначення статусу Росії та її місця у світі також зазнало трансформацій.

У перших стратегічних документах часів президентства Б.Єльцина за Росією просто закріплюється статус великої держави. Так, якщо у Концепції зовнішньої політики 1993 р. йшлося про те, що Російська Федерація як велика держава з багатовіковою історією прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство [17], то у Концепції державної національної політики 1996 р. вже без усяких натяків на прагнення констатується, що Російська Федерація – це «одна із найбільших у світі багатонаціональних держав» [18].

Натомість, від другої половини 90-х рр. ХХ ст. статусна самоідентифікаційна риторика посилюється. Так, у Концепції національної безпеки 1997 р. вже чітко говориться про особливий, великий статус Росії у світі та про те, що її національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу, що формується».

У першому стратегічному документі часів президентства В.Путіна, Концепції національної безпеки 2000 р., нових змістовних концептів щодо самоідентифікації не було внесено, тут Росія номінується як «одна з найбільших країн світу з багатовіковою історією і багатими культурними традиціями», а також повторюється положення про те, що національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держа-

ви – одного з впливових центрів багатопольярного світу» [19]. Проте у цьому документі було скориговане російське бачення геополітичної конфігурації сучасного світу – багатопольярність тепер визначалась як даність, а не перспектива.

У наступному путінському стратегічному документі, Концепції зовнішньої політики 2000 р. положення про Росію як велику державу та один із впливових центрів сучасного світу було доповнено тезами про національну могутність Російської Федерації та про те, що вона «має реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі».

За правління Д.Медведева із заявленими ним намірами провести модернізацію Росії розпочався пошук нових самоідентифікаційно-статусних маркерів для країни. У першому доктринальному документі часів президентства Медведева, Концепції зовнішньої політики 2008 р., Росія називалась уже не великою державою, а «Новою Росією», яка «ставши на міцний ґрунт національних інтересів, набула повноцінну роль у глобальних справах». Проте, вже у Стратегії національної безпеки 2009 р. номінування Росії було піднято на нову висоту. У документі йшлося вже не про велику, а про світову державу. Там зокрема говорилось, що національні інтереси Росії полягають «у перетворенні Російської Федерації на світову державу», і тепер вже йшлося не про забезпечення достойного місця у світі, а про перетворення Росії в «одну з провідних держав за рівнем технічного прогресу, якості життя, впливу на світові процеси» [20].

Після повернення В.Путіна на посаду президента РФ він починає унікати у доктринальних документах називати Росію великою чи світовою державою. Так, у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. присутнє лише формулювання про Російську Федерацію як про один із впливових центрів сучас-

ного світу. Проте після початку воєнної агресії щодо України та бойових дій у Сирії у 2014–2015 рр. у російські безпекові стратегічні документи повертаються терміни величі при позначенні Російської держави. Так, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія знову номінується як світова держава, а закріплення за нею «статусу однієї із провідних світових держав» визначається одним із довгострокових національних інтересів [21].

Вельми характерним є використовуване у російських стратегічних документах загальне осмислення та відповідне позначення всього пострадянського простору.

Так, уже автори першого російського стратегічного документу, Концепції зовнішньої політики 1993 р., для позначення пострадянського простору послуговувалися терміном «ближнє зарубіжжя», яке має стати «поясом безпеки і добросусідства» на кордонах РФ. Про формування поясу добросусідства йшлося і в Концепції зовнішньої політики 2000 р., у наступних варіантах Концепції (2008, 2013, 2016) вже йшлося просто про «формування відносин добросусідства з суміжними державами», оскільки створити пояс добросусідства після воєн із Грузією та Україною Москві не вдалося.

Територія колишнього СРСР трактувалася у Москві як певна просторова єдність, тому в Концепції зовнішньої політики 1993 р. фігурують такі визначення, як «єдиний воєнно-стратегічний простір», «єдиний економічний простір», «єдиний правовий простір», «зовнішні кордони Співдружності незалежних держав» (які необхідно захищати). У Концепції національної безпеки 1997 р. додається новий політико-географічний маркер – «єдиний економічний простір країн-учасниць СНД», у Концепції національної безпеки 2000 р. – «прикордонний простір держав-учасниць СНД», у Воєнній доктрині

2000 р. – «єдиний оборонний простір СНД» [22], у Концепції зовнішньої політики 2000 р. – «зона вільної торгівлі СНД», у Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх установах 2002 р. – «єдиний освітній простір Співдружності» і навіть окрема «зона світу» [23], у Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ 2008 р. – «єдиний транспортний простір СНД» [24], у Стратегії національної безпеки 2009 р. – «спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище на території країн СНД», у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. [25] – «російський мовний, культурний та освітній простір в державах СНД».

Доктринально важливою темою зовнішньополітичного курсу Росії стала тема захисту співвітчизників у країнах пострадянського простору, яка у різних формулюваннях присутня фактично в усіх російських стратегічних документах від початку 1990-х рр. Проте у другій половині 2000-х рр. Росія скоригувала своє доктринальне ставлення до російської діаспори, прагнучи тепер не лише її захищати, а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору. Так, у Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва задекларувала, що розглядає «багатомільйонну російську діаспору – Русский мир – як партнера, зокрема і в справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури». Наміри «розширення закордонного російськомовного простору» були підтверджені і в Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2010 рр.

Надалі, у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр., Росія натякнула на бажання стати лідером на лише Російсько-го, але й Слов'янського світу. Прямо про це не заявлялось, але

у документі серед російських зовнішньополітичних пріоритетів раптом з'явилася слов'янська тематика, якої у попередніх доктринальних документах не було: «розвивати міждержавні культурні та гуманітарні зв'язки слов'янських народів».

У другій половині 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється нове положення, ідеологічна суть якого зводилася до відстоювання Росією свого місця у світовій історії і зокрема – радянського бачення Другої світової війни, згідно з яким саме СРСР виграв цю війну і не мав жодних агресивних намірів щодо сусідів на її початку. Поява цього положення пов'язана із переосмисленням ролі СРСР у цій війні низкою постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї воли потрапили до сфери радянського впливу.

Саме тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'являється положення про наміри Росії протидіяти «спробам переписати історію і використати її з метою нагнітання конфронтації та реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни», а в редакціях Стратегії національної безпеки 2009 та 2014 рр. – «спроби перегляду поглядів на історію Росії, її роль та місце в світовій історії» були віднесені до загроз національній безпеці. Надалі у Стратегії державної національної політики 2012 р. ідеологічний градус формулювань був піднятий до декларування намірів Росії протистояти вже «спробам фальсифікації історії» та «применшення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», а у Стратегії національної безпеки 2015 р. – «спробам фальсифікації російської і світової історії».

Стосовно російського нарративу щодо власне СНД, то ключову його характеристику у доктринальних документах можна описати через поняття інтеграції. Уже у першому стратегічному документі, Концепції зовнішньої політики 1993 р., де

ще досить помірковано декларувалося прагнення Москви домогатись «перетворення Співдружності на дієве міждержавне формування суверенних суб'єктів міжнародного спілкування, ґрунтоване на спільності інтересів...», наголошувалося на обов'язковій добровільності процесів та можливості різношвидкісних підходів до співробітництва, у рамках СНД вже було присутнє положення про створення стимулів для реінтеграції економік колишніх радянських республік. В Основних положеннях воєнної доктрини 1993 р. також був пункт про пріоритетне для Росії значення відновлення і розширення кооперативних зв'язків підприємств та галузевих науково-дослідних установ ВПК країн СНД [26].

У російських стратегічних документах, ухвалених після повторного обрання Б.Єльцина президентом РФ у 1996 р. вже чітко й однозначно одним із завдань державної політики ставиться «сприяння процесу реінтеграції на новій основі держав–колишніх республік СРСР в політичній, економічній і духовній сферах» (Концепція державної національної політики 1996 р.). У Концепції національної безпеки 1997 р. «формування на добровільній основі інтеграційного об'єднання держав – учасниць СНД» віднесено до національних інтересів Росії. Іншим важливим положенням цього документу є теза про те, що поглиблення відносин з СНД є «найважливішим чинником, що сприяє врегулюванню етнополітичних і міжнаціональних конфліктів». Особливо чітко це положення дали зрозуміти Грузії, яка у 1991–1992 рр. відмовилась приєднуватись до СНД та Договору колективної безпеки й потрапила під загрозу розчленування через активізацію озброєних Росією сепаратистів, і лише після вимушеного приєднання у 1993 р. до обох організацій, Москва натиснула на Абхазію і змусила її заморозити свою активність.

Посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі під орудою Москви було одним з найважливіших пріоритетів нового президента РФ В.Путіна. Ще у статусі в.о. президента він затверджує нову редакцію Концепції національної безпеки 2000 р., де серед загроз національній безпеці Росії зазначено «послаблення інтеграційних процесів в СНД», а до найважливіших завдань державної політики віднесено «формування єдиного економічного простору з державами-учасницями СНД», розвиток інтеграційних процесів у рамках СНД та забезпечення воєнної безпеки РФ через ефективну взаємодію та співробітництво з країнами СНД. Питання зміцнення системи колективної безпеки у рамках СНД на основі ДКБ було віднесено до пріоритетних й у Воєнній доктрині 2000 р.

Проте, вже з початку 2000 р. у російських стратегічних документах починає фіксуватися не лише пробуксовка інтеграційних процесів у форматі СНД, а й поступовий перегляд Москвою своїх підходів до Співдружності з огляду на те, що загальноінтеграційний проект на базі СНД не склався. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. йдеться про те, що Росія виходить із концепції про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», про стратегічне партнерство з країнами СНД та про те, що Росія відтепер буде враховувати відповідність свого співробітництва з країнами СНД завданням національної безпеки.

Москва на доктринальному рівні не відходила від визнання пріоритетності курсу на поглиблення процесів інтеграції в СНД, як про це було сказано в Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн в російських освітніх установах 2002 р. У цьому документі навіть була описана стратегічна мета Росії щодо СНД та

бажаний образ його майбутнього: «створення співтовариства держав, здатного стати в ХХІ ст. центром стійкого політичного, соціального, економічного і науково-технічного розвитку». Проте вже зараз можна стверджувати, що таке майбутнє для СНД як цілісності не настане.

Перший чіткий акцент щодо позначення російських концептуальних інтересів в СНД було зроблено вже у Концепції зовнішньої політики 1993 р., де до найважливіших зовнішньополітичних завдань було віднесено дотримання прав «етнічних росіян і російськомовного населення».

Від початку 2000-х рр. Москва почала чіткіше артикулювати власні конкретні інтереси щодо країн пострадянського простору. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. було чітко обумовлено, що практичні відносини з країнами СНД Росія вибудовуватиме, виходячи з готовності країни «враховувати інтереси Російської Федерації, зокрема у забезпеченні прав російських співвітчизників», а одним із її головних концептуальних інтересів є збереження і примноження «спільного культурного спадку». У наступному варіанті Концепції зовнішньої політики (2008) ці положення були конкретизовані. Там вже йшлося про «захист освітніх, мовних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод» російських співвітчизників, а також про збереження та примноження спільного «культурно-цивілізаційного спадку» як важливого ресурсу СНД і кожної держави окремо. Ці акценти збереглися і в Концепції зовнішньої політики 2013 р.

Відповідно, інтеграційні процеси у сфері освіти Росії потрібні були для «формування спільних підходів до виховання молодого покоління країн-учасниць СНД», «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру Співдружності»

та «підтримки функціонування російської мови у державах-учасниках СНД».

Згідно з Концепцією демографічної політики РФ на період до 2025 р., її демографічними пріоритетами на всьому пострадянському просторі (країни СНД і Балтії) є сприяння добровільному переселенню співвітчизників та залучення молоді до навчання і стажування у Росії задля наступного отримання ними російського громадянства [27].

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. (2008) позначено ще декілька сфер, які особливо цікавили Москву в контексті СНД. Це – «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури», а також «перетворення російського рубля у провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД». Очевидно, що перше положення потрапило до документу після газової війни з Україною взимку 2006 р.

У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. вперше в російських доктринальних документах було чітко стверджено політичний складник російської мовної політики на пострадянському просторі [28]. По-перше, визначено, що підтримка і просування російської мови є «найважливішим елементом в розвитку інтеграційних процесів у державах-учасниках СНД» і, по-друге, Москва задекларувала прагнення зберегти російську мову «як засіб міжнаціонального спілкування в державах-учасниках СНД», тобто щоб у кожній із країн СНД засобом міжнаціонального спілкування була не державна мова, а російська.

У наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. російський інтерес на пострадянському просторі у цій сфері був конкретизований через нову ціль – зміцнити позиції російської мови в національних системах

освіти країн – учасниць СНД. Мета цих зусиль чітко зазначена у документі: «Розширення географії і сфер застосування російської мови в світі буде сприяти посиленню російського впливу... і в кінцевому рахунку захисту геополітичних інтересів Росії».

Новий російський інтерес щодо СНД було сформульовано у Концепції зовнішньої політики 2013 р. – запустити практичну реалізацію Договору про зону вільної торгівлі, а в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. до цього додано ще й акцент про зацікавленість Росії у розвитку на просторі СНД спільного ринку сільськогосподарської продукції [29].

Концепція зовнішньої політики 2008 р. фактично фіксує розщеплення СНД як політичного суб'єкта та зниження доктринальних вимог до нього з боку Москви. У документі не йдеться навіть про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», а лише про «розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва з державами-учасницями СНД». Більше того, тут чітко говориться, що інтереси Росії тепер пов'язані з «регіональною та субрегіональною інтеграцією на просторі СНД», а сама СНД є лише «форумом для багатостороннього політичного діалогу і механізмом багатопланового співробітництва».

Про СНД як звичайну регіональну організацію з певним економічним потенціалом йдеться в Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. У цьому ж документі поряд із риторичними згадками про пріоритетність відносин та необхідність просувати сучасні форми інтеграції вперше було фактично визнано наявність дезінтеграційних процесів в СНД, різного ставлення країн СНД до Росії та її планів, відмінних інтересів. Саме з цієї при-

чини у Концепції з'явилося положення про те, що «практична взаємодія з кожною із держав будуватиметься з урахуванням ступеня їхньої зацікавленості у співпраці, реальної готовності враховувати інтереси Російської Федерації».

Такий само диференційований підхід до різних країн СНД було закладено у Воєнній доктрині 2010 р. [30]. Тут, на відміну від Доктрини 2000 р., чітко прописано різні пріоритети військово-політичного співробітництва Росії з країнами СНД-членами ОДКБ і не членами.

Клубний (форумний) характер існування СНД фактично визнає і Концепція зовнішньої політики 2013 р. У цьому документі Москва констатує, що інтенсифікуватиме інтеграційні процеси з тими країнами СНД, які виявляють готовність до цього, з ними будуть розвиватись відносини стратегічного партнерства і союзництва. Потенціал власне СНД Росія бачить у ролі «впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу». Положення про СНД як форум збереглося і в редакції Концепції зовнішньої політики 2016 р.

Заслуговує на увагу відбиття у доктринальних документах РФ силового виміру російської політики щодо пострадянського простору.

Уже в першому російському стратегічному документі (Концепції зовнішньої політики 1993 р.) було закладено можливість силового тиску на країни пострадянського простору, адже Росія проголосила своє право «переконанням, у крайніх випадках і з використанням силових засобів, утверджувати принципи міжнародного права, включаючи права меншин, домагатися міцного добросусідства». В іншому місці адресат погрози силою сформульований абсолютно чітко: «У разі односторонніх дій інших держав ближнього зарубіжжя, які б

утискали інтереси Росії чи ухилялися від виконання взятих на себе зобов'язань, Росія буде шукати шляхи захисту своїх інтересів... не виключаючи за необхідності застосування власних заходів у відповідь».

Основні положення воєнної доктрини 1993 р. передбачали, що «інтереси безпеки Російської Федерації та інших держав-учасниць СНД можуть зажадати розміщення військ (сил) і засобів за межами території Російської Федерації», тобто на територіях інших країн СНД. Положення про можливість розміщення російських військ за межами власне російської території (зокрема у конфліктних регіонах) присутнє і у Воєнній доктрині 2000 і 2010 рр. та Стратегії національної безпеки в редакціях 2009, 2014 та 2015 рр.

У Концепції національної безпеки 1997 р. вперше було чітко заявлено, що «перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки являє собою загрозу її національній безпеці». Це положення зберігалось і в подальших редакціях документа. Також положення про негативне ставлення Росії до розширення НАТО було присутнє й у Концепціях зовнішньої політики від 2000, 2008, 2013 та 2016 рр.

Від початку 2000-х рр. Москва у своїх доктринальних документах щоразу чіткіше публічно декларує своє право на застосування дедалі ширшого кола інструментів активного відстоювання власних інтересів за кордоном. У Воєнній доктрині 2000 р. Росія виходила з можливості використання військ не лише для захисту, а й для тиску на інші держави, а тому передбачала для себе «підтримку (за необхідності) політичних акцій Російської Федерації шляхом проведення відповідних заходів військового характеру, а також військово-морської присутності». У Концепції зовнішньої політики 2000 р. Москва додала до інструментів своїх дій економічний тиск, наголосивши, що

«Росія повинна бути готова до використання всіх наявних в її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту своїх національних інтересів». У редакції Концепції 2008 р. до цього положення було додано ще й захист російських національних інтересів в економічній сфері через використання конкурентних переваг.

Новим положенням, яке стосується силової сфери російської зовнішньої політики, став пункт у Концепції зовнішньої політики 2008 р. щодо намірів Росії самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки в світі на глобальному і регіональному рівні та для захисту власних національних інтересів: «Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно...». Не минуло й двох місяців після схвалення цієї концепції, як у серпні 2008 р. російська армія почала «самостійно» діяти на території Грузії, розв'язавши проти неї війну.

У Стратегії національної безпеки 2009 р., явно маючи на увазі насамперед пострадянський простір і бажаючи чіткіше окреслити сферу поширення свого силового поля, Росія задекларувала бачення моделі розвитку світу, в якій кризові ситуації на регіональній основі мають вирішуватися без втручання зовнішніх сил: «Формується тенденція до пошуку вирішення наявних проблем і врегулювання кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил». Це положення збереглося і в редакції Стратегії 2014 р., поєднуючись із положенням про підтримку стратегічної стабільності у конфліктних регіонах за допомогою присутності там російських військ.

Воєнна доктрина 2010 р. містила цілу низку новел, відсутніх у редакції 2000 р., які доктринально розширювали можливості для силових дій Росії за межами своїх кордонів. Зокрема

тепер Москва вважала правомірним застосовувати свої війська не лише для відбиття агресії чи підтримання миру за рішенням РБ ООН, а також і для «забезпечення захисту своїх громадян, які перебувають за межами Російської Федерації», а сам захист «громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них» став новим завданням російських Збройних Сил у мирний час. Зрозуміло, що фізично «захистити» російських громадян Москва могла передусім у сусідніх країнах пострадянського простору.

Ще однією новою функцією російських Збройних Сил стало «вжиття заходів для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру)», що вже було на практиці апробовано російськими військами в 2008 р. у Грузії.

Крім цього, у Доктрині з'явилося положення, де було прописано підстави, що доктринально узаконюють оперативне використання російських військ за кордоном: «З метою захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримання міжнародного миру та безпеки формування Збройних Сил Російської Федерації можуть оперативного використовуватися за межами Російської Федерації». Усі ці новели збереглися і в редакції Доктрини 2014 р., саме так Москва й вчинила у 2014 р. в Україні і в 2015 р. – у Сирії.

Натомість, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія фактично задекларувала своє право на застосування воєнної сили, не обмежуючи його ані загрозою збройного нападу, ані необхідністю підтримання миру або захисту своїх громадян. Для цього Москві тепер досить вважати, що існує загроза її національним інтересам і дипломатичними засобами цю загрозу зняти не вдається: «Застосування військової сили для захисту національних інтересів можливе тільки в тому випад-

ку, якщо всі вжиті заходи ненасильницького характеру виявилися неефективними».

Організаційним форматам спільного захисту колишніх радянських республік у російських стратегічних документах окрема увага почала приділятися від початку президентства В.Путіна. Трансформація російського бачення цього сегменту політики щодо пострадянського простору виглядає наступним чином.

У Воєнній доктрині 2000 р. вперше було чітко зафіксовано, що Російська Федерація «надає пріоритетного значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках СНД на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку». Також Москва надавала пріоритетного значення «розвиткові військового (військово-політичного) і військово-технічного співробітництва з державами-учасниками ДКБ СНД, виходячи з необхідності консолідації зусиль зі створення єдиного оборонного простору і забезпечення колективної військової безпеки». Документом передбачалось створення учасниками СНД змішаних військових формувань.

Проте без чіткого організаційного оформлення структури колективної безпеки країн СНД фактично не діяли. Саме тому у 2002 р. було створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) у складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії, Таджикистану. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва вбачала в ній «ключовий інструмент підтримання стабільності і забезпечення безпеки на просторі СНД». У Стратегії національної безпеки 2009 р. місію ОДКБ було окреслено більш широко, без прив'язки до СНД. Вона розглядалася Москвою як «головний міждержавний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам і за-

грозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру».

Деталізацію російського концептуального бачення системи колективної безпеки у рамках ОДКБ було здійснено у Воєнній доктрині 2010 р. По-перше, тут було чітко закріплено доктринальне положення про те, що «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу-члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснить в цьому випадку заходи відповідно до Договору про колективну безпеку». Фактично Москва обіцяла військовий захист своїм союзникам від зовнішньої агресії. По-друге, Росія зобов'язалась виділяти військові контингенти до складу Колективних сил оперативного реагування (КСОР) «з метою оперативного реагування на військові загрози державам-членам ОДКБ», а також до складу миротворчих сил ОДКБ «для участі в операціях з підтримання миру». Хоча у цих документах і декларувався розвиток союзницьких відносин із країнами СНД, проте вони відійшли на другий план у порівнянні з ОДКБ і співробітництво з ним у безпекових питаннях передбачалась на рівні взаємодії із ОБСЄ та ШОС. Всі ці норми збереглись в редакції Доктрини 2014 р. [31].

У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія розширила сферу діяльності ОДКБ як інституту забезпечення безпеки на весь пострадянський простір, що ширше, ніж простір СНД, як про це йшлося у редакції Концепції 2008 р., а також доктринально закріпила поняття «зони відповідальності» ОДКБ. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Москва закріпила за ОДКБ завдання протистояння сучасним викликам і загрозам не лише в «зоні відповідальності ОДКБ», а й у «прилеглих до неї районах», що виглядає як явна спроба позиціонувати ОДКБ як своєрідну альтернативу НАТО в регіоні.

Нарешті, надзвичайно важливою змістовною особливістю російських стратегічних документів постельцинського періоду є поява у них та наступне посилення теми власне євразійської інтеграції.

Уперше євразійська організація за участі частини пострадянських держав згадується у російському доктринальному документі за другого президентства В.Путіна. Так, у Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн в російських освітніх установах 2002 р. серед пріоритетів Росії зазначено «формування спільного ринку праці Євразійського економічного співтовариства». Слід нагадати, що ЄврАзЕС почало діяти у 2001 р. з метою активного просування процесів економічної інтеграції у середовищі найбільш прив'язаних до Росії країн пострадянського простору.

Проте серед цілей російської політики тема євразійської інтеграції закріпилася за часів президентства Д.Медведева. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ставились чіткі завдання: «активно працювати в рамках Євразійського економічного співтовариства з Білорусією і Казахстаном над створенням Митного союзу і єдиного економічного простору, сприяти підключенню до цієї роботи інших держав-членів ЄврАзЕС», а також сприяти «подальшому зміцненню ЄврАзЕС як ядра економічної інтеграції, механізму сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проектів».

Більш розгорнуто стратегічне бачення пріоритетів євразійської інтеграції Росії було викладено в урядовій Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р., де однією із цілей зовнішньої політики було визначено «створення інтегрованого євразійського економіч-

ного простору спільного розвитку», через формування Єдиного економічного простору і спільного енергетичного ринку та створення спільного культурно-освітнього простору і митного союзу в рамках ЄврАзЕС. У Доктрині продовольчої безпеки 2010 р. до механізмів забезпечення продовольчої безпеки Росії було віднесено «формування загального продовольчого ринку і єдиної товаропровідної мережі в рамках митного союзу держав-членів ЄврАзЕС» [32].

Втретє повернувшись на посаду президента РФ, В.Путін у своєму указі від 07.05.2012 р. «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» [33] задає чіткі хронологічні межі переходу євразійської інтеграції на новий інституційний рівень: «сприяти поглибленню євразійської інтеграції в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан і створенню станом на 1 січня 2015 р. Євразійського економічного союзу, виходячи з відкритості цих процесів для приєднання інших держав, передусім членів ЄврАзЕС та учасників СНД». Як і раніше, ядром євразійської інтеграції було визначено Росію, Білорусь та Казахстан.

Бачення місця і ролі ЄАЕС на пострадянському просторі та в Євразії загалом було викладено у Концепції зовнішньої політики 2013 р., де підкреслювалося, що Євразійський економічний союз покликаний «не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, а й стати визначальною для майбутнього країн Співдружності моделлю об'єднання, відкритою для інших держав. Новий союз, який будуватиметься на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою та Азіатсько-Тихоокеанським регіоном». Йдучи цим шляхом, Росія взяла на себе зобов'язання «активно підтримувати про-

цес євразійської інтеграції, реалізуючи разом із Білоруссю та Казахстаном завдання перетворення ЄврАзЕС і формування Євразійського економічного союзу...».

Цілком прагматичне ставлення Москви до новостворюваного ЄАЕС було засвідчено у затверджених у 2013 р. Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р., де відверто зазначалося, що «інтеграція в форматі Митного союзу і Єдиного економічного простору дозволить відкрити нові ринки для російських виробників».

Після того, як 01.01.2015 р. договір про Євразійський економічний союз набув чинності, у новій редакції Основних напрямків діяльності уряду РФ на період до 2018 р., затвердженій також 2015 р., Москва одразу заявила про свої інтеграційні пріоритети: «Буде створено спільний ринок лікарських засобів і медичної техніки, планується поетапна гармонізація сфери фінансових ринків з виходом на створення наднаціонального фінансового регулятора, продовжиться рух до єдиного енергетичного ринку (єдині ринки нафти і нафтопродуктів, газу, електроенергії)» [34]. Більше того, Росія задекларувала доктринальне положення про те, що ЄАЕС матиме зв'язки з іншими країнами та інтеграційними угрупованнями, явно натякаючи на те, що тепер члени ЄАЕС мають спільно формувати свою політику щодо інших міжнародних суб'єктів. У Стратегії національної безпеки 2015 р. Москва із задоволенням констатувала, що «формування Євразійського економічного союзу відкрило новий етап інтеграції на євразійському просторі».

Поглиблення та розширення інтеграції Росії у рамках ЄАЕС з Вірменією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизією стало одним із найважливіших завдань, визначених Концепцією зовнішньої політики 2016 р. Описуючи ключові цілі союзу,

Росія явно намагалася копіювати засади діяльності ЄС, адже у документі сказано, що «ЄАЕС покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів, стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та інвестиційних проєктів».

У документах прямо про це ніде не говориться, але з контексту можна зрозуміти, що Москва розглядає Євразійський економічний союз як Євразійський аналог Європейського Союзу. В Концепції йдеться лише про те, що «ЄАЕС здатен відіграти важливу роль у справі гармонізації інтеграційних процесів у Європейському та Євразійському регіонах».

Окремі країни та регіони пострадянського простору подаються у російських доктринальних документах досить диференційовано.

Зокрема, Україна згадується здебільшого в контексті проблем. У єльцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Україна разом із Білоруссю та Казахстаном згадується у зв'язку із необхідністю виводу з її території ядерних сил колишнього СРСР. Проте водночас там само йдеться і про те, що «з огляду на важливість взаємин із Україною, Білоруссю та Казахстаном, необхідно вести справу до вироблення повномасштабних політичних договорів насамперед із цими державами».

У першому російському стратегічному документі, який вийшов після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, Концепції зовнішньої політики 2008 р., Україна згадується лише в контексті негативного ставлення Росії до планів її вступу до Північноатлантичного альянсу. Фактично за декілька місяців до цього Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Плану дій щодо членства, після чого це положення було закріплене й у доктринальному документі.

Надалі у Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. Україна, поряд із Грузією, Азербайджаном та Казахстаном згадується лише в контексті необхідності забезпечення безпеки державного кордону Росії із ними за допомогою «високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів».

Після приходу до влади в Україні В.Януковича Україна вперше за тривалий час була згадана у російському доктринальному документі в союзницькому контексті. Так, у Концепції зовнішньої політики 2013 р. ставилось завдання «вибудувати відносини з Україною як пріоритетним партнером в СНД, сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів».

Проте, парафування у 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і наміри Грузії та Молдови зробити це у 2013 р. спонукало Москву записати у Концепцію застереження, що «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами–учасницями СНД узятих на себе зобов'язань в рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику «викручування рук» щодо країн, які підписали чи мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС із тим, щоб учасники СНД відмовились від відносин із ЄС у небажаних для Москви форматах.

Революція гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України кардинально змінили доктринальне ставлення Росії до України як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивиться крізь призму свого стратегічного суперництва із Заходом.

Зокрема, у Воєнній доктрині 2014 р. явно під впливом подій Революції гідності з'являється нова зовнішня військова небез-

пека для Росії: «встановлення в державах, суміжних із Російською Федерацією, режимів, зокрема в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації».

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові їх риси (їх не було у редакції 2010 р.), явно нав'язані й легалізовані Москвою для себе досвідом російської агресії щодо Криму та Донбасу. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансованих і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Політична оцінка подіям Революції гідності в Україні була дана Москвою у Стратегії національної безпеки 2015 р., де підкреслюється, що «підтримка США і Європейським союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту. Зміцнення ультраправої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в особі Росії, неприхована ставка на силове вирішення внутрішньодержавних суперечностей, глибока соціально-економічна криза перетворюють Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії».

У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні вперше визнала «кольорові революції», інспіровані на думку Москви з-за кордону, загрозою державній безпеці. Це стало наслідком концептуального неприйняття Москвою низки успішних народних рухів у деяких країнах пострадянського простору,

що призвели до зміни влади: «Трояндової революції» 2003 р. у Грузії, «Помаранчевої революції» 2004 р. в Україні, «Тюльпанової революції» 2005 р. в Киргизстані та «Революції гідності» 2013–2014 рр. в Україні. У цьому ж контексті Москва осмислила й невдалі антивладні акції протесту в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009).

Заперечуючи свою збройну агресію проти України, анексію частини її території, і зрозумівши, що дестабілізувати її не вдалося, Москва під тиском міжнародних санкцій у Концепції зовнішньої політики 2016 р. змінила свою риторику. У цьому документі зазначається, що РФ «зацікавлена у розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємної поваги, побудові партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» та «політико-дипломатичному врегулюванні внутрішньоукраїнського конфлікту».

Іншою проблемною для Росії країною у російських стратегічних документах виступає Грузія. Напередодні російсько-грузинської війни 2008 р. у Концепцію зовнішньої політики 2008 р. було записано застереження для Тбілісі: «Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема до планів прийняття в члени альянсу... Грузії». Після війни у Стратегії національної безпеки 2009 р. Грузія разом з декількома іншими країнами фігурувала як така країна, безпеки на кордоні з якою Росія планувала досягти за рахунок створення високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів.

Незважаючи на власну збройну агресію щодо Грузії у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. Москва задекларувала, що «Росія зацікавлена в нормалізації відносин з Гру-

зією у тих сферах, в яких до цього готова грузинська сторона, при врахуванні політичних реалій, що склалися в Закавказзі». Фактично Москва прагне, щоб грузини визнали втрату частини своєї суверенної території, що є малоймовірним, а тому можливості нормалізації відносин у середньостроковій перспективі видаються нереалістичними.

Складником «грузинської проблеми» є поява у російських стратегічних документах часів третьої каденції Путіна згадок про окуповані росіянами території Грузії – Абхазію та Південну Осетію – як про незалежні держави. Хоча визнання їхньої незалежності відбулось ще за президентства Д.Медведева у 2008 р., проте лише за В.Путіна вони потрапили до російських доктринальних документів як союзні державні утворення.

Зокрема, в указі В.Путіна «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу РФ» від 07.05.2012 р., а згодом у Концепції зовнішньої політики 2013 р. до зовнішньополітичних завдань Росії було віднесено сприяння «становленню Республіки Абхазія і Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав». У Воєнній доктрині 2014 р. Росія поставила собі завдання взаємодіяти з Абхазією і Південною Осетією «з метою забезпечення спільної оборони і безпеки» та «формування і розвитку союзницьких відносин». Москва, таким чином, прозоро натякала Тбілісі на недоцільність будувати плани повернення втрачених територій, які тепер на доктринальному рівні було закріплено у статусі союзників Росії. У Стратегії національної безпеки 2015 р. відносини із цими самопроголошеними державними утвореннями було піднесено до одного із ключових напрямів зовнішньої політики.

Регіон Центральної Азії загалом також розглядався у російських стратегічних документах здебільшого в контексті загроз та проблем.

Особливо детально проблемність регіону була описана в ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р., де сказано, що регіон Південної і Західної Азії «безпосередньо пов'язаний із деякими внутрішніми конфліктами в СНД, що наочно виявляється в Таджикистані, який зазнає на собі безпосереднього впливу Ірану й Афганістану. Особливу загрозу містить у собі можливість злиття афганського і таджицького конфліктів через етнічну близькості народів, які населяють обидві країни... Звідси виходить ідея ісламського фундаменталізму. Саме тут – основний канал поширення даного вірусу на мусульманські регіони Росії і СНД». А ці тенденції прямо зачіпають інтереси Росії, оскільки «спричиняють багато в чому дестабілізаційний вплив на міжетнічні, конфесійні відносини в СНД, ускладнюючи процеси державного становлення південних країн Співдружності, а також перспективи і характер розвитку міждержавних відносин з ними». Тому відносини Москви «з ісламськими країнами Південної і Західної Азії не можуть будуватися без урахування їхньої лінії щодо населених мусульманами держав СНД і районів самої Росії, а також суперництва між ними за вплив у країнах ближнього зарубіжжя».

У цій першій Концепції Москва навіть висловила сподівання, що дружні відносини з Туреччиною можуть справити позитивний вплив на південні країни СНД у справі формування в них громадянського суспільства та ствердженні ідей секуляризму. Проте надалі тема розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної Азії у російських стратегічних документах не порушувалася.

Концепція національної безпеки 1997 р. віднесла до загроз національній безпеці Росії спроби інших держав ослабити її позиції у Закавказзі та Центральній Азії. Насамперед Москву

турбував доступ до покладів вуглеводнів у прикаспійському регіоні. Саме тому у Концепції зовнішньої політики 2000 р. з'явилась конкретна норма про те, що «Росія буде домагатися вироблення такого статусу Каспійського моря, який дозволив би прибережним державам розгорнути взаємовигідне співробітництво з експлуатації ресурсів регіону на засадах справедливості, з урахуванням законних інтересів один одного». У Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. з'являється доктринальне положення про перспективу тривалої боротьби міжнародних акторів за володіння джерелами енергоресурсів, зокрема у басейні Каспійського моря та в регіоні Центральної Азії. При цьому Росія не виключає застосування збройної сили у ході вирішення проблем, які можуть виникнути під час боротьби за ресурси і при порушенні балансу сил поблизу кордонів РФ та її союзників.

У Стратегіях 2009, 2014 та 2015 рр. та Концепціях зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. з'являється положення про важливість для Росії зміцнення політичного потенціалу Шанхайської організації співробітництва (ШОС), стимулювання в її рамках кроків, які б сприяли зміцненню довіри і партнерства у Центральній Азії. Фактично тут Москва, яка не мала можливості протистояти поширенню економічного впливу КНР у регіоні, задекларувала спільну з Пекіном відповідальність за ситуацію в Центральній Азії, доктринально допустивши його у свою колишню одноосібну зону інтересів.

З огляду на те, що «криза в Афганістані, яка поглиблюється, створює загрозу безпеці південних рубежів СНД», «нейтралізація терористичної загрози та наркозагрози, що походять із території Афганістану, недопущення дестабілізації обстановки в Центральній Азії та Закавказзі», були віднесені у Концеп-

ції зовнішньої політики 2008 р. до першочергових завдань. Такими вони залишилися і в Концепції 2013 р.

Загрози збройної боротьби за ресурси, тероризму та дестабілізації ситуації в Центральній Азії підштовхнули Росію прописати у Воєнних доктринах 2010 та 2014 рр. окреме положення про виділення російських військових контингентів до складу Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону колективної безпеки ОДКБ для оперативного реагування на загрози.

Новелою Концепцій зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. у контексті вирішення суперечок щодо кордонів та використання ресурсів Каспійського моря стала поява норми про «зміцнення механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав на основі колективно схвалюваних рішень». Фактично це означало, що Москва прагнула доктринально закріпити положення про те, що спори стосовно Каспію вирішуватимуться не згідно норм міжнародного права, а за домовленістю сторін. Подібний механізм давав Москві, яка має значні важелі впливу на пострадянські прикаспійські держави, додаткові можливості продавлювати вигідні для себе рішення.

Країни Балтії розглядалися у російських стратегічних документах майже виключно у контексті вирішення двох проблем: дотримання прав російськомовного населення та безперешкодного доступу до Калінінградської області. Зокрема ці норми містились у Концепціях зовнішньої політики 1993, 2000 та 2008 рр., а також у Концепції державної національної політики 1996 р. У Концепціях зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. країни Балтії не згадуються взагалі, очевидно, остаточно доктринально розчинившись для росіян в ЄС.

Натомість країни Балтії продовжують згадуватись у більш вузькопрофільних російських стратегічних документах: де-

мографічних та мовних. Так, у редакціях 2007 і 2014 рр. Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р. йдеться про бажаність залучення до міграції в Росію молоді із Латвії, Литви та Естонії через механізм навчання та стажування у Росії із можливим наступним отриманням російського громадянства після завершення навчання. У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. йдеться про намір Росії просувати російську мову у країнах Балтії як мови міжнаціонального спілкування. Проте у наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. таке завдання не фігурує, очевидно, через усвідомлення утопічності його реалізації.

Якщо в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. (у редакції 2013 р.) ставилося завдання забезпечити інтеграцію Калінінградської області до ринків Балтійського регіону та ЄС з метою її розвитку, то після анексії Криму і початку збройної агресії проти України на Донбасі, цей пункт у редакції Основних напрямків 2015 р. було вилучено.

Російські стратегічні документи показують, що впродовж тридцяти років після розпаду СРСР у Москві не сумнівалися, що Білорусь і Казахстан є основними її союзниками на пострадянському просторі. Саме тому ці дві держави згадуються у російських доктринальних документах майже виключно у позитивному контексті. У ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Білорусь та Казахстан разом із Україною позначались як країни з якими «необхідно насамперед вести справу до вироблення ...повномасштабних політичних договорів». Україна потім із цього пріоритету випала, а Білорусь і Казахстан залишилися найближчими партнерами Росії на пострадянському просторі.

Після низки трансформацій (Співтовариство Росії і Білорусі, Союз Білорусі і Росії) російсько-білоруські відносини були оформлені у Союзній державі у 1999 р. Ця нова реальність одразу знайшла відображення у російських стратегічних документах. У Воєнній доктрині 2000 р. з'явилося положення про те, що Росія здійснює спільну з Білоруссю оборонну політику, координує з нею діяльність у галузі військового будівництва, використовує військову інфраструктуру. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до першочергових російських регіональних пріоритетів було віднесено «зміцнення Союзу Білорусі і Росії як найвищої на даному етапі форми інтеграції двох суверенних держав».

У 2000-х рр. розвиток Союзної держави йшов не зовсім за російським сценарієм, оскільки Мінськ намагався максимально використати союз із Москвою для отримання низки економічних преференцій. Тому у Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва дещо скоригувала свою доктринальну лінію стосовно Союзної держави, підкресливши необхідність базування її діяльності на ринкових принципах. У Концепції було наголошено, що Росія буде «продовжувати узгоджену лінію на створення умов для ефективного будівництва Союзної держави шляхом поетапного переведу відносин між Росією та Білоруссю на ринкові принципи в процесі формування єдиного економічного простору».

У цьому ж документі Білорусь і Казахстан було названо країнами, з якими Росія має намір активно працювати над створенням Митного союзу і Єдиного економічного простору у рамках ЄврАзЕС. У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. з'являється поняття «трійки» (Білорусь, Казахстан, Росія), яка виступає ядром економічної інтеграції і яка, за планами Москви, має

створити Митний союз та Єдиний економічний простір. У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія планує спільно з Білоруссю і Казахстаном перетворити ЄврАзЕС на ЄАЕС, що, врешті, і відбулося.

У Воєнних доктринах 2010 і 2014 рр. Москва, підкреслюючи особливу цивілізаційну та геополітичну близькість Білорусі до Росії, декларує положення про те, що Білорусь перебуває під російським військовим захистом і напад на неї Росія розцінюватиме як напад на себе: «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу–учасницю Союзної держави або будь-які дії із застосуванням військової сили проти неї як акт агресії проти Союзної держави і здійснить заходи у відповідь». Концепції зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. ставлять перед Росією чітке завдання щодо поступової інкорпорації Білорусі: «розширювати [стратегічну – 2016 р.] взаємодію з Білоруссю в рамках Союзної держави з метою поглиблення інтеграційних процесів у всіх сферах».

Підсумовуючи теоретико-доктринальне осмислення керівними колами РФ політичних (зокрема інтеграційних) процесів на пострадянському просторі, насамперед слід зауважити, що сучасна Росія так і не визначилась остаточно зі своєю регіонально-цивілізаційною приналежністю, номінуючи себе то європейсько-азійською, то євразійською, то європейською державою. Водночас, постійно зростала самоідентифікація Росії щодо свого статусу: велика держава, яка прагне повноправного включення у світове співтовариство (1993), велика держава як один із впливових центрів світу (1997), велика держава, що має національну могутність та реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі (2000), світова держава, яка набула повноцінну роль у глобальних справах (2009), одна з провідних світових держав (2015).

Пострадянський простір у Росії тривалий час ототожнювався з СНД, який у Москві сприймали як своєрідну номінацію простору колишнього СРСР. Відповідно, територія колишнього СРСР аж до кінця 2000-х рр. трактувалась у Москві як певна просторова єдність, яка позначалась низкою просторових маркерів: єдиний воєнно-стратегічний, економічний, правовий простір, зовнішні кордони СНД (1993), єдиний економічний простір (1997), зона вільної торгівлі, прикордонний простір, єдиний оборонний простір (2000), єдиний освітній простір, окрема «зона світу» (2002), єдиний транспортний (2008), спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище (2009).

Від другої половини 2000-х рр. Росія скоригувала своє доктринальне ставлення до російської діаспори, номінувавши її поняттям «Русский мир» і прагнучи тепер не лише її захищати, як це було впродовж усіх 1990-х – першої половини 2000-х рр., а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору. У 2010-х рр. до цього додається панславістичний акцент, що його можна трактувати як декларацію намірів позиціонувати Росію як неформального лідера не лише пострадянського простору, а й Слов'янського світу. Одночасно за допомогою, зокрема, пропагування радянського бачення Другої світової війни Москва взяла курс на утвердження у світі свого уявлення про історичну роль Росії у долі Східної Європи та пострадянського простору.

Ключовою характеристикою російського наративу щодо власне СНД від початку 1990-х є поняття інтеграції. Проте вже з початком 2000-х рр. у російських стратегічних документах визнається послаблення інтеграційних процесів у СНД, з'являються спроби вдихнути у них нове життя, наповнити конкретним інтеграційним змістом. Однак, паралельно у Мо-

скві зростало розуміння, що загальноінтеграційний проект на базі СНД не складається через пасивність більшості учасників. Відтак, на початку 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється тема євразійської інтеграції. У 2008 р., ядром євразійської економічної інтеграції було визначено ЄврАзЕС, а від 2012–2013 рр. – Євразійський економічний союз (ЄАЕС). Основними партнерами Росії у цьому процесі є Білорусь та Казахстан. Початок діяльності у 2015 р. ЄАЕС засвідчив, що Москві знадобилось чверть століття після розпаду СРСР для того, щоб врешті створити на пострадянському просторі більш-менш дієздатний і, водночас, підконтрольний їй економічний інтеграційний союз. Хоча й у дуже урізаному порівняно з СРСР складі.

Росія фактично визнала пониження реального статусу взаємин у СНД із добровільного об'єднання (союзу) до просто міжнародних відносин, які Москва хотіла зберегти на рівні, принаймні, привілейованого (стратегічного) партнерства.

Конкретні російські інтереси в СНД спрямовано на досягнення двох глобальних завдань: посилення російського культурно-ідеологічного впливу у країнах СНД та використання їхніх демографічних й економічних ресурсів. Ці свої інтереси Росія фіксувала у доктринальних документах досить чітко: дотримання прав етнічних росіян і російськомовного населення (від 1993), збереження спільного культурно-цивілізаційного спадку (від 2000), відновлення позицій Росії як головного освітнього центру СНД, підтримка функціонування російської мови у країнах СНД (від 2002), добровільне переселення співвітчизників, залучення молоді до навчання і стажування у Росії задля наступного отримання ними російського громадянства (від 2007), формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури, перетворення російського рубля у

провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД (від 2008), збереження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в країнах СНД (від 2011), створення спільного ринку сільськогосподарської продукції (від 2013), зміцнення позиції російської мови в національних системах освіти країн СНД (від 2015).

Наприкінці 2000-х рр. у російських стратегічних документах було фактично визнано розщеплення СНД як політичного суб'єкта, появу дезінтеграційних процесів у ній, і відповідно, відбулось зниження доктринальних вимог до неї з боку Росії. Москва змирилась із остаточним переходом СНД до клубного характеру існування та визнала, що проводитиме диференційовану політику щодо різних країн СНД.

Уже в перших російських стратегічних документах (1993) було обґрунтовано можливість силового тиску на країни пострадянського простору та розміщення на їх території російських військ. З початком 2000-х рр. Росія почала доктринально закріплювати більш широкі підстави та формати для власних закордонних силових дій. Зокрема, військовий тиск для підтримки політичного тиску на інші держави, використання економічних важелів тиску (2000), самостійні дії за кордоном, незважаючи на позицію партнерів (2008), вирішення регіональних кризових ситуацій без участі нерегіональних сил (2009), застосування, зокрема й оперативне, військ для захисту російських громадян за кордоном (2010), підтримання стратегічної стабільності за допомогою присутності російських військ (2014) і, врешті, нічим не обумовлене застосування військової сили у разі загрози національним інтересам (2015). Усі ці нові доктринальні підходи були апробовані Росією на практиці щодо Грузії (2008), України (від 2014) та Сирії (від 2015).

У другій половині 2000-х рр. Росія на доктринальному рівні поступово відмовилася від спроб створити спільну систему колективної безпеки на пострадянському просторі і перейшла до формування безпекової організації з найближчих союзників, декларуючи за ОДКБ статус основної безпекової структури із зоною відповідальності у межах всього пострадянського простору та навіть у прилеглих регіонах. При цьому основними союзниками Росії серед країн экс-СРСР вважаються Білорусь та Казахстан. Відповідно, ці дві держави згадуються в офіційних документах РФ майже виключно у позитивному, союзницькому контексті.

Концептуальне наповнення російського владного та стратегічного дискурсу щодо пострадянського простору корелює з хронологією оформлення підтримуваних Москвою євразійських інтеграційних проектів.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції стало підписання в 1995 р. Угоди про Митний союз між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, до якої приєдналась Республіка Казахстан. У 1996 р. було підписано Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах за участі вже п'яти країн: Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Договір ставив за мету створити у перспективі Співдружність інтегрованих держав та сформувати спільні органи управління інтеграційними процесами. У 1999 р. ці п'ять країн уклали Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі, принципи та механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування.

Проте через неготовність країн, які підписали зазначені документи, поступатися власним суверенітетом, а також в силу

суперечностей політичного та економічного характеру, реальні інтеграційні процеси тоді так і не розпочалися.

У 2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувалася у Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали ті ж зазначені вище п'ять країн, в 2006 р. до них доєднався Узбекистан.

Реальні інтеграційні процеси на пострадянському просторі стартували з підписанням 6 жовтня 2007 р. Договору про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном та Договору про Комісію Митного союзу. Порядок формування Комісії та її повноваження носили наднаціональний характер. Після цього було підписано ще декілька міжнародних договорів, які сформували міжнародно-правову основу Митного союзу. Зокрема, 25 січня 2008 р. підписано Угоду про Єдине митне тарифне регулювання, а 27 листопада 2009 р. учасники Митного союзу підписали Договір «Про Митний кодекс Митного союзу». 1 липня 2011 р. Митний союз почав функціонувати у повному обсязі.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу – Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації – стало формування Єдиного економічного простору (ЄЕП). До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. підписано 17 базових міжнародних договорів, які створили основу для початку функціонування ЄЕП. Цей пакет документів набув чинності 1 січня 2012 р. У правовому сенсі настав етап переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонально-

го об'єднання, якому держави-члени віддають частину свого суверенітету [35].

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та ЄЕП підписали Договір про Євразійську економічну комісію, яка була створена як єдиний регулятивний орган на постійній основі. Комісія наділялася наднаціональними повноваженнями в сферах митно-тарифного та технічного регулювання, встановлення торговельних режимів щодо третіх країн, конкурентної, макроекономічної, енергетичної політики. 18 листопада 2011 р. підписано Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, яка ставила за мету завершити до 1 січня 2015 р. кодифікацію міжнародних договорів, що утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та ЄЕП, і на цій основі створити Євразійський економічний союз (ЄАЕС).

Договір про Євразійський економічний союз за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації був підписаний 29 травня 2014 р., а своє функціонування він розпочав 1 січня 2015 р. 2 січня 2015 р. до ЄАЕС приєдналася Вірменія, 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

Сам Договір про Євразійський економічний союз є структурно складним і доволі об'ємним міжнародним документом. Він складається із 4 частин, 28 розділів, 118 статей та 33 додатків [36]. Договір декларує формування союзу, у межах якого забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили, проведення скоординованої, узгодженої або єдиної економічної політики у визначених сферах, та засновує органи ЄАЕС: Вищу Євразійську економічну раду, Євразійську міждержавну раду, Євразійську економічну комісію, Суд ЄАЕС.

Договір про Євразійський економічний союз визначає принципи діяльності об'єднання, серед яких: повага до за-

гальновизнаних норм міжнародного права, включаючи принципи суверенної рівності держав та їхньої територіальної цілісності, повага до особливостей політичного устрою країн-членів, взаємовигідне співробітництво та рівноправність, дотримання принципів ринкової економіки та добросовісної конкуренції тощо [37]. На схожих принципах побудована і договірно-правова база україно-російських відносин, але це не зупинило російську агресію проти України.

Існують різні підходи до періодизації євразійської інтеграції. На думку Т.Ісаченко, доцільно виокремити інституційний етап, який характеризується утворенням ЄврАзЕс, підписанням угод про Єдиний економічний простір та Митний Союз, та етап реальної інтеграції, коли власне розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу [38].

На думку автора, коротку наразі історію євразійської інтеграції, доцільно поділяти на наступні етапи:

1. 1995–2006 рр. Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, здебільшого рамкового характеру. Створення ЄврАзЕс – міжнародної організації, яка ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2. 2007–2009 рр. Передінтеграційний період, в ході якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу, була створена Комісія Митного союзу – перший орган із наднаціональними повноваженнями.

3. 2010–2011 рр. Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної тери-

торії, початок діяльності органу із наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного союзу.

4. 2012–2014 рр. Період, коли учасники Митного союзу – Білорусь, Казахстан та Російська Федерація – сформували Єдиний економічний простір, розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

5. Від 1 січня 2015 рр. Початок функціонування Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) – міжнародної наднаціональної організації.

Аналіз процесів євразійської інтеграції дозволяє виявити деякі особливості її розвитку.

Створення Євразійського економічного союзу є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне РФ для подальшого закріплення свого впливу на пострадянському просторі в умовах жорсткої геополітичної, гео економічної та безпекової конкуренції зі США, ЄС та Китаєм, яку Росія фактично не має реальних шансів витримати.

ЄАЕС, за задумом керівної еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередніх проектів – Російської імперії та СРСР. «Збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно РФ передовсім для реалізації стратегії повернення її могутності на міжнародній арені, бодай частково наближеної до тієї, якою володів СРСР. Кремль розраховує створити окремий центр впливу майбутньої багатопольярної системи і вести діалог у міжнародних структурах не лише від імені РФ, а й від імені всього Євразійського союзу.

В умовах розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах світу створення власної інтеграційної організації дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення могутно-

сті та здатності трансформувати як євразійський простір, так і світовий порядок загалом за своїм планом.

Хоча за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за своїм змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки «холодної війни» об'єднувала країни соціалістичного табору. Слід відзначити відсталість, слабкість та сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність країн об'єднання. За деякими оцінками, на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС [39].

Політична компонента ЄАЕС превалює над економічною, а Росія має досить як економічних, так і політичних важелів впливу для контролю над організацією. Для інших учасників ЄАЕС участь в об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ практично у всіх сферах.

Умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації. Найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є:

– переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів. У загальному обсязі експорту товарів з Росії в Білорусь поставки нафти й нафтопродуктів становлять близько 30%, в першому півріччі 2018 р. цей показник зріс до 37%. Вражають об'єми такого експорту: щороку Білорусь одержує від Росії 24 млн тонн нафти, а для власних потреб їй вистачає всього лише 6 млн. Решта нафти переробляється та експортується, зокрема і в Україну;

– пряме та опосередковане російське субсидування білоруської економіки, що триває вже тридцять років. За даними журналу «Forbes», щорічно сума підтримки білоруської

економіки з боку Москви порівняннн із загальним обсягом дотацій усіх регіонів Росії з федерального бюджету. МВФ оцінює загальну підтримку білоруської економіки з боку РФ в 106 млрд доларів лише за період 2005–2015 років, тобто 10,6 млрд доларів на рік [40]. В умовах ізоляції режиму О. Лукашенка на Заході, маємо фактично тотальну залежність Білорусі від Російської Федерації.

Казахстан зацікавлений у надійному транзиті через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. В умовах російської агресії проти України політична еліта Казахстану усвідомлює, що значна кількість етнічних росіян, які проживають в цій країні та складають більшість населення в північних областях, у будь-який момент може слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян». Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого дедалі посилюється в Центральноазійському регіоні.

Для Вірменії Російська Федерація є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Ключові сектори вірменської економіки контролюються російським бізнесом.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Значну роль у забезпеченні ефективності інтеграційних процесів відіграє поетапність, зваженість, відповідальність у ході реалізації тактики та стратегії об'єднання. Європейський досвід доводить, що тільки після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єд-

нання зусиль у реалізації наступних більш складних етапів. Водночас, спроби передчасно прискорювати темпи інтеграції закінчуються провалом. В ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції, при цьому, навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони вільної торгівлі в об'єднанні так і не реалізовано повною мірою. Вільний ринок нафти і газу планується створити тільки у 2025 р.

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап у її розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція у розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з погляду забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, а з іншого – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу. При цьому, як зазначає Т.Ісаченко, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торговельної політики та забезпечення конкурентних позицій як усього євразійського блоку, так і його окремих учасників. Майже у всіх правових документах головна увага зосереджується на поверховому бюрократичному оформленні, а не на реальному поглибленні співробітництва. На відміну від ЄС, де ініціатива у розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображали здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти, часто без огляду на реальні потреби ринкового середовища [41].

Якщо інтеграційні процеси в інших регіонах світу здебільшого розвиваються на основі положень ГАТТ/СОТ, то розви-

ток євразійської інтеграції відбувається на підставі власного досвіду і поглядів, які нав'язуються Російською Федерацією.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є той факт, що її формують країни з авторитарними політичними режимами. Тож ключові рішення щодо розвитку інтеграційних проектів приймаються здебільшого кулуарно, як правило, на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому для громадськості режимі. Користуючись значною залежністю всіх країн ЄАЕС від Росії, остання намагається «проштовхувати» рішення, вигідні тільки для себе, без урахування національних інтересів інших держав. Відсутність реальних демократичних перетворень у зазначених країнах, недорозвиненість інститутів громадянського суспільства тільки посилюють ці перекося.

Найвищою формою інтеграції на пострадянському просторі виступає Союзна держава Росії та Білорусі. Аналіз міжнародного співробітництва Білорусі свідчить, що найбільша увага Мінськом приділяється співпраці з Російською Федерацією й іншими державами, які в минулому входили до складу СРСР. Від 1991 р. РБ є членом СНД, від 2002 р. – членом Організації договору з колективної безпеки (ОДКБ). У 1996 р. Білорусь спільно з Росією стала співзасновником Союзної держави Республіки Білорусь та Російської Федерації – однієї з системотворчих ланок орієнтованих на Москву інтеграційних проектів на пострадянському просторі.

У 2001–2014 рр. країна входила до складу Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Саме в рамках останнього у 2010 р. було створено Митний союз ЄврАзЕС (у складі Росії, Білорусі, Казахстану), в 2012 р. – спільний ринок під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП), 2015 р.

на основі ЄврАзЕС створено Євразійський економічний союз (ЄАЕС). Початок діяльності Митного союзу покладено у 2007 р., коли главами Білорусі, Казахстану та Росії було підписано Угоду про створення єдиної митної території та формування в подальшому на цій основі окремого союзу. Впродовж 2008–2009 рр. на рівні національних парламентів, глав держав та урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, які лягли в основу правової бази майбутнього об'єднання [42]. Основними результатами, на які орієнтовано проект, є: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. В якості ще одного завдання розглядалася консолідація позицій країн-учасниць у переговорах із СОТ з питань вступу до неї.

Навесні 2010 р. у керівництва Білорусії виникла низка запитань, які призвели до гальмування процесу набуття чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою називалися митні збори за експорт нафти з Російської Федерації. І хоча даний аспект виходив за межі компетенції новоствореного Митного союзу, але був настільки чутливим для Білорусі, що тогочасний глава її уряду С.Сидорський проігнорував засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі. Демарш, певна річ, був би неможливий без погодження з президентом держави. У такий спосіб Мінськ прагнув вирішити кілька важливих для себе питань, головним з яких було повне скасування всіх митних зборів на імпортовану з Росії нафту. 1 липня 2010 р. президент Білорусії О.Лукашенко на зустрічі з першим віце-прем'єром РФ І.Шуваловим намагався спрямувати дискусію у моральну площину, оперуючи емоційними категоріями: «Єдине, ми хотіли б, щоб будь-які наші відносини

були засновані на рівноправності та повазі. Якщо ми таке побачимо, ми підемо на будь-які компроміси та поступки, навіть якщо вони на деякий період будуть важкими» [43]. За кілька днів по тому питання було успішно вирішене, і 6 липня 2010 р. Митний кодекс набув юридичної сили.

Механізм формування та впровадження єдиної митної території було розподілено на декілька етапів:

1) попередній етап (на якому передбачалося розпочати здійснення планів з переносу всіх видів контролю, крім прикордонного, на зовнішній кордон Митного союзу (контрольний термін – 1 липня 2009 р.); підготовка до прийняття Митного кодексу Митного союзу та договорів по акцизам і ПДВ (1 жовтня 2009 р.);

2) перший етап: запровадження єдиного митно-тарифного та нетарифного регулювання (1 січня 2010 р.), а також тестування механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів та акцизу (1 квітня 2010 р.);

3) другий етап: скасування на кордоні з Республікою Казахстан митного оформлення товарів походженням з Республіки Білорусь та Російської Федерації, набуття чинності Митним кодексом Митного союзу, запровадження механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів, перенесення контролю на зовнішній кордон Білорусії та Росії (1 липня 2010 р.);

4) третій етап: перенесення контролю на зовнішній кордон Республіки Казахстан за збереження прикордонного контролю на кордоні Російська Федерація – Казахстан (1 липня 2011 р.) та запуск Єдиного економічного простору.

Упродовж 2010–2011 рр. представниками трьох країн велася системна робота з усунення протиріч між нормами Митного союзу та Світової організації торгівлі. Восени 2011 р.

було оголошено про її завершення, задекларовано, що в подальшому після вступу будь-кого з членів Митного союзу до СОТ, норми цієї організації матимуть пріоритет над нормами Митного союзу. Практична реалізація даної тези розпочалася 2012 р., коли членом СОТ стала Росія, 2015 р. аналогічний статус отримав Казахстан.

Після вступу до ЄЄП про бажання приєднатися до Митного союзу заявили ще дві країни – Вірменія та Киргизстан. Юридичні процедури їхнього приєднання було завершено, відповідно, 2 січня та 12 серпня 2015 р., а сам процес перемовин мав простіший характер, бо обидві держави вже були членами СОТ. Для повноцінного залучення до Митного союзу та мінімізації можливих викликів і ризиків, пов'язаних із цим, новим членам було надано перехідний період тривалістю до 2025 р., впродовж якого вони мали б повністю адаптуватися до правил та вимог Митного союзу. Про зацікавленість перспективою вступу до союзу заявили уряди Сирійської Арабської Республіки та Тунісу. Набути членство у ньому можуть у разі приєднання до ЄЄП Таджикистан та Узбекистан.

Основою правової бази Митного союзу є Митний кодекс, міжнародні угоди з питань, не врегульованих ним, а також рішення Комісії Митного союзу, яка фактично є наднаціональним органом.

Дехто з експертів і дослідників наголошує, що прискорений (порівняно з іншими інтеграційними об'єднаннями такого рівня) темп створення Митного союзу приховує певні ризики та загрози [44; 45]. Головними з них вважаються саме правові аспекти, пов'язані з недосконалістю запровадженого законодавства та, як наслідок, необхідністю частого внесення поправок до нього. Ще одне критичне зауваження, яке часто ви-

сувається до Митного союзу, стосується механізму ухвалення рішень, який базується на частці кожної держави у бюджеті Митного союзу (йдеться про фінансування діяльності його адміністративного і управлінського апарату) та ЄАЕС. Внаслідок різного фінансового потенціалу держав Російська Федерація має вирішальний голос, за допомогою якого може або «продавити» необхідне їй рішення, або ж, навпаки, заблокувати несприятливе для себе, і це теж створює певні проблеми.

Свої зауваження до Митного союзу час від часу висловлює Європейський Союз. Причиною виникнення протиріч служить конфлікт інтересів відносно поглиблення співпраці з іншими країнами на пострадянському просторі. Йдеться про бажання ЄС, з одного боку, та Росії, з іншого, залучити держави-члени Митного союзу до сфери свого геоекономічного впливу. Росія використовує як один із інструментів реалізації цього задуму Митний союз, ЄС у контактах з Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Україною та Молдовою, по-перше, інтенсифікує діалог у рамках програми «Східне партнерство», по-друге, намагається делегітимізувати Митний союз шляхом використання деформованих оцінок його сутності.

Експерти, які відстоюють позицію ЄС, наголошують, що євразійська інтеграція є враженою асиметрією внутрішньої торгівлі та невеликими її обсягами, хоча сам ЄС в минулому, на попередніх стадіях свого розвитку пройшов аналогічний етап. Наводиться аргумент про відсутність у процесах євразійської інтеграції так званої об'єднавчої ідеї на відміну від Європейського Союзу, де такою проголошується примирення народів, що в минулому неодноразово воювали між собою, з метою формування суспільства, описаного формулою «*In varietate concordia*» («Єдність у багатогранності»). Водночас саме після того, як в ЄС економічну інтеграцію було доповне-

но політико-ідеологічними аспектами, він втратив динаміку розвитку, а внутрішні протиріччя досягнули такого рівня, що зумовили Brexit (вихід Великої Британії зі складу ЄС).

Щоб об'єктивно оцінити Митний союз, необхідно насамперед оцінити його економічну базу. Кількісні параметри взаємної торгівлі між країнами Митного союзу наведено у табл. 1 та табл. 2. Як видно з цих даних, вступ до Митного союзу не призвів до автоматичного зростання обсягів експорту та імпорту у взаємній торгівлі між державами-членами. Обсяг білоруського експорту в торгівлі з державами Митного союзу 2016 р. склав лише 64,3% аналогічного показника за 2013 р. Скорочення на 33,4% (2016 р. відносно 2013 р.) зазнав загальний обсяг експорту у взаємній торгівлі між членами Митного союзу.

Уникнути цієї тенденції не допомогло навіть залучення двох нових учасників. Головними причинами цього стали: по-перше, зниження цін на нафту і пов'язані з нею мінеральні продукти на світових ринках, що призвело до скорочення вартісних обсягів експорту при відносному збереженні кількісних обсягів найбільшого з партнерів по Митному союзу – Росії; по-друге, на фоні наростаючих санкцій у сфері зовнішньої торгівлі між РФ та країнами ЄС, скоротилася потреба в окремих товарах, які були б необхідні за відсутності санкцій та обмежень; по-третє, нові залучені до Митного союзу країни поступаються за розвитком та масштабами економіки трьом «старим» членам МС (сумарний експорт Вірменії та Киргизії до інших країн МС в 2016 р. не перевищив 2% всього експорту в межах Митного союзу).

Таблиця 1

**ОБСЯГИ ВЗАЄМНОЇ ТОРГІВЛІ (ЕКСПОРТ)
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ МИТНОГО СОЮЗУ,
млн дол. США**

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 134,6	10 418,4	5 999,2	30 717,0	-	-
2011	62 273,0	14 316,5	7 341,3	40 615,2	-	-
2012	67 856,4	17 116,3	6 228,7	44 511,4	-	-
2013	64 520,0	17 708,4	5 933,6	40 878,0	-	-
2014	57 448,3	16 223,9	5 207,3	36 017,1	-	-
2015	45 605,3	11 007,8	5 120,3	28 821,2	256,2	399,8
2016	42 958,7	11 384,8	3 930,2	26 804,3	393,9	445,5

Джерело: розраховано автором за даними [46]

Аналогічна картина спостерігалася в імпорті до Республіки Білорусь з країн-членів Митного союзу: скорочення на третину на тлі аналогічного результату по організації в цілому. Єдиною державою, яка у торгівлі з іншими країнами-членами МС має позитивне сальдо, є Росія. Така ситуація є свідченням: по-перше, переважання в експорті з Росії природного газу, нафти та продуктів їхньої переробки, які характеризуються стабільно високим попитом (є критично важливими для більшості економік сучасного світу) та ціною, що критично впливає на формування позитивного сальдо РФ; по-друге, участь в будь-якому інтеграційному проекті не знімає з учасників потреби активного відстоювання власних національних інтересів (зокрема економічних) [47; 48].

У перші роки функціонування МС показники експортно-імпортової діяльності всіх країн-членів зростали, підтверджуючи справедливість описаних у науковій літературі ефектів створення нових торговельних потоків (trade creation) та їхнього відхилення (trade diversion) [49; 50]. Те саме спостерігалося після приєднання до нього Вірменії з Киргизією. Проте значний вплив негативних політико-економічних чинників, які виявилися у 2014 р. і тривають понині, нівелюють успіхи від формування нового інтеграційного простору.

Таблиця 2

**ОБСЯГИ ВЗАЄМНОЇ ТОРГІВЛІ (ІМПОРТ)
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ МИТНОГО СОЮЗУ,
млн дол. США**

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 243,2	18 658,6	12 899,4	15 685,2	-	-
2011	62 263,8	25 608,3	15 714,0	20 941,5	-	-
2012	67 776,7	27 670,7	17 659,7	22 446,3	-	-
2013	64 372,1	22 988,7	18 670,1	22 713,3	-	-
2014	57 562,9	22 580,6	14 457,9	20 524,4	-	-
2015	45 600,1	17 207,6	11 211,6	14 181,2	988,8	2 010,9
2016	42 428,0	15 381,2	9 863,6	14 493,9	1 062,6	1 626,7

Джерело: розраховано автором за даними [46].

Географічну структуру торгівлі Білорусі з країнами Митного союзу наведено в табл. 3. Найбільшим партнером залишаєть-

ся РФ, на яку припадає понад 90% білоруських торговельних операцій у межах союзу. Частка інших партнерів лишається відносно незначною, але має стабільне позитивне сальдо. Щодо товарної структури експорту, то Білорусь 2016 р. забезпечила 54,4% від усього обсягу реалізованої країнами-членами союзу продукції з групи «текстиль, текстильні вироби та взуття», 53,7% – продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини, 41,3% – машин, обладнання та транспортних засобів, 25,3% – продукції хімічної промисловості та каучуку.

Таблиця 3

**ОБСЯГИ ВЗАЄМНОЇ ТОРГІВЛІ РЕСПУБЛІКИ
БІЛОРУСЬ З ДЕРЖАВАМИ-ЧЛЕНАМИ
МИТНОГО СОЮЗУ,
у млн дол. США [51]**

	Експорт		Імпорт		Сальдо	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016
ВСЬОГО	11007,8	11384,8	17207,6	15381,2	-6199,8	-3996,4
в т.ч.:						
Вірменія	27,8	22,0	7,6	10,1	20,2	11,9
Казахстан	525,1	363,9	49,4	55,4	475,7	308,5
Киргизія	55,4	48,7	4,0	4,6	51,4	44,1
Росія	10399,5	10950,2	17146,6	15311,1	-6747,1	-4360,9

Участь у Митному союзі не означає автоматичного вирішення всіх проблемних питань у відносинах із іншими членами даного об'єднання. Причини криються як в бажанні всіх учасників процесу досягнути власних цілей, які можуть

входити в протиріччя або й відверто суперечити завданням та цінностям партнерів по Союзу, так і в спробах ситуативного використання політичної та економічної кон'юнктури для отримання разової вигоди, яка може шкодити відносинам зі стратегічними партнерами загалом. Прикладом може бути різке нарощення у 2014–2015 рр. експорту з Республіки Білорусь в Російську Федерацію товарів, які насправді були вироблені в інших державах та підпадали під дію економічних санкцій з боку Росії, але ввозились туди під відповідним маркуванням та з сертифікатами походження, які стверджували, що дана продукція за походженням є білоруською, а не реекспортованою в обхід санкцій. Результатом були обмеження з боку російської сторони, які шкодили інтересам всіх (зокрема добросовісних) постачальників із Білорусі.

Аналізувати зовнішню торгівлю держав-членів Митного союзу з третіми країнами в контексті впливу дії інтеграційного об'єднання на дану діяльність у сучасних реаліях є досить непростим завданням. Основними причинами є дії конфронтаційного характеру, обумовлені економічними, геополітичними та гео економічними мотивами, що їх було вчинено одними учасниками системи міжнародної торгівлі щодо інших учасників, а також загальне уповільнення темпів економічного розвитку в країнах, які традиційно виступали локомотивами міжнародної торгівлі, та погіршення загальної кон'юнктури світових ринків.

Ще однією країною пострадянського інтеграційного ядра є Казахстан. З проголошенням незалежності у 1991 р. керівництво держави обрало євразійську цивілізаційну модель інтеграції на пострадянському просторі, зокрема тісні взаємовідносини з Російською Федерацією.

Казахська держава як один із системотворчих елементів новітньої євразійської інтеграції є учасником усіх основних дотичних до неї міждержавних об'єднань: Співдружності незалежних держав (СНД), Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), Шанхайської організації співробітництва (ШОС) тощо. Характерно, що в цих об'єднаннях Казахстан і РФ виступають як партнери і союзники, займаючи практично однакові позиції з багатьох питань. Чималою мірою це обумовлено значною прив'язаністю (і навіть залежністю) Казахстану до Росії у багатьох сферах, про що йтиметься далі.

Пріоритетною для Астани закономірно є співпраця з іншими країнами неоевразійського простору, насамперед із Росією. Так, у Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014–2020 рр. [52] у розділі «Країно-регіональні пріоритети» зазначено, що Казахстан у XXI ст. продовжить зміцнення відносин із Російською Федерацією у всіх сферах політичного, торгово-економічного, культурно-гуманітарного співробітництва, а у розділі «Пріоритети і завдання зовнішньої політики Республіки Казахстан» окремо наголошено на підтримці спільних інтеграційних об'єднань, зокрема Митного союзу, Єдиного економічного простору, ЄАЕС, «Каспійської» п'ятірки, ОДКБ.

Водночас, Концепція зовнішньої політики Російської Федерації 2016 р. на відносинах РФ з Казахстаном спеціально не зосереджується [53]. Лише у розділі «Регіональні пріоритети» сказано про активну підтримку процесу євразійської економічної інтеграції, про реалізацію спільно з Білоруссю і Казахстаном стратегії формування Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), про кроки з подальшого розвитку й удосконалення механізмів та нормативно-правової бази Митного сою-

зу і ЄЕП, про сприяння зміцненню Євразійської економічної комісії як єдиного постійного регулятивного органу Митного союзу і ЄЕП. Говориться також про підтримку СНД, ОДКБ і формату «Каспійської п'ятірки» (Росія, Казахстан, Туркменістан, Іран, Азербайджан).

Отже, у своїй зовнішній політиці Росія не виокремлює спеціально співробітництво з Казахстаном. Двосторонні відносини з Казахстаном для Москви існують фактично лише як частина взаємовідносин із країнами СНД-ЄАЕС, тож є підстави припускати, що їхня політична вага для РФ не має самостійного значення.

Наявна й низка чинників, які заважають розвиткові казахстансько-російської співпраці: невисока ефективність виконання угод; корупція і лобізм фінансово-промислових груп; прагнення до захисту власного ринку й імпортозаміщення; конкуренція на сировинному ринку; різниця в масштабах економік; пошук Астаную альтернативи казахстансько-російським інтеграційним відносинам, про що зокрема йтиметься у наступних розділах монографії.

Проте, так чи інакше, на сьогодні взаємини Казахстану з Росією мають стратегічний характер і є одними з найбільш розвинених серед країн СНД (після Білорусі). Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці, найбільш близька за всіма параметрами країна. Розвиткові російсько-казахстанських відносин сприяє низка факторів: географічне розташування (довгий спільний кордон, необхідність використання території сусіда для транзиту); кооперативні економічні зв'язки між підприємствами, збережені з часів СРСР; етнокультурні зв'язки (споріднений етнічний склад, спільна культурна спадщина); спільний мовний і медійний простір (широке

володіння російською мовою, зв'язки через ЗМІ і соціальні мережі); інтеграційні об'єднання, спільні ринки, взаємна міграція; військове співробітництво (важливе для обох сторін); взаємні інвестиції, особливо в стратегічні галузі економіки; подібність політичного і економічного устрою.

Загалом, двосторонні казахстансько-російські політичні відносини підтримуються на усіх можливих рівнях:

- на рівні голів держав; Н.Назарбаєв є одним з небагатьох політиків, до думки якого уважно прислухається В.Путін. Прикладом таких довірчих відносин є посередницька діяльність Назарбаєва у врегулюванні сирійської кризи, використання Астани як майданчика для перемовин представницьких делегацій Росії, Туреччини, Ірану, Сирії;

- на рівні урядів; діє Міжурядова комісія зі співробітництва між Республікою Казахстан і Російською Федерацією, до якої входять вісім підкомісій: у сфері міжрегіонального і прикордонного, військово-технічного, міжбанківського і інвестиційного співробітництва, в галузі промисловості, транспорту, паливно-енергетичного комплексу, науки і нових технологій, спільного використання і охорони транскордонних водних об'єктів;

- на рівні парламентів, функціонують свої інститути співробітництва;

- на рівні регіонів, де співпрацюють прикордонні області, як правило, вони мають спеціальні меморандуми про співробітництво;

- на рівні експертних центрів, йде постійний обмін інформацією, участь у спільних проектах.

Договірні-правова база двосторонніх казахстансько-російських відносин охоплює всі основні сфери взаємодії і знаходиться на найвищому рівні, налічуючи понад 370 докумен-

тів. Найважливішими із них є: міждержавні договори Про спільні зусилля з охорони зовнішніх кордонів (1993), Про казахстансько-російський кордон (2005); Про добросусідство і союзництво в ХХІ столітті (2013); Про військово-технічне співробітництво (2015), а також Програма міжрегіонального і прикордонного співробітництва між Республікою Казахстан і Російською Федерацією на 2012–2017 рр., Програма довгострокового економічного співробітництва між Урядом Республіки Казахстан і Урядом Російської Федерації (до 2020).

Між Казахстаном і Росією підтримуються досить тісні, але не симетричні економічні відносини. Казахстан експортує до Росії досить невелику частку своєї експортної продукції (7-10%). Це пов'язано зокрема з тим, що основна частина експортних товарів (вугілля, залізна руда, газ) відносно дешеві. Загалом у Казахстану небагато експортних пропозицій для Росії, бо структури економіки в обох країнах схожі, мають сировинну спрямованість, тобто конкурують між собою більшою мірою, ніж доповнюють одна одну. Останнім часом можна простежити зростання поставок товарів сільського господарства, харчової промисловості до РФ, що частково пов'язано з санкціями Заходу проти Росії. Водночас РФ для Казахстану – основне джерело імпорту (30-40%) [54].

Для Росії частка експорту до Казахстану відносно мала (3%). Якщо відкинути його сировинний сегмент, то для багатьох переробних галузей, зокрема автомобілебудування, молочної промисловості Казахстан є важливим експортним ринком. Загалом казахстанці споживають приблизно 15-20% російського несировинного експорту.

Російські інвестиції до Казахстану останніми роками стабілізувалися на рівні 650 млн дол. на рік. Це приблизно 1-2% від загальних обсягів російських зовнішніх інвестицій. У межах

СНД Казахстан отримує більше половини російських інвестицій, виступаючи, таким чином, однією з основних цілей для російських інвесторів.

Якщо брати інвестиції з країн СНД, то Росія є для Казахстану основним партнером. Її частка становить 85-95%. Проте у загальному обсязі іноземних інвестицій частка Росії незначна (близько 4-5%). Казахстанські інвестиції в Росію також великі за масштабами СНД, але малі в загальному вимірі [55].

За даними на 2016 р., у Казахстані зареєстровано близько 11 300 спільних з Росією підприємств, з них реально працює приблизно 6 500 [6]. Це близько 33% від загальної кількості чинних юридичних осіб із іноземною участю і перше місце серед всіх країн-партнерів. Їх можна поділити на три групи: 73 крупних (12,6%) – це друге місце після Нідерландів (150 крупних компаній); 154 середніх (24,7%) – це перше місце, друге займають Нідерланди (175 компаній); 6226 малих (33,4%) – це перше місце, друге займає Туреччина (1 644 компанії). Отже, у Казахстані російські компанії посідають провідне місце серед юридичних осіб із іноземною участю, а Росія, відповідно, є головним корпоративним партнером для казахстанських компаній.

Важливою частиною співпраці Казахстану та Росії є спільна інфраструктура, до якої можна віднести об'єкти, побудовані після 1991 р. і спільно використовувані двома державами [56]. Найбільшим із них є діючий Каспійський трубопровідний консорціум довжиною 1,5 тис. км від родовища Тенгиз у Казахстані до порту Новоросійськ в Росії. Його основними акціонерами є Росія (24%), Казахстан (19%), «Шеврон Каспiєн Пайплайн Консорціум Компані» (15 %). Сторонами планується розробка родовищ нафти і газу на Каспії: Імашевське (на Прикаспійській рівнині), Центральне і Хвалинське (аквато-

рія Каспію). Одночасно для Казахстану, який віддалений від основних світових ринків збуту своєї продукції і який не має виходу до портів світового океану, критично значущим є вільний доступ до інфраструктур Росії та Білорусі у рамках співробітництва в Євразійському економічному союзі (ЄАЕС). Надалі характер казахстансько-російської інфраструктурної інтеграції може змінитися за рахунок появи у цій галузі нових форм співпраці й перспективних акторів. Прикладом цього може стати реалізація широкомасштабного трансконтинентального проекту «Один пояс – один шлях», основним інвестором якого є Китай.

Казахстансько-російське співробітництво в оборонно-безпековій сфері розгортається за наступними напрямками [57; 58]: військова освіта; закупівля озброєння, боеприпасів, комплектних елементів; членство в ОДКБ і формування колективних сил; загальна система ППО; взаємодія на рівні штабів; спільні навчання.

До основних документів, що визначають двостороннє військове співробітництво, належать: Договір між Російською Федерацією і Республікою Казахстан про військове співробітництво (1994), Договір між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про співробітництво в охороні зовнішніх кордонів (1994); Договір між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про військово-технічне співробітництво (2013); Угода між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про створення Єдиної регіональної системи протиповітряної оборони Республіки Казахстан і Російської Федерації (2013).

До розпаду СРСР на території Казахстану знаходилося вісім великих випробувальних полігонів, які займали 7% його території. На початку 1990-х рр. два з них було закрито. Умови

використання Росією решти військових науково-дослідних і випробувальних полігонів були обумовлені двосторонніми угодами. Як правило, Росія сплачує за об'єкти орендну плату. Водночас, Росія продає Казахстану озброєння і військову техніку за внутрішньоросійськими цінами. Нині у Казахстані функціонує п'ять полігонів загальною площею декілька мільйонів гектарів. Серед них – космодром «Байконур» у Кзил-Ординській області.

Казахстанські полігони використовуються для випробувань російської системи протиракетної оборони А-135, яка перебуває на бойовому чергуванні з 1995 р. Для цього створено так звану «Південну трасу», яка включає полігони «Капустин Яр», «Тюра-Там» («Байконур»), «Сари-Шаган» і полігон «Кура» на Камчатці. На полігоні «Сари-Шаган» знаходяться радіолокаційні станції, які входять до російської системи попередження про ракетний напад. Ракетні війська стратегічного призначення є ключовим фактором безпеки Росії, тож важливість «Південної траси» не можна недооцінювати. 2013 р. Казахстан і Росія створили Єдину регіональну систему ППО, яка є частиною об'єднаної системи протиповітряної оборони держав-членів СНД. Її командування знаходиться в Алмати.

Нарешті, потужним інтеграційним чинником є наявність значною мірою спільного гуманітарного простору Росії, Білорусі та Казахстану. Зокрема, ключовим елементом доступу білорусів і казахстанців до культури, створеної у рамках Російської імперії, а потім СРСР, є володіння російською мовою, яка є фактором, що об'єднує культури трьох країн. Росія є одним з провідників Білорусі, а надто Казахстану в світову культуру: через переклади книжок, телесеріалів тощо. Нині і в Білорусі, й у Казахстані російська має офіційний статус. Приміром, проведене в Казахстані у 2016 р. соціологічне дослідження

етнорелігійних ідентифікацій регіональної молоді показало володіння казахстанцями російською мовою на рівні 94,4% розуміння усної мови і 84,4% письмової [59].

Надзвичайно важливу роль у відносинах між країнами відіграє освіта. І якщо білоруська молодь нині має дедалі привабливішу освітню альтернативу в особі навчальних закладів сусідньої Польщі, то казахстанська студентська діаспора у Росії стабільно залишається найбільшою: у 2016 р. в російських ВНЗ навчалось понад 65 тис. студентів з Казахстану. Перевага російської системи освіти перед своєю національною для казахстанців полягає у вищій якості і меншій вартості навчання [60].

Білорусь і Казахстан все ще значною мірою перебувають у російському медійному полі завдяки ринку реклами, глобальним технологіям, якості радіо-телепередач. Чимало білоруських та казахстанських журналістів, політологів, експертів пишуть тексти для російських ЗМІ, роблять коментарі щодо подій у своїх країнах і регіонах.

Отже, можемо стверджувати, що глибока співпраця Російської Федерації, Білорусі та Казахстану є системотворчим чинником інтеграційного процесу на пострадянському просторі, завданнями якого є відновлення втрачених економічних зв'язків між частинами єдиного цілого в минулому, встановлення нових контактів, формування передумов для подальшого поглиблення інтеграції. Перспективи участі в неоевразійському проекті містять значний потенціал в силу відсутності бар'єрів та обмежень, які встановлюють країни з розвиненими економіками для своїх конкурентів із третіх держав.

Щодо подальших тенденцій розвитку євразійської інтеграції, то на сьогодні потенціал Російської Федерації дозволяє їй втримувати наявні формати об'єднання під своїм контролем.

Попри широку міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, сучасна Росія володіє необхідною військовою силою та економічними спроможностями, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері російської інтеграційної політики. Зрештою, питання інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішим по мірі загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС та Російською Федерацією. Зрештою, розпочате у XXI столітті формування нового світового порядку безпосередньо впливатиме і на подальшу долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ.

Використані джерела та література:

1. О Союзе. Хронология развития. 1994 / Сайт Євразійського економічного союзу. URL: <http://eaeunion.org/#about-history>
2. Эткинд А.М. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. М., Новое литературное обозрение, 2013. 448 с. С. 109.
3. Кудрин А. Бедность позорная, смертность катастрофическая, власть бессильна. URL: <http://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kudrin-bednost-pozornaya-smertnost-katastroficheskaya-vlast-bessilna-1009492800>
4. Паин Э.А. Магия тоталитаризма // Политическая концептология. 2015. № 4. С. 93-100. С. 94.
5. Пивоваров Ю.С. Русская Система: генезис, структура, функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) // Русский исторический журнал. 1998. Т. 1. № 3. С. 13-96.
6. Цит. за: Ильина Н.Б. Особенности развития российского государства: проблемы и тенденции // Comparative Politics. 2011. № 2. С. 66-76. С. 69.
7. Там само.
8. Fuller W.C. Strategy and Power in Russia. 1600–1914. New York, Free Press, 1992. 557 p. P. 82-83.

9. Социально-экономические аспекты милитаризма. URL: <http://www.liberal.ru/articles/1197>
10. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>
11. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300). URL: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm>
12. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ 28 июня 2000 г.). URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html
13. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
14. Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 19 декабря 2012 г. № 1666). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36512>
15. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации В.В.Путина 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6d84ddeddbf7da644257b160051bf7f
16. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>
17. Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. // Дипломатический вестник. 1993. № 1-2. Спецвыпуск. С. 3-23.
18. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996 № 909. URL: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>

19. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г. № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г. № 24). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>
20. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537). URL: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>
21. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. № 683). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
22. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г. № 706). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>
23. Концепция государственной политики Российской Федерации в области подготовки национальных кадров для зарубежных стран в российских образовательных учреждениях (одобрена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 18 октября 2002 г.). URL: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/conception/>
24. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена Распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-п). URL: <http://government.ru/info/6217/>
25. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016–2020 годы (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г. № 481). URL: <http://government.ru/docs/18169/>
26. Об Основных положениях военной доктрины Российской Федерации (Указ Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г. № 1833) // Известия. 1993. 18 ноября. № 221.

27. Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 9 октября 2007 г. № 1351). URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/konceptsiya/konceptsiya25.html>
28. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011–2015 годы» (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 июня 2011 г. № 492). URL: <http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/File/FcpPass/306>
29. Основные направления деятельности правительства Российской Федерации на период до 2018 года (утверждено Председателем Правительства Российской Федерации 31 января 2013 г.). URL: <http://минобрнауки.рф/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/4725>
30. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 5 февраля 2010 г. № 146). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/30593>
31. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. №815) // Российская газета. Федеральный выпуск. 2014. 30 декабря. № 6570 (298).
32. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 января 2010 г. № 120). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1>
33. Указ Президента Российской Федерации «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации», 7 мая 2012 года, № 605. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/35269>
34. Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2018 года (новая редакция) (утверждена Председателем Правительства Российской Федерации Д.Медведевым 14 мая 2015 г.). URL: <http://government.ru/news/18119/>

35. Нешатаева Т.Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм. URL: <http://отрасли-права.рф/article/2747>
36. Договор о Евразийском экономическом союзе. URL: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>
37. Евразийская экономическая комиссия: вопросы и ответы. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages/eec_quest.aspx
38. Исаченко Т. Эволюция евразийской интеграции: перспективы и риски / Т. Исаченко. URL: www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/эволюция-евразийской-интеграции-перспективы-и-риски
39. Кондратенко О. Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2016. Вип. 127. Ч. I. С.42-56.
40. Паливода А. Українські наслідки капітуляції Лукашенка // Дзеркало тижня. 2018. № 37 (383). 6-12 жовтня.
41. Исаченко Т. Указ. раб.
42. Доклад «Итоги деятельности Минэкономразвития России в 2009 году и задачи на 2010 год». 2010, Министерство экономического развития России. URL: <http://web.archive.org/web/20110820130333/http://www.economy.gov.ru/report2009/common/upload/Report.pdf>
43. Лукашенко одумался. URL: <https://archive.is/20120909104217/www.rbcdaily.ru/2010/06/07/focus/484364>
44. Анісімова О.Ю. Митні механізми ЄврАзЕС / О.Ю. Анісімова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип.116 (Ч. II). С. 86-94.
45. Кондратьева Н. Евразийский экономический союз: достижения и перспективы / Н.Б. Кондратьева // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т. 60. № 6. С. 15-23.

-
46. Евразийская экономическая комиссия. URL: <http://www.eurasiancommission.org/>
 47. Вергун В.А. Экономічна дипломатія. К., Київський університет, 2010. 303 с.
 48. Фліссак К.А. Экономічна дипломатія у системі забезпечення національних інтересів України: монографія. Тернопіль, Новий колір, 2016. 812 с.
 49. Головин М. Экономическая интеграция: уроки для постсоветского пространства // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т.60. № 4. С. 61-69.
 50. Viner J. The Customs Union Issue. New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1950. 221 p.
 51. Взаимная торговля товарами. Статистика Евразийского экономического союза. 2016 год : Статистический сборник. М., Сам Полиграфист, 2017. 212 с. С. 22.
 52. Концепция внешней политики РК на 2014–2020 гг. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 21 января 2014 г. №741. URL: <http://mfa.gov.kz/ru/erevan/content-view/konceptsiavnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
 53. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации В.В.Путина 30 ноября 2016 г.). URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248?p_p_id=101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw&_101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=ru_RU
 54. Итоги торгово-экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан (2016). URL: http://www.rustrade.kz/torg_ek.htm
 55. Казахстан и Россия: взаимные инвестиции. URL: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/370-kazakhstan-i-rossiya-vzaimnye-investitsii>

56. Казахстан: во что инвестирует Россия. URL: <https://www.ritmearasia.org/news--2016-10-28--kazakhstan-vo-chto-investiruet-rossija-26524>
57. Военно-техническое сотрудничество России и Казахстана. URL: <https://www.scienceforum.ru/2017/2707/32871>
58. Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военно-техническом сотрудничестве. URL: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-U1500001002/
59. Этнорелигиозные идентификации региональной молодежи. Отчет по результатам опроса молодежи 23 апреля – 6 мая 2016 г. 124 с.
60. Статистика системы образования Республики Казахстан (Национальный сборник) 2015-2016. URL: <http://iac.kz/ru/analytics/statistika-sistemy-obrazovaniya-respubliki-kazahstan-nacionalnyy-sbornik-2015-2016>

РОЗДІЛ VI

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВУЗОЛ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Особливе місце у посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу. Одразу після здобуття державної незалежності ці країни опинилися у полі зору нових для них геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, які виявили бажання збільшити власну присутність на цій важливій геостратегічній території [1].

Для США як гегемона сучасного світу цей регіон являє серйозний інтерес з огляду на його розміщення і потенціал для вирішення важливих завдань американської геополітики. Як місце перетину світових цивілізацій, світових релігій і завдяки своєму географічному розташуванню Південний Кавказ неминуче ставав у минулому і є сьогодні ареною, на якій відбуваються зіткнення інтересів США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану тощо. У таких несприятливих зовнішніх умовах країни регіону неодмінно мали визначитися з власними векторами пострадянської трансформації й інтеграції у регіональні та глобальні проекти. Азербайджаном, Вірменією та Грузією було обрано дещо схожі, але назагал різні шляхи вибудовування відносин з ключовими гравцями на міжнародній арені.

Проблематика Південного Кавказу привертає дедалі більше уваги науковців та аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси у регіоні, вплив і роль світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві й економіці Азербайджану, Вір-

менії, Грузії. Конфлікти в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму 2014 р. і війна на Донбасі засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією з державами, утвореними на втрачених Москвою територіях, але й потребують визначення ступеня впливу глобального Заходу, «Русского мира» та інших цивілізаційних проектів на інтеграційні процеси в країнах Південного Кавказу.

Попри наявність значної кількості досліджень у минулому, проблематика інтеграційних перспектив у країнах регіону набуває особливої актуальності саме зараз, після анексії Криму і розв'язання Росією конфлікту на сході України, які засвідчують, як зростання агресії РФ на пострадянському просторі, так і необхідність для Азербайджану, Вірменії та Грузії визначити той вектор інтеграції, який дозволить їм не лише забезпечити реалізацію своїх зовнішньополітичних інтересів, а й убезпечити себе від зазіхань актуального (РФ) чи потенційних агресорів.

В умовах стрімкої глобалізації і переходу світової цивілізації в інформаційну, постіндустріальну добу колишні радянські республіки мали визначити вектор суспільного розвитку, оскільки попри намагання ідеологів комунізму побудувати культурно, економічно і соціально єдину країну з утворенням нової спільності людей – «радянського народу», різниця культур, релігій і традиційного укладу життя народів колишнього СРСР була очевидною і стала одним із чинників його розпаду.

Усі вони після проголошення державної незалежності (крім Російської Федерації, яка оголосила себе правонаступником і спадкоємцем СРСР) постали перед необхідністю зміни моделі суспільного розвитку із тоталітарної на таку, яка б відповідала потребам новопосталих суспільств у: а) захисті власної іден-

тичності і традиційних релігійних та культурних цінностей; б) пошуку власного місця в світі, що глобалізується.

Для держав європейської частини колишнього СРСР альтернативним комуністичному шляху став західний цивілізаційний вибір, який уособлювали США як своєрідний еталонний зразок сучасних демократичних цінностей, свободи особистості, поваги і дотримання прав людини.

Визначальною рисою західної цивілізації є акцент на домінуванні людини і її прав. Американська/західна цивілізаційна модель давала можливість інтеграції універсальної системи людських демократичних цінностей і побудови демократії за західним зразком. Успіхи країн пострадянського простору у використанні досвіду демократичних перетворень за західним зразком насамперед обумовлювалися станом розвитку суспільних інститутів.

Експансія «американського способу життя» і цінностей на територію колишнього СРСР викликала опір Росії, яка традиційно вважала і вважає себе одним із головних цивілізаційних центрів, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до «руських» земель і зони виключних російських інтересів. Жертвами етнічних конфліктів, які виникли внаслідок деструктивної політики Росії, на час розпаду СРСР на початку 90-х рр. XX ст. стали усі три держави Південного Кавказу. Грузія отримала військовий конфлікт в Абхазії, а згодом – у Південній Осетії. Вірменія і Азербайджан є ворогами внаслідок військового конфлікту в Нагірному Карабасі. Протистояння, які тривають майже 30 років, є не лише протидією для зовнішньополітичного позиціонування Азербайджану, Вірменії, Грузії, але й слугують інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.

Зміни у політичному, соціально-економічному та культурному житті держав Південного Кавказу почалися одразу після розпаду СРСР. Внаслідок отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація стала нестабільною, про що свідчать проблеми, пов'язані зі становленням державності та національної ідентифікації, які зберігають актуальність досі. Етнічні конфлікти у регіоні й досі позначаються не лише на відносинах між сторонами конфліктів, а й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу. Саме цей регіон став найбільшим місцем зосередження невизнаних державних утворень на пострадянському просторі: проголошені, відповідно, у 1991 р. Нагірно-Карабаська Республіка та Республіка Південна Осетія, у 1994 р. – Республіка Абхазія.

З очевидних причин на першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів, їхні інтеграційні вектори були орієнтовані в бік Росії і колишніх союзних республік, а згодом поступово почали переорієнтовуватися на Захід, насамперед на США і Європейський Союз. Слідуючи в руслі нових геополітичних реалій, які склалися у світі внаслідок деструкції «імперії зла», країни Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії та Азербайджану зблизитися з НАТО, яке активно розширялося на схід, й активізація регіональної політики Туреччини, що так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», обумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії і, як не дивно, Вірменії. Особлива увага

приділялася США і ЄС як уособленням Заходу і пропонованими ними інтеграційним проектам.

Сполучені Штати Америки скористалися можливістю стати одним з головних акторів на пострадянському просторі. Маючи серйозний потенціал у фінансовій, економічній, військовій сферах, Вашингтон активно впливав і впливає на перебіг інтеграційних процесів у державах Південного Кавказу та відносини у регіоні. Вашингтон, на відміну від Кремля, є значно кращою альтернативою, бо РФ не сприймає країни регіону як рівноправних партнерів, а США підходять до цих питань з прагматичних міркувань.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А.Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу й оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було очевидно недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Тому інші країни регіону відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні і світі. Залученню у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці воєнничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [2].

Одним з можливих інтеграційних векторів держав Південного Кавказу став європейський. ЄС для нових демократій, особливо у 90-і рр. ХХ ст., був не лише новим ринком збуту, а й орієнтиром у пошуках стабільності, життєвих норм і цінностей.

Перше засідання ЄС за участю голів держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому було підписано Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу (далі – УПС). Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу. 22 червня 1999 р. у Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні.

Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів й інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм та стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми 16 найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального благополуччя, політичної стабільності та регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту прав і свобод людини [3].

Тіснішій інтеграції Південного Кавказу з ЄС активно перешкоджала і перешкоджає Росія, яка намагається утримати країни регіону у своїй сфері впливу. Використовуючи економічні, а згодом і військові важелі впливу, шляхом відкритої і

прихованої агресії в Грузії, Азербайджані і Вірменії, Російська Федерація намагалася не допустити тісної інтеграції цих країн із європейськими та євроатлантичними структурами. Для Росії цілком очевидно, що ставка на ЄС та НАТО може дозволити Азербайджану, Грузії, а згодом і Вірменії не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, але й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир у ХХІ ст.

Деструктивна позиція Росії, а також необхідність отримання західних інвестицій, фінансової допомоги, нових технологій в останнє десятиліття стали причиною зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу з ЄС та США.

Піонером європейської та євроатлантичної інтеграції серед країн регіону є Грузія. Орієнтація на Європу не є новиною у зовнішній політиці цієї країни. Уявлення про Грузію як частину Європи і християнського світу завжди було важливим елементом грузинської ідентичності. Тож і в пострадянській Грузії одним із ключових елементів зовнішньої політики від самого початку було прагнення керівництва держави та переважної більшості суспільства до інтеграції у провідні європейські та світові структури. Останні два десятиліття Грузія наполегливо прагне позбутися своєї пострадянської ідентичності, як і поширених асоціацій із нестабільним та небезпечним Кавказьким регіоном.

Початок стосунків Грузії і НАТО припадає на першу половину 1990-х. 5 червня 1992 р. Грузія приєднується до Ради північноатлантичної співпраці (РПАС), створеної у грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи [4]. 23 березня 1994 р. у штаб-квартирі НАТО грузинські представники підписали Рамковий документ новоствореної програми співпраці з країнами, які не є членами Альянсу – «Парт-

нерство заради миру». Відтак, станом на 1999 р., Грузія взяла участь у 165 заходах програми «Партнерство заради миру». Крім цього, грузинський підрозділ було направлено до Косово в складі батальйону турецьких миротворців [5].

На початку 2000-х рр. починається новий етап взаємовідносин Грузія – НАТО, що певним чином було пов'язано зі зміною політики Альянсу вбік більш активного розширення у східному напрямку. Важливим елементом цього процесу став Празький саміт НАТО 2002 року. В роботі саміту особисто брав участь Е.Шеварднадзе й зробив офіційне оголошення про наміри Грузії приєднатися до Альянсу [6]. На саміті було затверджено План дій партнерства проти тероризму, який забезпечив структуру для посилення багатосторонньої співпраці у боротьбі з терористичними загрозами. В листопаді 2004 р. саме Грузія першою розробила та погодила Індивідуальний план дій партнерства (ІПДП) з НАТО, ставши прикладом у створенні подібних планів для інших країн-партнерів Альянсу [7].

Воєнні події 2008 р. ускладнили процес євроатлантичної інтеграції Грузії, хоча хід інтеграції не зупинився, а з деяких напрямів навіть дещо активізувався. Так, 15 вересня 2008 р. в Тбілісі відбулося виїзне засідання НАТО, у ході якого було прийнято рамковий документ про створення комісії НАТО – Грузія. Метою згаданої комісії було заявлено поглиблення політичного діалогу та співпраці Грузії і Альянсу, а також допомога в повоєнному відновленні Грузії.

Сьогодні співпраця Тбілісі з НАТО продовжує успішно розвиватись. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Грузинська армія нині фактично

відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент бере участь в операціях Альянсу в Афганістані, має досвід бойових дій у Косово та Іраку. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки фінансовій підтримці НАТО, якісно поліпшила грузинську армію.

Для НАТО Грузія, попри наявні територіальні конфлікти та часткову втрату суверенітету внаслідок агресії РФ, є стратегічним партнером у регіоні. Курс Тбілісі на європейську і євроатлантичну інтеграцію розглядається США і колективним Заходом як основний інтеграційний напрям для нинішньої Грузії. Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією через визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії, але й те, що вона не лише декларує намір вступити в НАТО, а й провела 5 січня 2008 р. референдум з цього питання (77% – «за»).

Іншим послідовно реалізовуваним пріоритетом зовнішньої політики Грузії є інтеграція до ЄС та європейських структур. Країна є членом ОБСЄ (від 1992 р.), ЄБРР (1992), Ради Європи (1999). В червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство і співробітництво, яка набула чинності у 1999 р. [8]. Ця угода стала своєрідною юридичною базою, яка має регулювати взаємовідносини Грузія – Євросоюз. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торговельних стосунків та збільшення інвестицій, досягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на необхідності

проведення Грузією правових та інституційних реформ відповідно до стандартів Євросоюзу.

У червні 2004 р. Грузія долучилася до Європейської політики добросусідства, справедливо вважаючи її важливим механізмом зближення з Євросоюзом. Тоді ж, у 2004 р., утворено парламентський Комітет з інтеграції з Європою та створено спеціальний орган державної влади – Міністерство з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. У 2009 р. Грузія приєдналася до проекту ЄС «Східне партнерство».

Грузія першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з Євросоюзом 27 червня 2014 р. Парламент Грузії ратифікував Угоду на позачерговому засіданні 18 липня 2014 р. Більша частина Угоди про асоціацію Грузії з ЄС, яка включає поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі (DCFTA), набула чинності 1 вересня 2014 р. Відтоді ж почалось тимчасове використання конкретних частин договору, зокрема, набуло чинності приблизно 80% Угоди про асоціацію, включаючи компонент поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Загалом Угода про асоціацію була ратифікована і набула чинності з 1 липня 2016 р.

Нині в країні триває робота зі створення дорожньої карти дальшої євроінтеграції. У травні 2018 р. було досягнуто домовленості щодо започаткування регулярних щорічних зустрічей представників Єврокомісії та уряду Грузії з метою обговорення євроінтеграційних здобутків останньої. Все це є складовою політики «незворотної інтеграції» країни до ЄС та НАТО, закріпленої в низці офіційних документів. Зокрема у грудні 2020 р. в схваленій грузинським парламентом резолюції щодо зовнішньої політики було вкотре підтверджено безальтернативність курсу Тбілісі на інтеграцію до ЄС і НАТО [9].

Водночас, активні інтеграційні зусилля Грузії на західному напрямку не означають цілковитої відмови від диверсифікації зовнішніх взаємин. Так, у листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документу з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року. Причина посиленого інтересу до угоди лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торговельних зв'язків, що особливо важливо на тлі певного спаду, який намітився у торгівлі з ЄС. Окрім цього, Грузія претендує стати невід'ємною частиною такого транспортно-комунікативного проекту, як «Великий Шовковий шлях». Ця та інші нові можливості для Тбілісі відкриваються внаслідок зміни регіонально-політичної кон'юнктури у Чорноморському басейні починаючи від 2000-х рр. Оскільки у XXI столітті Чорне море дедалі більшою мірою розглядається як транспортний коридор, що створює вигідні альтернативи сполучення між Східною та Північною Європою зодного боку й Центральною і навіть Східною Азією – з іншого.

Вірменія та Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є сторонами нагірно-карабаського конфлікту, де Росія виступає як «миротворець» і арбітр, опосередковано виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальні озброєння Азербайджанові та домовляючись зі стратегічним союзником Баку – Туреччиною. Економічна залежність від РФ ще більше заплутує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри членство в ЄАЕС та ОДКБ на чолі з Росією, Вірменія, на саміті «Східного партнерства» 24 листопада 2017 р. під-

писала Всебічну й посилену угоду про партнерство з ЄС, яка замінила дещо вужчу за змістом УПС 1996 р., але не містить положень про вільну торгівлю.

Підписання цієї угоди стало своєрідним компромісом після відмови президента Вірменії С.Саргсяна під тиском Росії восени 2013 р. підписувати угоду про асоціацію з ЄС. Він тоді заявив, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувася у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала у 2015 р. Пояснюючи дії своєї країни, прем'єр-міністр Вірменії Т.Саркісян заявив, виступаючи на саміті Європейської народної партії в Брюсселі у 2014 р., що Вірменія прагне бути мостом, який з'єднає її партнерів, і саме керуючись цим принципом країна ухвалила рішення про вступ до Митного союзу. Одночасно він стверджував, що «наші стосунки з ЄС продовжать залишатися найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Вірменії» [10].

Значною мірою підписання Вірменією Угоди про розширене партнерство з ЄС стало наслідком агресивної політики Росії, яка почала виявлятися ще до українських подій 2014 р. Хоча до цього Москва для підкорення непокірних сусідів віддавала перевагу методам економічного і військового шантажу. За деякими експертними оцінками, саме внаслідок безпрецедентного тиску з боку Москви, яка вміло грала на неврегульованому карабаському конфлікті і використовувала енергетичну залежність Вірменії, відбувся вступ країни до ЄАЕС [11].

У Єревані чітко розуміють, що власне Росія продовжує вживати всіх заходів для протидії роботі Мінської групи ОБСЄ щодо підтримання режиму перемир'я і реалізації заходів зі зміцнення довіри між сторонами карабаського конфлікту. Також очевидно, що широкомасштабні поставки наступальної російської зброї Азербайджанові змушують вір-

менські еліти обережно ставитися до союзницьких зобов'язань щодо свого північного стратегічного партнера.

Водночас, намагання вибудувувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проектах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, насамперед з боку Азербайджану. Адже нині головний противник Єревана перебуває у значно вигіднішому економічному становищі і має потенціал вирішити карабаський конфлікт війсьним способом на свою користь за невтручання у нього інших сторін – що й засвідчив перебіг чергової «гарячої» фази вірмено-азербайджанського протистояння восени 2020 р.

Іншим мотивом підписання Вірменією у 2017 р. угоди з ЄС стало природне бажання отримати кращий доступ до інвестицій, технологій та фінансової допомоги з ЄС.

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна компонента їхнього зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо інакше становище. У порівнянні зі своїми сусідами по регіону, Баку оперує серйозними економічними і фінансовими можливостями, є важливим енергетичним гравцем. Азербайджан утримується від прямої участі в інтеграційних проектах, незалежно від того, європейська це інтеграція чи євразійська. Баку, зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією, просуває себе в ролі партнера РФ і Євросоюзу одночасно. Не підписуючи рамкових угод із Брюсселем, Азербайджан натовмість не припиняє участі у «Східному партнерстві».

Хоча Азербайджан не планує ставати асоційованим членом ЄС, Баку запропонував ЄС з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство на заміну УПС 1996 р. За словами азербайджанських офіційних осіб,

така угода відповідатиме рівню двостороннього співробітництва, а також забезпечить взаємну повагу і рівноправність сторін [12].

Важливе значення для Азербайджану мають стосунки зі США. Зацікавленість у розвитку стратегічного партнерства є взаємною, адже Вашингтон не може недооцінювати переваги, що їх має Баку порівняно зі своїми кавказькими сусідами. Загалом слід виділити три ключових моменти, які визначають ступінь залучення та впливу США в контексті інтеграційної політики Азербайджану:

- по-перше, Азербайджан цікавить США як альтернативна «нафтова діжка» і джерело надходження енергоресурсів до Європейського Союзу;

- по-друге, Азербайджан в силу свого географічного розташування цікавить США своїми транзитними можливостями для дислокації американських військових баз, станцій стеження тощо, оскільки сусідами Азербайджану є геополітичні опоненти, представники цивілізацій-суперників Америки – Іран та Російська Федерація;

- третім важливим фактором для США є можливість, завдяки інтенсифікації своєї цивілізаційної присутності в Азербайджані, оволодіти новим геополітичним простором на Євразійському континенті. Отримавши широкі можливості для просування власної цивілізаційної моделі на уламках колишнього опонента по «холодній війні», Азербайджан як один із фрагментів колишнього СРСР став бажаною ціллю для американського капіталу і зоною його підвищеного інтересу, зважаючи на значні обсяги енергоресурсів, що опинилися під його контролем.

Водночас, Азербайджан, опинившись у цивілізаційному вакуумі після розпаду СРСР, також був зацікавлений у нала-

годженні співробітництва з Америкою, яка виглядає значно кращою альтернативою «Русському миру». При цьому Азербайджан розуміє необхідність розбудови стосунків з Росією, яка є одним із його головних торговельних партнерів і роботодавців для гастарбайтерів з цієї країни. Однак приклад України показав усім пострадянським країнам, до чого може призвести «багатовекторність» у зовнішній політиці, і якими є ризики від «партнерських» стосунків із РФ.

З підписанням у вересні 1994 р. в Баку «Контракту століття» – угоди щодо спільної з провідними ТНК експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря – Азербайджан перетворився на вигідного економічного та торговельного партнера для впливових держав Заходу, насамперед США. Багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них в першому десятилітті XXI ст., стали фундаментом економічних, соціальних та суспільних перетворень в державі. Вони дозволили Азербайджану стабілізувати ситуацію в країні навіть на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагірний Карабах.

Посиленню західного вектору в зовнішній (зокрема інтеграційній) політиці Баку об'єктивно сприятиме й історичний прорив на європейський газовий ринок наприкінці 2020 р. – з початком постачання азербайджанського природного газу з родовища «Шах-Деніз 2» до країн ЄС через Трансадриатичний газопровід, що пролягає територією Грузії та Туреччини [13].

Тож з огляду на теперішню ситуацію в регіоні Південного Кавказу, можна зробити висновок, що на сьогодні Азербайджан, Вірменія та Грузія балансують на межі інтересів США, ЄС, Росії та інших потужних гравців у регіоні, і поступово схи-

ляються до прийняття за базову модель інтеграції у XXI столітті західної парадигми розвитку.

Використані джерела та література:

1. Jaliashvili J. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. URL: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» ММС, 2014. 672 с. С. 323.
3. Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения // Центральная Азия и Кавказ. 2014. Т. 17. Вып. 3. С. 31-44. С. 36.
4. Довідник НАТО. Office of Information and Press NATO – 1110. Brussels, Belgium, 2001. 591 с.
5. Захаров В.М. Вооруженные силы Грузии // Грузия: проблемы и перспективы развития: В 2-х т. Т. 2 / Рос. ин-т стратегич. исслед. М., 2002. С. 33-44. С. 37-38.
6. Шеварднадзе выступит с речью на саммите НАТО в Праге. URL: <https://civil.ge/ru/archives/157548>
7. Довідник НАТО. Public Diplomacy Division NATO – 1110. Brussels, Belgium, 2006. 383 с. С.199-200.
8. Дуднік О.Я. Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини. 2004. Вип. 3. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/03/dudnik.htm>
9. Парламент Грузії проголосував за безальтернативність інтеграції в ЄС і НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/12/26/7278249/>
10. Подписание политической части Соглашения об ассоциации с ЕС – лучший путь для Армении: премьер. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1781457.html>
11. Россия фактически оккупировала Армению. URL: <https://ru.krymr.com/a/27307755.html>

12. Азербайджан отказался от ассоциации с Евросоюзом. URL: <http://www.km.ru/world/2013/11/25/evropeiskii-soyuz-es/726011-azerbaidzhan-otkazalsya-ot-assotsiatsii-s-evrosoyuzom>
13. Диверсифікація ринку газу в Європі: постачання почав Азербайджан. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-azerbajdzhan-jevropa-haz/31028702.html>

РОЗДІЛ VII

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ: БАГАТОВЕКТОРНІСТЬ У ДІЇ

На відміну від ширшого природно-географічного поняття, що охоплює всі внутрішні райони азійського суходолу, Центральна Азія (ЦА) у вузькополітичному сенсі включає території п'яти держав з числа колишніх республік СРСР: тюркомовних Казахстану, Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану і переважно іраномовного Таджикистану. Це регіон з багатим історичним минулим, розташований у центрі Євразії у зоні контакту стародавніх цивілізацій світу, на перехресті транспортних артерій, соціальних, культурно-економічних зв'язків між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту. У ХХІ столітті тут так само, як і в давнину, стикаються різні геополітичні та торговельно-економічні впливи.

Інтеграційні взаємини країн ЦА в рамках орієнтованих на Москву євразійських проектів розглянуто у попередніх розділах, тож нижче зосередимося на присутніх сьогодні в регіоні альтернативних векторах співпраці. Нині всі центральноазійські держави мають різноспрямовані геополітичні інтереси та інтеграційні прагнення. Навіть Казахстан, який від самого початку обрав євразійську модель інтеграції, перманентно прагне диверсифікувати свої зовнішньополітичні пріоритети.

Одним з таких для Астани є співробітництво зі США. У квітні 2012 р. відбулося перше засідання казахстансько-американської комісії зі стратегічного партнерства. В її рамках ста-

ли активно розвиватися стратегічні діалоги щодо енергетики, торгівлі та інвестицій. Особливий акцент було зроблено на таких напрямках партнерства, як наука й технології, економіка і бізнес. Було досягнуто низки домовленостей щодо посилення взаємодії США та Казахстану в сфері інформаційних технологій, біотехнологій, енергозбереження на основі інноваційних проектів і комерціалізації наукових досягнень. Налагоджується військова співпраця: взаємодія між збройними силами двох країн, участь у спільних навчаннях військовослужбовців Казахстану та США. США підкреслюють потенціал Казахстану в просуванні інтеграційних процесів у регіоні, які можуть відіграти ключову роль у відновленні економіки Афганістану, а також у розвитку регіону загалом [1].

Багато ЗМІ та експертів розцінили як «історичний» офіційний візит президента Казахстану Н.Назарбаєва до США 15–18 січня 2018 р. Назарбаєв став першим із лідерів пострадянської ЦА, якого президент США Д.Трамп прийняв в Овальному кабінеті Білого дому. Це може свідчити, що США розглядають Казахстан як свого головного партнера в регіоні. Н.Назарбаєв зустрівся з віце-президентом М.Пенсом і міністром енергетики Р.Перрі, а також із представниками ділових кіл США.

Під час візиту було підписано двадцять комерційних документів на загальну суму в 7 млрд доларів. Серед них договір про поставку шістьох нових літаків Boeing-737 MAX8 і трьох Boeing-787 Dreamliner за 1,3 млрд дол., дві угоди на 900 млн дол. про поставку і сервісне обслуговування американських маневрових тепловозів і пасажирських локомотивів, домовленість з біржею Nasdaq і компанією Goldman Sachs про співробітництво в діяльності Міжнародного фінансового центру Астана із судом на базі англійського права, який планується

створити. За підсумками переговорів було прийнято рішення підписати окремі угоди з військового співробітництва, незважаючи на те, що в сфері безпеки Казахстан тісно співпрацює з Росією.

Актуальними виглядають мирні ініціативи Н.Назарбаєва, які він висунув під час зустрічі з Д.Трампом та на засіданні Ради Безпеки ООН. Назарбаєв висловив занепокоєння різким погіршенням американо-російських відносин, які не дозволяють вирішити проблему денуклеаризації Північної Кореї. Він запропонував перенести Мінські переговори до Астани, що може сприяти більш успішному вирішенню питання щодо окупованих українських територій. Від імені п'яти держав Центральної Азії Назарбаєв заявив про повну підтримку дій США, спрямованих на боротьбу з терористичними угрупованнями «Талібан» і «Ісламська держава», які загрожують стабільності в регіоні. Назарбаєв також висунув пропозиції щодо розробки спеціальної резолюції РБ ООН про чіткі наслідки для країн, які порушують Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, з санкціями і заходами примушення. Назарбаєв закликав до 100-річчя ООН зовсім відмовитися від ядерної зброї у всьому світі [2].

Узагалі цей візит виглядає досить симптоматичним на тлі нових жорстких санкцій не тільки проти Росії, але й проти всіх іноземних компаній, які співпрацюють з російськими, які падають під санкції. Це примушує Казахстан дещо дистанціюватись від Росії. Також візит актуалізує проблему транзиту влади в Казахстані, оскільки підписані договори у майбутньому вимагають їхнього виконання на тлі важкої економічної ситуації і зростання невдоволення казахстанського населення.

Під час візиту Назарбаєва до США перед президентом Казахстану не було поставлено питання щодо розвитку в країні

демократичних інститутів і дотримання прав людини. Тобто питання змінюваності влади, дотримування загально прийнятих норм і процедур під час виборів, авторитарних владних тенденцій в Казахстані відійшло на другий план і не було актуальним.

Стратегічне партнерство Казахстану зі США [3], виведене на рівень розширеного за підсумками візиту президента Казахстану до США, наповнюється конкретним змістом. Внаслідок зустрічі Назарбаєва з президентом Трампом була підписана угода про використання каспійських портів для транзиту американських спецвантажів до Афганістану із Грузії та Азербайджану через Каспійське море в Казахстан, далі залізничним транспортом через Узбекистан до афганського кордону. До переліку контрольно-пропускних пунктів включено порти «Актау» і «Курик». Порт «Актау» – сучасний багатоцільовий термінал, учасник Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, член Міжнародної асоціації морських портів і гаваней. «Курик» знаходиться південніше порту «Актау» у тій само Мангістауській області в природній бухті, яка забезпечує більш сприятливі погодні умови для здійснення розвантажувальних робіт. У квітні 2015 р. тут почалося спорудження великого паромного комплексу та універсального причалу для приймання всіх видів суден. Перша фаза будівництва вже завершена.

Формально йдеться про використання двох казахстанських портів як транзитних пунктів, але фактично порти «Актау» і «Курик» стають військовими базами США на території Казахстану, і це в Каспійському регіоні, де превалюють інтереси Російської Федерації й Ісламської Республіки Іран. Тобто угода про транзитні пункти фактично надає можливість американської військової присутності на Каспії.

Російська сторона сприймає цю угоду з підозрою, вважаючи що це військово-політичне продавлювання американських інтересів, і що нинішнє розгортання Казахстану в бік США несе антиросійський формат, оскільки поява будь-якого корабля США з військовими чи невійськовими вантажами в акваторії Каспію для Росії є вкрай небажаною [4].

Використання портів «Ақтау» і «Курик» для американського військового транзиту може зруйнувати крихку архітектуру каспійської безпеки. В умовах теперішнього американо-російського і традиційного американо-іранського протистояння ця американська присутність буде викликати сильну роздратованість як у Москві, так і в Тегерані.

Підсумки офіційного візиту президента Н.Назарбаєва до США у січні 2018 р., підписані документи і проголошені заяви свідчать про чіткі новітні тенденції у виборі курсу керівництвом Казахстану на більш тісне співробітництво із Заходом, на згортання подальшої євразійської інтеграції, зокрема в рамках ЄАЕС із Росією.

Загалом, усі держави ЦА практично одразу по отриманні незалежності потрапили до сфери уваги США, які у своїй центральноазійській стратегії намагалися передусім досягти певних власних зовнішньополітичних інтересів.

Науковці виокремлюють декілька етапів еволюції політики США по відношенню до пострадянської ЦА [5; 6]. **I період** (перша половина 90-х рр. ХХ ст.) характеризувався певною обережністю. Вашингтон фактично обмежився лише дипломатичним визнанням нових незалежних держав та підтвердженням міжнародного статусу кордонів колишніх республік СРСР. Утім, вже тоді почали виявлятися економічний (передусім нафтогазовий) та військово-політичний (співпраця з НАТО) складники центральноазійської політики США. У

II періоді (друга половина 90-х рр. XX ст.) на перший план виходить питання каспійських енергоресурсів. Зокрема, американці активно лобіюють проект нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, який мав іти в обхід територій Росії та Ірану. З метою гарантій безпеки інвестицій та нафтогазового експорту в регіоні було активізовано втілення Програми «Партнерство заради миру». **III період** (2001–2005) характеризувався широкомасштабною боротьбою з міжнародним тероризмом (зокрема, з ісламськими радикалами). У зв'язку із цим на території ЦА було засновано низку військових баз США, ініційовано проведення військової операції в Афганістані тощо. Початок **IV періоду** (з 2006) відзначився певним послабленням військово-політичної ролі США в регіоні. Американці були змушені залишити декілька своїх військових баз у ЦА.

Центральна Азія залишається стратегічно важливим регіоном, вузлом низки вагомих геополітичних параметрів. Зокрема, географічного – близькість до Китаю, Росії та Ірану, посилення впливу яких на держави регіону навряд чи відповідає інтересам США. Енергетичного – потужні каспійські нафтогазові родовища, щодо використання котрих у Вашингтоні є чіткий план, пов'язаний із встановленням контролю над економічним й енергетичним потенціалом Каспійського моря та його узбережжя. Нарешті, не менш суттєве питання міжнародної безпеки, зумовлене високою концентрацією у цій частині світу осередків ісламського екстремізму.

Особливості співпраці США з країнами ЦА можна розглянути на прикладі Таджикистану. Зацікавленість Вашингтону в співпраці з Душанбе викликана передусім наявністю потужних енергоресурсів Каспійського регіону, значною ділянкою спільного кордону з Афганістаном, а також деякими іншими факторами. Свого часу США вдалося заручитися довірою

керівництва пострадянських держав ЦА шляхом надання їм пільгових кредитів. Сучасні американо-таджицькі відносини переважно прогресують у площині міжурядових контактів й навчальних програм з обміну. Особливу роль тут відіграє Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), яке вкладає значні ресурси в технічну та інституційну сфери Таджикистану, працюючи спільно з урядом країни у напрямку покращення її привабливості на світовому ринку інвестицій і торгівлі. За даними посольства США, протягом 1992–2012 рр. Таджикистану для реалізації програм технічної допомоги, гуманітарних, освітніх та інших програм надано понад 900 млн дол. США. Вашингтон сприяє виходові країни на глобальні та регіональні ринки. Так, USAID спільно з Фондом Ага Хана і в співпраці з компанією «Памір Енерджі» підписали угоду, спрямовану на розвиток прикордонної торгівлі електроенергією між Таджикистаном й Афганістаном [7]. Такі, на перший погляд суто утилітарні домовленості насправді об'єктивно посилюють значущість альтернативних російсько-євразійському інтеграційних напрямків, сприяючи більш багатовекторному позиціонуванню початково однозначно промосковського режиму в Душанбе.

На відміну від обумовленого рівною мірою геоекономічними та військово-політичними мотивами центральноазійського курсу США, регіональна стратегія іншого потужного гравця – Китайської Народної Республіки (КНР) – зовні переслідує суто економічні й інфраструктурні цілі. Вибудовуючи відносини з пострадянськими режимами ЦА, Пекін керується наступними міркуваннями: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів регіону, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву цих країн, що Китай не просто нова наддержава, а й відповідальна

сила, що ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити надійні ринки для китайських товарів [8].

Водночас, як і США, Китай виходив із того, що по вивільненні ЦА з-під виключного російського контролю регіон одразу перетворився на поле зіткнення зовнішніх сил – отже, будь-яка справді глобальна держава не могла собі дозволити туди «запізнитися». Відтак, Пекін скористався моментом, отримавши легітимну можливість розширити свій вплив.

Китайська політика щодо ЦА, так само як і американська, пройшла декілька етапів становлення, обумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

Перший етап охоплює першу половину 90-х рр. ХХ століття. У цей період економічна політика КНР в регіоні перебувала на стадії формування і становлення, відзначаючись обережністю, зваженістю, поміркованістю. Основний зміст політики полягав у встановленні дипломатичних відносин, вирішенні проблеми кордонів, забезпеченні стабільності західних китайських кордонів, розвитку торговельно-економічних зв'язків із центральноазійськими державами [9].

Дотримуючись принципу добросусідства, КНР однією з перших великих держав заявила про визнання нових країн ЦА, встановивши на початку 1992 р. з кожною з них дипломатичні відносини. Впродовж 1992–1993 рр. у Пекіні з офіційними візитами побували керівники всіх центральноазійських країн, більшість глав урядів, було підписано близько 90 двосторонніх міждержавних угод [10].

Економічні зв'язки КНР із державами ЦА в цей період обмежувалися переважно прикордонною торгівлею. 1990 р. обсяг двосторонньої торгівлі складав близько 465 млн дол., у 1995 р. він зріс до 5,5 млрд дол. Головними статтями експорту Китаю до ЦА були продовольчі товари і вироби легкої про-

мисловості. Імпорт включав різноманітну сировину. Загалом за 1992–1995 рр. товарообіг між КНР і країнами ЦА склав понад 1,8 млрд дол. [11]. Більша його частина припадала на Казахстан і Киргизстан, які мали з Китаєм пряме транспортне сполучення [12].

У 1994 р. було вперше сформульовано принципи зовнішньої політики Китаю щодо Центральної Азії: підтримка дружніх добросусідських відносин і мирне співіснування; розвиток взаємовигідного співробітництва і сприяння спільному процвітанню; повага до вибору кожної з держав і невтручання у внутрішні справи інших країн; повага до суверенітету і сприяння регіональній стабільності.

Другий етап реалізації економічної політики КНР у ЦА охоплює період від середини 90-х рр. ХХ ст. до подій у США 11 вересня 2001 р. У цей час Китай був змушений переглянути зовнішньоекономічну політику щодо пострадянських країн ЦА в напрямку її значної активізації. Китайське керівництво, відмовляючись від «стратегії очікування», розробляє нову «стратегію поступового проникнення в регіон». Підвищення значення ЦА для КНР було зумовлено не лише глобальними і довготривалими економічними проблемами та спробами їх вирішення, а й питаннями безпеки у регіоні, зростанням уйгурського сепаратизму, міжнародного тероризму, ісламського радикалізму [13]. Переговори про зниження рівня військової присутності у прикордонних районах завершилися підписанням у Шанхаї і Москві «Угоди про зміцнення довіри у військовій сфері у прикордонному районі» (1996) та «Угоди про взаємне скорочення збройних сил в прикордонному районі» (1997) [14]. Ці кроки послугували підґрунтям для створення «Шанхайської п'ятірки» у складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, яка, з одного боку, стала

основним інструментом узгодження політики центральноазійських країн, Росії, Китаю, з іншого, – дала поштовх для посилення економічних позицій КНР у регіоні.

Відтоді Китай бере на себе ініціативу створення багатопрофільної міжнародної організації для забезпечення співробітництва в економічній та енергетичній сферах. Це створює додаткові передумови для активізації багатосторонніх зв'язків КНР із пострадянським державами ЦА в економічній сфері. Впродовж 1996–2000 рр. відбулось значне зростання товарообігу між ними (до 3,8 млрд дол.), а також прямих інвестицій КНР в економіку регіону. Експорт держав ЦА до Китаю включав енергоносії, хімічну і текстильну сировину, чорні та кольорові метали. Китай експортував, головне, товари широкого вжитку.

Від другої половини 1990-х рр. найважливішою сферою китайських інтересів у регіоні стає енергетика. До центральноазійських країн приходять великі нафтові і газовидобувні компанії КНР, які розпочинають реалізацію низки проектів. Так, від 1997 р. Китайська національна нафтогазова корпорація (CNCC) почала видобуток нафти у Західному Казахстані [15]. Влітку того ж року між Казахстаном і КНР був підписаний контракт, який передбачав китайські інвестиції в нафтову галузь та у будівництво газопроводу «Західний Казахстан – Китай» обсягом 11 млрд дол. Паралельно Китай почав системно входити і в енергетичну галузь Туркменістану.

Період від середини 90-х рр. до 2001 р. можна вважати переломним у розвиткові відносин між КНР і країнами ЦА. Китай зосередився на співробітництві в рамках регіональної системи безпеки та на реалізації програми забезпечення своїх економічних інтересів. КНР чітко визначилася зі своїми пріоритетами в регіоні, розпочавши їх послідовну реалізацію.

Третій етап економічної політики КНР щодо пострадянських країн ЦА отримав назву «всебічне співробітництво». Його умовний початок пов'язаний із подіями 11 вересня 2001 р. у США, і триває цей етап донині [16]. У цей час Китай робить ставку на кардинальне зміцнення позицій в економіці країн ЦА шляхом суттєвого збільшення обсягів торгівлі, інтенсифікації проектно-інвестиційної і фінансової діяльності, надто в плані кредитування значущих для КНР галузей економіки країн-партнерів. Китайські компанії помітно зміцнюють позиції у нафтогазовому секторі, послаблюючи вплив колишнього галузевого монополіста в регіоні – РФ.

Саме в цей період Туркменістану, Казахстану та Узбекистану завдяки економічній підтримці КНР вдалося суттєво диверсифікувати мережу постачання газу до китайських ринків в обхід Росії, діставши бажану транзитну незалежність від Москви. Ще не позбулися цієї залежності зав'язані за російський імпорт газу Таджикистан та Киргизія.

Станом на березень 2017 р. газопроводом ЦА – Китай було доставлено 170 млрд куб. метрів природного газу [17]. Зазначена магістраль розпочинається на кордоні Туркменістану й Узбекистану і територією останнього та Казахстану прямує до КНР та через КПП «Хоргос» заходить до Сіньцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) Китаю. У 2010 р. розпочато експлуатацію нафтопроводу Казахстан – Китай, будівництво якого здійснювалося в два етапи. Станом на березень 2017 р. газопроводом ЦА – Китай було доставлено 170 млрд куб. метрів природного газу. Нині у складі газопроводу функціонують три гілки довжиною понад 1800 км кожна. Щорічна пропускна потужність складає 30 млрд кубів. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки «D» довжиною 1000 км. Вона пройде через Туркменістан, Узбекистан, Та-

джикистан і Киргизію та увійде до китайського газопроводу «СУАР» у його південній частині, де сполучається з внутрішнім газопроводом, який з'єднує захід та схід КНР. Проектна потужність гілки «D», початок експлуатації якої було заплановано на кінець 2020 р., складатиме 30 млрд кубів газу на рік.

У червні 2012 р. Пекін підписав угоду з Таджикистаном про будівництво ТЕЦ «Душанбе-2» та експлуатацію спільного цементного комбінату. Щодо Киргизстану та Таджикистану, то економічна політика Китаю полягає у формуванні надійних економічних і міжнародно-правових умов для імпорту з цих держав гідроресурсів та електроенергії [18].

Нині Китай є найважливішим економічним партнером країн пострадянської ЦА та головним імпортером нафти і газу з Туркменістану та Казахстану, паралельно він виступає ще й у ролі найбільшого кредитора цих країн. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд кредитів. З них: Казахстану – понад 13,5 млрд, Туркменістану – понад 12,4 млрд, Узбекистану – понад 2,2 млрд, Таджикистану – понад 1,7 млрд, Киргизії – понад 1,1 млрд [19]. Усі кредити пільгові: відсоткова ставка 1,5-3%, термін до 20 років із пільговим терміном. Експерти наголошують на низці особливостей китайського кредитування у ЦА: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування та робочої сили з КНР; вони спрямовані виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проєктів, в яких зацікавлений Китай. Загалом кредити сприяють створенню інфраструктури між ЦА та КНР, що є особливо важливим, враховуючи, що в радянські часи регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних

центрів, автомагістралей та залізниць), які дозволяють нарощувати товарообмін з регіоном [20].

У Центральній Азії Китай реалізовує передовсім власні національні економічні інтереси. Керівництво КНР і китайських компаній виявляє неабияку гнучкість і виваженість, використовуючи на свою користь будь-які економічні чи політичні складнощі у країнах ЦА. Прикладом такого підходу може слугувати економічна політика КНР щодо Туркменістану. Так, починаючи від 2009 р. Пекін, скориставшись глибокою фінансово-економічною кризою в якій опинилася ця держава через падіння світових цін на енергоносії, протягнуло Туркменістану «руку допомоги» – і вже на початку 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів у Туркменістані склав 1,1 млрд дол. Насамперед було активізовано реалізацію проєктів із видобутку і транспортування нафти та газу. Китайська сторона фінансувала будівництво й експлуатацію газогону Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай потужністю 25 млрд куб. м газу на рік. У 2010 р. запрацювала перша гілка газопроводу Туркменістан – Китай.

Китайські компанії домінують у туркменській економіці, потіснивши звідти росіян. КНР – єдина країна, яку туркмени допустили до розробки родовищ на суходолі. Слідом за інвестиціями в енергетику китайські компанії почали брати участь у фінансуванні проєктів в інфраструктурному секторі. Станом на 2016 р. із експортованих Туркменістаном 48 млрд кубометрів газу КНР отримав близько 30-35 млрд кубометрів. Утім, проблема полягає в тому, що Китай, закуповуючи лівову частку туркменського газу, зараховує оплату як погашення багатомільярдних кредитів, наданих Туркменістанові. Така форма економічних відносин із Пекіном викликає в Ашгабата невдоволення, яке зростає на тлі падін-

ня світових закупівельних цін на енергоносії. Відмова Росії купувати туркменський газ ще більше посилює залежність Туркменістану від Китаю.

Характерною рисою економічної політики КНР щодо центральноазійських країн є ставка на поглиблення двостороннього економічного співробітництва. Найбільшими торговельними партнерами КНР у регіоні є Казахстан із річним товарообігом двосторонньої торгівлі 13,5 млрд дол. і Узбекистан – 1,9 млрд дол. [21]. Наприкінці 1990-х рр. китайські фінансові інвестиції в регіоні склали понад 1 млрд дол., у 2016–2017 рр. їхній обсяг зріс більше ніж у 20 разів і нині оцінюється в 25 млрд дол. У Казахстані близько 2 000 підприємств засновано на китайському капіталі. На початок 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів у Туркменістані складав 1,1 млрд дол. (42% – в нафтогазовій галузі), а в узбецькій економіці – 640 млн дол. (з них 85% припадає на галузі ТЕК) [22]. У 2017 р. Китай став найбільшим імпортером туркменського газу, придбавши за останні сім років 160 млрд куб. м [23].

Одночасно, починаючи ще від кінця 1990-х рр. Китай стає головним ініціатором створення багатопрофільної міжнародної структури – Шанхайської організації співробітництва (ШОС), яка забезпечує співпрацю в економічній та енергетичній областях і оптимізує умови для розвитку багатосторонніх зв'язків КНР із пострадянськими державами в усіх можливих сферах взаємних інтересів. Особливе значення в цьому контексті китайське керівництво надає відносинам із пострадянськими країнами ЦА [24].

Діючи, насамперед, через ШОС, Китай протягом 2001–2017 рр. значно розширив взаємини з державами ЦА. Важливою віхою тут стала презентація Головою КНР Сі Цзіньпіном

у 2013 р. в Астані ініціативи створення економічного поясу «Нового Шовкового шляху». Реалізуючи проект «Шовкового шляху», Китай активно пропагує свої основні цивілізаційні цінності, до яких зокрема належать: взаємна довіра; взаємна вигода; рівність; повага до множинності та багатства різних культур; прагнення до розвитку.

Поряд з економічним інтересом важливим компонентом зближення нових незалежних країн ЦА з Китаєм є позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою». Вона викликала резонансне зацікавлення з боку керівництва центральноазійських країн пострадянського простору своєю гнучкістю та нетрафаретністю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку.

Сильною стороною китайської економічної політики в Центральній Азії, окрім гнучкої взаємодії на двосторонній основі та наявного значного фінансового ресурсу, є спроможність Пекіну запропонувати широкий спектр напрямів для співробітництва. Відносна слабкість промисловості та ресурсний характер економік країн Центральної Азії створюють природне підґрунтя для економічної співпраці з Китаєм.

Вплив КНР на країни пострадянської ЦА і на регіон загалом дедалі більше посилюється. Політика Пекіна, пройшовши кілька етапів, еволюціонувала від «стратегії очікування» до «стратегії поступового проникнення» і «всебічного співробітництва». В основі китайської зовнішньої політики в регіоні лежить завдання забезпечення сприятливих умов для подальшого розвитку Китаю. КНР веде у Центральній Азії цілеспрямовану, активну, ініціативну, наступальну політику, грамотно використовуючи економічні, політичні, безпекові, військові та інші інструменти як у рамках ШОС, так і в двосторонніх відносинах із центральноазійськими країнами. Для останніх

особливо привабливою є ставка китайського керівництва на довгострокові економічні проекти.

Активність на теренах ЦА виявляють й інші геополітичні актори XXI століття – Індія, Іран, Туреччина, ЄС. Так, індійське керівництво зацікавлене у створенні надійних шляхів постачання нафти та газу з центральноазійського регіону до Індії. Для реалізації цього завдання Індією було підписано велику кількість меморандумів про співпрацю в енергетичному секторі з Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном. Щоправда, крім співпраці з Туркменістаном щодо поставок газу та інвестицій в деякі інфраструктурні проекти в Таджикистані, Індія наразі так і не здійснила раніше заявлених проектів співпраці з іншими країнами. Реалізація проекту трубопроводу Туркменістан – Афганістан – Пакистан так і залишилася нездійсненою через складну внутрішньополітичну ситуацію в Афганістані. Попри свій значний економічний потенціал, Індія не входить навіть до десятка найбільших інвесторів в енергетичні сектори ЦА. Французький аналітик М.Ларюель з цього приводу зазначив, що Індія втратила свій шанс стати впливовим гравцем в енергетичній сфері у Центральній Азії [25]. Тож на сьогодні сфери помітної економічної присутності Індії лежать у фармацевтичному секторі, торгівлі ураном з Казахстаном та експорті бавовни з Узбекистану. Зокрема, до 30% фармацевтичних продуктів до країн ЦА завозять із Індії [26]. Індія також виявляє бажання брати участь в інтеграційних процесах в цьому регіоні. Зокрема від 2017 р. вона є повноправним членом ШОС, що збільшує своє значення як об'єднавчий та координаційний центр країн ЦА і тим самим стає ще більш привабливою з погляду міжнародної політики співробітництва та участі в ній таких потужних регіональних суб'єктів, як Делі.

Розвиток різновекторних інтеграційних процесів у центральназійському регіоні незворотно позбавляє його статусу «стратегічного запілля» та «м'якого підчерев'я» московського імперського простору. Фактично РФ уже визнала втрату політико-економічного домінування в ЦА, будучи змушеною змиритися з масштабним проникненням до своєї колишньої одноосібної «вотчини» інших сусідніх з нею країн, насамперед Китаю. Про зміну позиції Москви щодо ЦА свідчить і вже згадувана поява наприкінці 2000-х рр. у російських стратегічних документах положень про важливість зміцнення потенціалу ШОС та механізму співробітництва п'яти прикаспійських держав (РФ, Казахстану, Туркменістану, Ірану, Азербайджану).

Не менш (а стратегічно навіть більш) загрозливою для позицій Москви в пострадянській ЦА є поступовий занепад російського гуманітарного впливу в регіоні, навіть у досі найбільш зрусифікованому Казахстані. Так, державна програма розвитку і функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр., затверджена указом президента № 110 від 29 червня 2011 р., передбачала зокрема збільшення частки населення республіки, яка володіє англійською мовою, 2017 р. – до 15%, 2020 р. – до 20%.

У жовтні 2017 р. Н.Назарбаєв підписав указ про переведення казахської мови з кирилиці на латиницю до 2025 р. [27]. На його думку, це допоможе ефективніше модернізувати суспільство, полегшить комунікацію із зовнішнім світом, сприятиме швидшому вивченню англійської мови дітьми. Викладання на латиниці у перших класах шкіл має розпочатися з 2022 р. Сьогодні у Казахстані і серед казахів у країнах СНД використовується кирилиця. Латиницею користуються окремі казахські діаспори за кордоном, зокрема в Туреччині.

Переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку можна розглядати як намагання зробити країну більш відкритою для західних цінностей та як знаковий етап довгострокової політики поступового дистанціювання від Росії, російської цивілізації. Адже стратегічно такий крок спрямований на обмеження інтегрованості Казахстану у спільний із Росією та Білоруссю російськомовний і москвоцентричний гуманітарний простір. Водночас «латинізація» алфавіту посилює ідентифікацію Казахстану як тюркської держави та його включеність у загальнотюркські гуманітарні процеси. Характерно, що раніше перехід на латиницю вже відбувся в більшості інших пострадянських країн, де переважає мусульманське тюркське населення (Азербайджан, Туркменія, Узбекистан).

Зрештою, зазначені тенденції в розвиткові як окремих пострадянських держав ЦА, так і регіону загалом здатні не лише підважити економічні (ЄАЕС) і геополітичні (СНД, ШОС) інтеграційні об'єднання, а й остаточно деструктурувати центральноазійський сегмент пострадянської ментально-цивілізаційної єдності, центром якої намагається бути Росія.

Використані джерела та література:

1. Східний вектор стратегічного партнерства України в умовах глобального світу. Аналітична доповідь / За ред. В.О. Кіктенко. К., Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2013. 184 с. С. 48-50.
2. Визит Назарбаева в США: что (не) осталось за кадром. URL: <https://p.dw.com/p/2r99p>
3. О военном сотрудничестве Казахстана и США. URL: <https://www.fondsk.ru/news/2017/07/08/o-voennom-sotrudnichestve-kazahstana-i-ssha-44287.html>

4. США и НАТО в каспийском регионе: стратегия упущенных возможностей. URL: <http://vpoanalytics.com/2018/06/07/ssha-i-nato-v-kaspijskom-regione-strategiya-upushhennyh-vozmozhnostej/>
5. Касюк Л.А. Политика США на постсоветском пространстве в Центральноазиатском регионе // Вестник МГЛУ. 2010. Вып. 2. С. 89-106. С. 93-103.
6. Лаумулин М. Стратегия и политика США в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. 2007. № 4 (52). С. 51-63. С. 52-54.
7. Лажник В.Й. Місце Таджикистану в геополітичних інтересах США // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2012. № 21. С. 69-75. С. 73-74.
8. Гусев Л. Место Центральной Азии в политике Китая (по мнению китайских экспертов) // Новое восточное обозрение. URL: www.jornal-neo.com/node/8821
9. Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по-китайски? М., Астрель, 2012. 318 с. С. 70-71.
10. Парамонов В., Строков А. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. URL: <http://www.ceasia.ru/index.php/2010-07-02-17-35-18/601-2012-06-12-19-11-22.html>
11. Гусев Л. Указ. раб.
12. Демиденко С. КНР и государства ЦАР // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. М., Ин-т стратег. оценок и анализа, 2010. С.143-161. С. 152.
13. Там само. С. 149-151.
14. Делягин М., Шеянов В. Империя в прыжке. Китай изнутри. Как и для чего «алеет Восток». М., Книжный мир, 2015. 671 с. С. 456-482.
15. Парамонов В., Строков А. Указ. раб.
16. Медведев Р. Указ. раб. С. 70-74.

17. Сычева А.М., Спивак В.Ю. Проекты китайских нефтегазовых корпораций в государствах Центральной Азии // Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа. М., ИМЭМО РАН, 2014. С. 33-42.
18. Парамонов В., Строков А. Указ. раб.
19. Гончарук С. Центральна Азія на перехресті зовнішніх інтересів. URL: www.niss.gov.ua/articles/525
20. Бугрій М. Глобальна економіка у посткризовий період: тенденції та перспективи. К., НІСД, 2012. 46 с.
21. Центральная Азия: Взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина / Е. Румер, М. Раджан, Д. Тренин, Чжао Хуаншен. М., Новое издательство, 2013. 215 с. С. 195.
22. Деягин М., Шеянов В. Указ. раб. С. 167.
23. Гончарук С. Зазн. пр.
24. Алимов Р. Таджикистан и Китай. Курсом стратегического партнёрства. М., Весь мир, 2014. 377 с. С. 245.
25. Еріка М. Китай і Індія посилюють свій вплив у Центральній Азії. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/india-and-china-03-17-2012./918482.html>
26. Синха Яшвант. Многополярный мир – наша общая цель // Международная жизнь. 2003. № 3. С.46-56.
27. О переводе казахского языка с кириллицы на латинскую графику. Указ Президента Республики Казахстан. URL: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku

РОЗДІЛ VIII

УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Одним з найважливіших питань сучасного розвитку України, яке має безпосередній вплив на наше майбутнє, є адекватне розуміння ролі України у процесах трансформації пострадянського простору. Зміст та значення цього впливу не завжди чітко усвідомлюється вітчизняними та зарубіжними політиками й науковцями.

Передусім необхідно чітко наголосити на тому, що будучи другою за вагою та значенням союзною республікою, Україна була безпосередньо причетна до розпуску СРСР та припинення його існування як геополітичної реалії і, відповідно, тектонічних геополітичних зрушень у регіоні, на континенті та в світі загалом.

Поки в Україні 1 грудня 1991 р. не відбувся референдум про незалежність, на якому 90,32% громадян підтвердили Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., і консервативні союзні сили, і реформатор М.Горбачов зберігали надії і підстави думати, що вдасться зберегти СРСР у якомусь новому форматі («Союз суверенних держав» тощо).

Проте після відмови восени 1991 р. українського керівництва брати участь у новоогарьовському процесі та безпрецедентно одностайних і багатьма неочікуваних результатів всеукраїнського референдуму про незалежність, і в Москві, і в усіх інших союзних республіках остаточно зрозуміли, що

СРСР не відновиться. Ідея нового союзного договору стала неактуальною, потрібно було шукати інших форматів співпраці.

У цьому розумінні цілком правомірно стверджувати, що СРСР остаточно поховав саме вибір українським народом незалежності на референдумі 1 грудня 1991 р. Саме його наслідком стало термінове скликання наради керівників Росії, України та Білорусі, які 8 грудня 1991 р. підписали Біловезькі угоди, фактично денонсувавши угоду про створення СРСР 1922 р., заявивши, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування» й створили Співдружність незалежних держав як своєрідний формат цивілізованого розлучення та налагодження відносин у нових політичних реаліях.

Із цього рішення розпочався складний процес трансформації пострадянського простору. Впродовж 1990-х рр. Росія намагалася перетворити СНД на нове інтеграційне утворення на чолі із собою. Своєю чергою, Україна після своєї відмови підписувати статут СНД (і, таким чином, формально так і не ставши його членом) постійно була тією силою, що стримувала ці процеси і тенденції.

Причини такого позиціонування Києва у пострадянській геополітичній реальності бачаться по-різному. З одного боку, «москвоскептицизм» значної частини українського суспільства та еліт може трактуватися як наслідок засадничого цивілізаційного вибору на користь західного, європейського шляху розвитку. Невипадково одразу після проголошення незалежності у науковій думці найбільшого поширення набуло сприйняття України як невід'ємної частини історичного розвитку Європейської цивілізації. Ще до остаточного політичного визначення вектору соціально-економічного розвитку України на сучасному етапі – поступової інтеграції до Євросо-

юзу та НАТО – науковці зосередились на обґрунтуванні саме європейської соціокультурної ідентичності українців. Автори численних наукових праць розмежовували Україну з Росією у цивілізаційному аспекті, наголошуючи на досить ранньому (ще від часів Середньовіччя) розходженні історичних шляхів двох великих слов'янських націй.

Аргументуючи саме європейський цивілізаційний напрям розвитку України, деякі дослідники акцентують увагу на наявності певних європейських соціокультурних цінностей українського суспільства, як-от історичних традицій демократії та індивідуалізму, що є, на їхню думку, неспростовним аргументом на користь належності України до європейської цивілізації [1]. А якщо українцям і притаманні якісь «західні» («візантійські», «азійські») риси, то вони нерідко потрактовуються як «вторинні», «накинуті ззовні» й такі, що лише ускладнюють просування «єдино вірним шляхом» європейської трансформації. Український вибір у такій логіці міг бути лише європейським, західно-орієнтованим, а репрезентанти інших точок зору оголошувалися (щоправда, часто небезпідставно) «агентами впливу Москви».

Хоча початково євразійська інтеграційна парадигма в Україні була не конче пов'язана з промосковською орієнтацією. Адже свого часу за відродження імперії на пострадянських теренах виступала частина українських радикальних націоналістів (передусім ідеологи УНА-УНСО Д.Корчинський, А.Лупиніс, А.Шкіль, О.Вітович, В.Чечило). На їхню думку, крах СРСР одночасно означав втрату українцями належності до великої держави, яку вони розбудовували нарівні з росіянами. За підсумками «холодної війни» Київ опинився більшою мірою в таборі переможених, не користуючись таким рівнем довіри та підтримки західного світу, як, приміром, Польща чи

країни Балтії. Захід наполіг на роззброєнні України (насамперед, на її відмові від ядерної зброї) та унеможливив здійснення будь-якої іредентистської політики, спрямованої на возз'єднання всіх українських етнічних земель у межах однієї держави. Геополітичне кредо новітніх «українських імперіалістів» сформулював, зокрема, А.Лупиніс в одному зі своїх ідеологічних есеїв: «імперія мусить бути відновлена» [2].

Пропонуючи «не міняти звички українців жити у великій державі» [3], УНСО пропагує так званий «києвоцентризм» – доктрину об'єднання низки слов'янських народів і пострадянських територій («від Балкан і Калінінграда до Владивостока») навколо Києва. Втім, такі погляди об'єктивно зближували «києвоцентристів» із прихильниками східного вектору інтеграції, обумовлюючи ситуативну співпрацю з ними. Так, у 1990-х рр. УНСО брала участь у Придністровському конфлікті по один бік із промосковськими силами, проводила спільні заходи з російськими шовіністами, а Д.Корчинський уже після свого виключення з організації разом із відомим ідеологом неоевразійства О.Дугініним входив до керівництва «Міжнародного Євразійського Руху».

Такий «євразійський опортунізм» у середовищі українських націоналістів, очевидно, ґрунтувався на віддавна присутньому в історичному дискурсі уявленні про царську Росію та СРСР як про спільну державу двох народів – російського (великоруського) та українського (малоросійського). Адже попри всі проблеми й трагічні обставини, період перебування у складі імперії, дійсно, характеризувався визначними культурними та науковими здобутками українців, їхньою масштабною кооптацією до загальноімперських еліт, а також досі найбільшим розширенням української етнічної території.

З іншого боку, еліти всіх пострадянських держав (зокрема України) прагнули долучитись до процесів європейської інтеграції та глобалізації, керуючись передусім потребами забезпечення вигод від збування сировинної продукції власних країн на світовому ринку, необхідністю ефективного зберігання та вкладання за кордоном «зароблених» у власних країнах коштів [4]. Далеко не останню роль відіграє прагнення пострадянської української еліти отримати доступ до світової медицини, освіти, культури, технологій, стандартів споживання, комфорту, безпеки, можливості мандрівок, придбання власності в інших куточках світу, інтегруватися у світову еліту. Присутня й потреба у «запасних аеродромах» за кордоном задля власної безпеки та подальшого життя своїх сімей у випадку ймовірних політичних та соціальних загроз на батьківщині. З огляду на ці чинники, на специфіку джерел збагачення та розташування ринків збуту, українська еліта значною мірою залежить від Заходу та власного суспільства, потребуючи їхньої підтримки. Водночас, економічна та політична залежність України та її еліти від РФ залишаються досить високими. Геополітичне становище України та її близькість до Європи теж відіграють важливу роль.

Вплив усіх цих факторів, зрештою, визначив Україну полем жорсткої боротьби – як внутрішньополітичної, так і міжнародної. Невипадково саме наша країна у 2013–2014 рр. стала чи не першою на пострадянському просторі ареною прямого силового протистояння через вибір вектору зовнішньої геополітичної (зокрема інтеграційної) орієнтації.

Офіційний Київ майже завжди виступав неформальним лідером «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, по мірі можливості протистоячи їм. Зокрема від 1993 р. Україна надавала військово-технічну допомогу Грузії

та Азербайджану у їхній боротьбі з підтримуваними Москвою сепаратистами, українські добровольці у 1990-х рр. воювали на боці Грузії [5; 6].

Згодом, у 1997 р. з метою протидії політичному й економічному диктатові Москви на пострадянському просторі у Страсбурзі на зустрічі президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови було утворено регіональне об'єднання ГУАМ. У 1999 р. до нього приєднався Узбекистан, і воно отримало назву ГУУАМ. Організація задумувалась як певна інтеграційна альтернатива СНД за участі країн, орієнтованих на поглиблену співпрацю із Заходом. Як вважає російський дослідник О.Скаков, створення ГУАМ було спробою перетворити СНД на біполярну структуру [7]. Так Київ став центром «антиінтеграційної коаліції» (О.Дугін), за повернення якого на євразійський шлях (тоді ще у формі ЄЕП) точилася вперта боротьба, адже без України ефективна опозиція московській об'єднувчій стратегії на теренах СНД була за визначенням неможливою [8].

Прагнучи запропонувати союзним країнам пострадянського простору альтернативний до російського порядок денний, Україна у 2007 р. ініціювала створення зони вільної торгівлі між країнами ГУАМ, у 2008 р. – енергетичної структури для контролю за постачанням російського газу через Україну.

Іншим позаросійським інтеграційним форматом на пострадянському просторі, став запропонований Україною і Грузією у 2005 р. «Демократичний вибір» за участі низки країн Балто-Чорноморського регіону для збалансування у ньому впливу Росії. В грудні 2005 р. на саміті у Києві ця ідея формально була запущена – Україна, Грузія, Молдова, Румунія, Македонія, Словенія, Литва, Латвія та Естонія створили «Співтовариство демократичного вибору». Фактично у часи

президентства В.Ющенка Україна спробувала посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

Подією, яка суттєво змінила ситуацію на пострадянському просторі стала низка «кольорових революцій» у середині 2000-х рр. Ідеологія цих подій полягала у свідомому русі до цінностей ліберальної демократії (свободи слова, преси, політичної діяльності, вільних рівних виборів), прагненні їх ствердити та намаганні подолати пережитки радянсько-номенклатурного типу управління з притаманними для нього корупцією, клановим характером влади, намаганнями зберегти владу понад відведений законом термін тощо. Відповідно, ця революційна хвиля несла серйозну загрозу елітам тих пострадянських країн, де утвердився авторитарний неопатримоніальний політичний устрій, адже виникла загроза відсторонення правлячих режимів від влади та втрати ними основних джерел прибутків.

Деякі дослідники вважають, що «кольорові революції» стали початком четвертої хвилі демократизації у світі [9–12]. Для нас важливо підкреслити, що про нову хвилю демократизації у світі почали говорити лише після Помаранчевої революції в Україні 2004 р., хоча започаткували її Бульдозерна революція 2000 р. у Сербії та Трояндова революція 2003 р. у Грузії. Таким чином, можемо стверджувати, що масовим світовим явищем поняття «кольорових революцій» та четвертої хвилі демократизації стало саме у зв'язку з подіями на пострадянському просторі, насамперед, із Помаранчевою революцією, яка стала найбільшим і найвідомішим репрезентантом цього тренду.

Серія масових громадянських протестів, які призвели до зміни влади у Грузії, Україні та Киргизії і які відомі як Трояндова революція 2003 р., Помаранчева революція 2004 р.,

Тюльпанова революція 2005 р., спричинила запуск на пострадянському просторі двох процесів: його більш чіткої геополітично-цивілізаційної сегментації та своерідної контрреволюційної стабілізації (термін О.Фісуна) більш стійких неопатримоніальних режимів Росії, Білорусі, Казахстану, Азербайджану та низки інших країн [13].

Ці революції були спробою перетворити політичні інститути і дати нове обґрунтування політичної влади в суспільстві за допомогою неформальної мобілізації мас (визначення революцій четвертого покоління Д.Голдстоуна [14]) й означали початок процесу розпаду неопатримоніальної системи, яка до того нероздільно панувала у всіх пострадянських державах за винятком країн Балтії. Найважливішою із цих революцій була саме Помаранчева революція, оскільки Україна є великою державою регіону і, все, що відбувається в ній, неминуче впливає на її сусідів.

Українська влада на чолі з президентом В.Ющенком уперше після розпаду СРСР запропонувала новий, альтернативний до російського порядок денний для пострадянського простору, основними елементами котрого були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів. Зрозуміло, що по всім цим пунктам спроба української сторони перехопити у Москви лідерство зустріла жорстку протидію з боку Російської Федерації.

Головним геополітичним наслідком цих подій для пострадянського простору став його очевидний розкол на дві частини, в одній із яких, більшій, євразійській, тривав процес укорінення авторитарних режимів, а в іншій – меншій, євроорієнтованій, ішов складний процес переходу до інституціоналізованих демократичних режимів.

Москва сприйняла Трояндову та Помаранчеву революції як інспіровані Заходом, а новообраних лідерів Грузії М.Саакашвілі та України В.Ющенко – як маріонеток США. Насправді ж ці революції означали, що суспільство кількох пострадянських країн перестало вважати російський шлях розвитку привабливим для себе. Саме після цих подій «холодний мир» між Росією та Заходом, який настав після «холодної війни», почав стрімко холонути, оскільки у Москві вирішили, що рівновага її інтересів із Заходом на пострадянському просторі порушена на користь останнього. Ситуацію погіршив вступ у 2004 р. країн Балтії та низки колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до ЄС та НАТО.

Як зазначають у своїй роботі американські дослідники Т.Колтон та С.Чарап, «саме «кольорові революції» 2003–2005 рр., передусім «помаранчева революція» в Україні 2004 р., запустили процес руйнування холодного миру» [15]. Падіння режимів, що були частиною статус-кво в регіоні, свідчило про ослаблення російського впливу, тим більше, що невдовзі за прикладом України та Грузії проти власних неопатримоніальних режимів спробували виступити в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009). Проте ці антивладні акції протесту були невдалими.

У відповідь на ці процеси деякі пострадянські режими почали вживати заходів для унеможливлення перемоги подібних рухів у своїх країнах. Зміст цих заходів зводився здебільшого до посилення ролі держави в економіці та обмеженні чи контролі політичної конкуренції.

Участь провідних російських ліберальних політиків Б.Немцова та А.Чубайса у Помаранчевому майдані створили у путінського режиму відчуття загрози повторення сценарію «кольорової революції» у Росії. Тим більше, що після україн-

ського Майдану російська ліберальна опозиція спромоглася організувати низку масштабних антипутінських демонстрацій («Марші незгідних» у 2005, 2006, 2007, 2008 рр. тощо), прагнучи змінити політичний режим з використанням мирних методів політичної боротьби.

Перспектива тривалого масового політичного протесту громадян проти дій влади, тобто Майдан, є вкрай загрозливою для пострадянських країн з авторитарною політичною системою, оскільки руйнує її основу, делегітимізує владу. Саме тому, як зазначає В.Соловей, «особливо гостру реакцію Кремля викликала “помаранчева революція” в Україні...», яку «крім втрати політичного впливу на Україну Кремль підсвідомо екстраполював... на російську ситуацію...», а тому «під час другого президентського терміну Путіна був стерилізований виборчий процес, надмірно посилено законодавство по боротьбі з екстремізмом, репресувалась будь-яка несанкціонована громадська діяльність, переслідувалися неурядові організації, час від часу влаштовувалися антизахідні пропагандистські кампанії, були створені масові прокремлівські молодіжні та громадські організації та ін.» [16].

Однією із відповідей команди В.Путіна на Помаранчеву революцію стало створення у 2005 р. низки провладних молодіжних контрреволюційних рухів. Наймасовішим із них став молодіжний рух «Наші», учасники якого сповідували ідеї російського націоналізму, антилібералізму, недопущення «кольорової революції» в Росії, антифашизму, протистояння зовнішнім ворогам, залякували і переслідували противників режиму Путіна. Іншими молодіжними рухами зі схожими цілями діяльності стали створені у 2005 р. Євразійський союз молоді (ЄСМ) та «Молода гвардія Єдиної Росії». Так, наприклад, один із керівників ЄСМ В.Коровін прямо заявляв, що,

«наша організація створена з єдиною метою – протидіяти “помаранчевим” процесам, які набирають обертів» [17].

Як пояснили згодом у фільмі ВВС «Путін, Росія і Захід», російські політичні технологи Г.Павловський та С.Марков, які працювали на виборах 2004 р. в Україні і бачили розгортання антивладного народного руху, у відповідь на загрозу Помаранчевої революції потрібно було «швидко ввести в політично лояльний до Путіна простір молодих безробітних людей» в регіонах, розташованих приблизно в десяти годинах їзди на автобусі від Москви, «щоб вони за ніч могли приїхати на Червону площу і сказати: “Ми захистимо суверенітет країни”» [18].

За влучним висловом Т.Колтона та С.Чарапа, в роки після «кольорових» революцій Росія перейшла до контрреволюційної політики в регіоні [19]. Її суть зводилась до початку активного використання дипломатії, економічного тиску та примусу проти пострадянських країн. Найбільш яскравим її проявом стала серія економічних воєн Росії з Україною – газові 2005–2006 та 2008–2009 рр., «сирні» 2006 та 2012 рр. та інші, Молдовою – «винні» 2006 і 2013 рр., Грузією – «винна» та міграційна 2006 р., Білоруссю – енергетичні 2006–2007 та 2010 рр., «молочна» 2009, «м'ясна» 2014 рр. Зворотним боком нової російської політики стала втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви та сприйняття Росії як загрози.

Загалом, хвиля «кольорових революцій» на пострадянському просторі призвела до формування нових геополітичних реалій у регіоні, загострення суперництва між Росією та Заходом і виходу його на новий рівень.

Найважливішим геополітичним наслідком Помаранчевої революції став підрив неподільного домінування Росії на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом. Американський ди-

пломат та аналітик Р.Асмус заявляв у 2005 р., що Помаранчева революція відкрила можливості для перегляду карти Європи і Євразії, маючи на увазі отриманий Заходом історичний шанс поширити на Україну і, можливо, на саму Росію демократичний порядок [20]. Така зміна підходів щодо пострадянського простору у частини західного політикуму спричинила й відповідне переосмислення своїх позицій Росією.

Як пишуть деякі російські автори, «події Помаранчевої революції в Україні у 2004 р поставили Росію в умови відкритої конкуренції з Європейським Союзом на пострадянському просторі. Раніше присутня пасивність та недооцінка зовнішньополітичної активності ЄС змінилися спробами Росії підвищити конкурентоспроможність своїх політичних проєктів в пострадянських республіках» [21].

У промові на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р., яку деякі західні політики сприйняли як найбільш агресивну від часів закінчення «холодної війни», президент РФ В.Путін виступив проти спроб США нав'язувати іншим країнам свої порядки, прозоро натякнувши, що розглядає розгортання передових сил НАТО у країнах Південно-Східної Європи як загрозу для Росії. Займаючи дедалі більш агресивну позицію щодо НАТО, Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р.

Надалі це положення було закріплене у першому російському стратегічному документі, який вийшов після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні і Бухарестського саміту, Концепції зовнішньої політики 2008 р. [22], де Україна згадувалась лише у контексті негативного ставлення Росії до планів її прийняття у члени Альянсу. Фактично у 2008 р. Росія змогла повернути своє право вето на ухвалення країнами пострадян-

ського простору стратегічних зовнішньополітичних рішень, які не відповідали московському світобаченню.

В ухваленій у 2008 р. Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. [23] було позначено декілька сфер, які особливо цікавили Москву у контексті СНД, зокрема «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури». Очевидно, що це положення потрапило до документу після газової війни з Україною взимку 2006 р. Газова війна з Україною 2006 р. у поєднанні з її чітким євроінтеграційним курсом спонукали Росію переглянути свою політику щодо умов постачання газу країнам пострадянського простору. Тепер газ за пільговими цінами стали отримувати лише ті країни, які брали реальну участь у російських інтеграційних проектах, усі інші мали купувати його за ринковою ціною, або (як у випадку з Україною) і вище ринкової.

Загалом, одним із найбільш масштабних українських проєктів трансформації пострадянського простору стала ідея диверсифікації постачання вуглеводнів із регіону Каспію до ЄС з використанням маршрутів в обхід Росії, насамперед, через країни ГУАМ. Проте проєкти нафтопроводу «Одеса-Броди-Плоцьк» та газопроводів «Білий потік» і Nabucco у силу різних причин не були реалізовані. У разі їх успішної реалізації, ці проєкти створили б надійну економічну та геополітичну основу для діяльності ГУАМ. Натомість ідея постачання газу з пострадянського простору до країн ЄС без участі Росії була реалізована у газопроводі TANAP (запущений у 2018 р.) за участі Азербайджану і Грузії.

Обравши стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна першою з пострадянських країн 5 березня 2007 р. розпочала переговори з ЄС щодо укладення Угоди про асоціацію, вклю-

чаючи ЗВТ. У січні 2010 р. аналогічні переговори розпочала Молдова, влітку 2010 р. – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Будучи локомотивом цього процесу на пострадянському просторі, Україна своїм прикладом демонструвала іншим пострадянським країнам можливість іншої, неросійської, парадигми розвитку. Ключовим моментом цього курсу є переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на єсєвські, що своєю чергою, означає нормативно-правове відокремлення цих країн від радянської спадщини, реформування правил внутрішнього життя й адаптацію до правил ЄС.

Парафування Україною 30 березня 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також наміри Грузії і Молдови зробити те саме у 2013 р., спонукало Москву записати у Концепцію зовнішньої політики 2013 р. застереження, що «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин із іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами-учасницями СНД узятих на себе зобов'язань в рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю» [24].

Відтак, внаслідок масованого російського тиску спочатку Вірменія у вересні 2013 р. відмовилась від Угоди про асоціацію з ЄС на користь участі в Євразійському економічному союзі, а у листопаді 2013 р. й Азербайджан те саме зробив, щоправда без приєднання до ЄАЕС.

Під російським тиском 21 листопада 2013 р. і Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Питання укладання угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», яким призупинив підготовку до укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [25]. Саме це рішення українського

уряду призвело до Євромайдану та наступних серйозних змін на пострадянському просторі.

Після Революції гідності 2013–2014 рр. Україна почала сприйматися керівництвом РФ як фактично ворожа країна, ставлення до якої визначається перебігом стратегічного геополітичного суперництва «російської цивілізації» із «колективним Заходом». Як писав ще на початку ХХ ст. один із батьків геополітики Х.Макіндер, «той, хто править Східною Європою, панує над хартлендом. Той, хто править хартлендом, панує над світовим островом. Той, хто править світовим островом, контролює світ» [26]. Україна є серцевиною Східної Європи, тому її переорієнтація на ЄС була сприйнята Москвою як суттєва втрата у боротьбі за домінування у хартленді (Євразії) й посилення альтернативного інтеграційного проекту.

Для нашої теми важливо підкреслити, що у своїй програмній «валдайській» промові 24.10.2014 р. В.Путін був змушений визнати, що події в Україні мають серйозний вплив на ситуацію в регіоні та світі: «Україна..., один із прикладів такого роду конфліктів, які впливають на загальносвітову розстановку сил» [27]. Майдан зразка 2013–2014 рр. та Революцію гідності В.Путін сприйняв як реальну загрозу для реалізованого ним імперського сценарію розвитку Росії. Як наголосила польсько-американський історик Ен Еплбаум, «якщо Україна вибере європейський і демократичний шлях розвитку, то росіяни спитають – чому вони так не можуть? Російський і український народи сотні років були разом, то чому українці можуть бути європейцями, а росіяни ні? Власне цього і боїться Путін. Тому коли він побачив на Майдані молодих людей з європейськими прапорами і антикорупційними гаслами, то для нього це був мабуть найбільший жах в житті. Він боїться

настання таких подій в Москві. Мені здається, що через це він так гостро відреагував на Майдан» [28].

Своєю чергою, російський політолог Т.Ворожейкіна підкреслює, що «від результату української кризи буде вирішальною мірою залежати і доля модернізації російського суспільства: чи збережуться в ньому ті, поки ще слабкі і фрагментарні тенденції до самоорганізації і відокремлення від держави, які намітилися в останні два десятиліття, чи відродження імперської політики і шовіністична консолідація населення навколо самодержавної влади в черговий раз ці тенденції зруйнує» [29].

З метою ідейної нейтралізації впливів нової української революції у Росії в січні 2015 р. була створена нова контрреволюційна організація «Антимайдан». Один із її співзасновників, член Ради Федерації Федерального зібрання РФ Д.Саблін чітко пояснив що діяльність цієї організації спрямована на попередження «українського» сценарію зміни влади в Росії: «“Антимайдан” створюється, насамперед, щоб протидіяти “кольоровим революціям”, запланованим для нашої Батьківщини... Рік тому нам кинули виклик на Україні, і ми розуміємо, є чимало бажаючих реалізувати подібний сценарій і в нашій країні... Ми не можемо допустити, щоб прозахідна меншість знову нав'язала більшості свою волю... У разі потреби ми, зрозуміло, вийдемо на вулиці міст, щоб протистояти тим, хто спробує розхитати ситуацію в Росії» [30]. Одним зі своїх основних конкретних завдань «Антимайдан» бачить боротьбу із російською ліберальною опозицією [31].

Після українського Євромадану російська влада почала активно використовувати цю подію як додатковий аргумент проти дій російської ліберальної опозиції, натякаючи, що будь-які опозиційні мітинги, навіть антикорупційної темати-

ки, несуть у собі загрозу дестабілізації ситуації в країні, адже як сказав В.Путін у березні 2017 р., «це ж стало приводом для державного перевороту на Україні і кинуло країну в хаос» [32].

На нашу думку, влада Росії побоюється що Україна може стати для населення пострадянських країн позитивним прикладом успішної реалізації єврінтеграційного курсу на засадах демократичного розвитку. У такій якості Україна складає серйозну загрозу планам Москви зацементувати свої впливи та лідерство на пострадянському просторі, адже вона фактично уособлюватиме альтернативний до російського вектор та перспективи розвитку на пострадянському просторі. Саме тому В.Путін в інтерв'ю телеканалу «Мир» 12 квітня 2017 р. заявив, що Росія не допустить «кольорових» революцій ані в Росії, ані в країнах ОДКБ (Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизії та Таджикистані): «Зрозуміло, нічого такого допустити ми не повинні і будемо всіляко прагнути відповідним чином поводитися в Росії і всіляко підтримувати наших партнерів по ОДКБ» [33].

Побоювання російського керівництва мали під собою певні підстави. Зокрема частина російських і татарських націоналістів розглядали Майдан як приклад повалення влади, який у разі реалізації подібного сценарію у Росії зможе привести їх до створення, відповідно, російської і татарської національних держав [34].

Як слушно відзначив экс-президент Грузії М.Саакашвілі, «у нас дуже складний регіон, де путінська Росія намагається всіх під себе піджати. Якщо Україна буде успішною, вона зможе стримати цю агресію. Ні маленька Грузія, ні маленька Молдова, ніхто сам по собі не здатен стримувати цю агресію, тільки Україна. Стримувати не в військовому сенсі, хоча це теж важливо, але виграючи гібридне протистояння. Якщо Україна

покаже, що вона здатна реально проводити реформи, у Путіна не залишається аргументів. І ми тоді виграємо ідеологічну боротьбу в усьому регіоні ... Україна буде головним гарантом розвитку і незалежності всіх країн регіону, коли вона буде успішною ... Успішна Україна – це гарантія успіху та локомотив всього регіону» [35].

Українські події 2014 р. та наступна російська збройна агресія значно пришвидшили процеси сегментації пострадянського простору, зруйнувавши наявний у регіоні статус-кво. Головний наслідок цих подій полягав у зменшенні можливостей для пострадянських країн здійснювати зовнішньополітичні маневри та реалізовувати політику багатовекторності. Після того, як Росія і Захід перейшли у режим конфронтації, усі пострадянські країни мали для себе визначатись, на чиєму вони боці і якої інтеграції бажають, чи відсторонюються від обох інтеграційних парадигм, адже виникло побоювання, що Москва захоче продовжити переділ кордонів на пострадянському просторі.

По-перше, сама Росія в особі В.Путіна у його «валдайській» промові 2014 р. фактично визнала існування на пострадянському просторі двох інтеграційних парадигм, одна з яких розвивалась поза контролем Росії. У баченні Путіна інтеграційні проекти на пострадянському просторі поділяються на негативні та позитивні. Перший представляють країни, які ідуть шляхом євроінтеграції, і цей шлях довів, зокрема, Україну «до державного перевороту», а європейські партнери на цьому шляху «занурили країну в хаос, в розвал економіки, соціальної сфери, в громадянську війну з величезними жертвами». Другий, це очолюваний Росією Євразійський економічний союз, який базується на «прозорій, зрозумілій основі» [36].

Російські політологи дещо деталізували це бачення, структуруючи пострадянський простір на три групи країн за їх ставленням до політики Росії щодо України. Так, до першої групи [37] віднесено членів ОДКБ, які сприйняли анексію українських територій як даність. При цьому, якщо президенти Білорусі та Казахстану реально намагались відігравати роль миротворців-посередників, то президент Вірменії С.Саргсян у своїй заяві від 19 березня 2014 р. фактично підтримав відторгнення Криму, назвавши його прикладом реалізації права народу на самовизначення [38]. До другої групи належать Туркменістан, Узбекистан та Азербайджан, які підкреслено дистанціювались від проблеми, закликавши з повагою ставитись до територіальної цілісності країн. Третю групу склали «колишні республіки, які мріють вирватись із пострадянського простору» – Україна, Грузія, Молдова.

По-друге, сама Росія була вимушена остаточно згорнути свою політику вибудовування стратегічного партнерства із Заходом та спроби економічно вбудуватись у Західну цивілізацію, що тією чи тією мірою робили і М.Горбачов, і Б.Єльцин, і певний час В.Путін. Як написав у своїй статті «Самотність напівкровки» один із ідеологів путінського режиму В.Сурков, «4-й рік нашого століття пам'ятний важливими і дуже важливими звершеннями... Але найважливіше з тодішніх подій тільки тепер відкривається нам... Подія ця – завершення епічної подорожі Росії на Захід, припинення багаторазових і безплідних спроб стати частиною Західної цивілізації, поріднитися з “гарною родиною” європейських народів... Наша культурна і геополітична належність нагадує блудящу ідентичність людини, народженої у змішаному шлюбі. Він всюди родич і ніде не рідний. Свій серед чужих, чужий серед своїх. Всіх розуміє, ніким не зрозумілий. Напівкровка, метис» [39].

Отже, від початку 2014 р. Росія остаточно пішла шляхом конфронтації із Заходом та самоізоляції. Своєю чергою, Захід перейшов щодо Росії до стратегії стримування, підкріпленої запровадженням економічних та інших санкцій, які впродовж усього часу їхньої дії лише розширювались, що спричинило негативний вплив на російську економіку та відлучило Росію від низки важливих для неї західних технологій. Наслідком цієї ситуації є неможливість проведення модернізації та пришвидшення відставання Росії від розвинутих країн світу.

По-третє, після початку збройної агресії проти України головним напрямом російської зовнішньої політики остаточно стала розбудова власного «полюсу сили» в особі Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Як відзначає П.Баєв, «українська криза здійснила негативний вплив на реалізацію цього проекту, і заради того, щоб утримати Союз на плаву, знадобилося його істотно полегшити, скинувши складні проблеми, такі як єдина валюта або спільне громадянство» [40].

Хоча Євразійський економічний союз у складі Росії, Казахстану, Білорусі, Вірменії та Киргизії від 2015 р. почав діяти, проте російська агресія проти України серйозно налякала не лише ті країни, які не увійшли до цього контрольованого Московського євразійського об'єднання, а й союзників Росії по ЄАЕС.

По-перше варто підкреслити, що жодна країна СНД чи ЄАЕС офіційно не визнала анексію Криму Росією і на сайті Виконавчого комітету СНД (<http://www.cis.minsk.by>) станом на 2018 р. і Крим, і Донбас були позначені як територія України. Однак російська агресія проти України остаточно показала, що СНД не здатна вирішувати базові завдання, для яких вона створювалася у 1991 р., – насамперед забезпечити повагу територіальної цілісності та недоторканності кордонів її чле-

нів. Грубо порушивши ст. 5 Договору про створення СНД, Росія підштовхнула його до розвалу.

По-друге, показовим щодо реального структурування пострадянського простору стало голосування 27 березня 2014 р. за резолюцію 68/262 Генеральної Асамблеї ООН на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України. З пострадянських країн її підтримали всі західноорієнтовані країни ГУАМ (Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна) та Балтії (Латвія, Литва, Естонія), проти проголосували лише критично залежні від Росії Вірменія та Білорусь, натомість усі країни Центральної Азії, незважаючи на тиск Москви або утримались (Казахстан, Узбекистан), або не брали участі у голосуванні (Киргизія, Таджикистан, Туркменістан) [41].

По-третє, навіть найближчі союзники Росії по євразійській інтеграції, Білорусь та Казахстан, відмовились підтримати її політику запровадження жорсткого торгового режиму з Україною і піднімати мита на українські товари після підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС. Росія не лише не отримала підтримки своєї політики торговельного ембарго щодо українських та західних товарів, але Білорусь та Казахстан вирішили заробити на російських обмеженнях, постачаючи через свої території в Росію заборонені товари. У результаті Росія 20 жовтня 2014 р. була змушена посилити режим контролю на кордонах з Білоруссю та Казахстаном, що прямо суперечило концепції євразійської економічної інтеграції. Ці дії євразійського союзника і Мінськ, і Астана рішуче засудили, недвозначно підкресливши при цьому бажання дистанціюватися від російсько-українського конфлікту, уникнувши при цьому погіршення відносин з країнами Заходу і поширення антиросійських санкцій на свої зв'язки з ними [42].

Нові реалії міжнародних відносин, де міжнародне право перестало виконувати роль регулятора, найбільше стурбували країни Центральної Азії з їхніми за давніми територіальними та етнічними конфліктами. Адже після фактичної окупації Росією частини грузинських та українських територій, жодна з центральноазійських країн не могла бути впевненою у непорушності своїх кордонів.

Чи не найбільше російська агресія проти України 2014 р. занепокоїла Казахстан, де росіяни загалом складають п'яту частину, а в п'яти північних областях – від третини до половини населення. Як зазначив казахстанський науковець Р.Кадиржанов: «2014 рік абсолютно однозначно висвітлив цю ситуацію. Росія забирає Крим в Україні. Як поведуться росіяни в Казахстані? Більшість підтримує Росію... Раніше ми не знали страху перед Росією. Ми, казахи, не думали, що Росія може напасти на Казахстан, поки вона вела себе відповідно до принципів міжнародного права, найважливіший з яких – повага територіальної цілісності держав. І раптом повний відступ від цивілізованої поведінки» [43].

Найбільша проблема, яка постала перед Казахстаном, – це ідентифікація казахських росіян себе із Росією, що в контексті прикладу подій у Криму та на Донбасі почало сприйматись казахською громадськістю як потенційна проблема з лояльністю росіян до Казахської держави у разі ймовірного нападу Росії. Представники казахської еліти почали замислюватись: «якщо Росія раптом нападе на Казахстан, як будуть поводитись люди? Казахи беруть в руки зброю і йдуть давати відсіч. А росіяни? Вони стануть поряд із казахами чи вийдуть назустріч агресору з хлібом-сіллю? На Україні як було? Пропаганда зробила свою справу, і росіяни стали говорити, що українці – це

фашисти. Якщо завтра зомбоящик почне погано говорити про казахів, цілком можливим є такий же розвиток подій» [44].

Додаткову складність ситуації у Казахстані створює та обставина, що казахи, як одна із найбільш русифікованих націй, у зв'язку з подіями в Україні також опинилась поділеними. Певна їхня частина, купившись на російські казки про «українських фашистів», підтримала у 2014 р. Росію.

Відповіддю казахської влади на потенційну загрозу російського сепаратизму та вторгнення стала активізація політики казахизації північних територій, зокрема, шляхом переселення казахського населення із півдня країни. Вже навесні 2014 р., після кримського референдуму у ЗМІ потрапила інформація про плани казахської влади переселити з півдня на північ 300 тис. казахів [45]. Прагнучи змінити етнічний баланс у прикордонних із Росією областях та убезпечитись від розвитку там сепаратистських тенденцій, казахський уряд влітку 2017 р. оголосив про плани впродовж 2018–2020 рр. переселити на північ із перенаселених південних та західних регіонів 59 тис. казахських сімей [46].

У жовтні 2017 р. президент Казахстану Н.Назарбаєв підписав указ про поетапне переведення казахської мови з кирилиці на латинську графіку та затвердив новий алфавіт.

Влада найбільш інтегрованої з Росією Білорусі після російської агресії проти України 2014 р. також демонстративно не підтримала російський курс щодо України. Тоді як російський політикум тривалий час називав нову українську владу не інакше як «хунта» й докладав значних зусиль для розколу України та створення на її території підконтрольної Москві «Новоросії», президент Білорусі О.Лукашенко 28 травня 2014 р. привітав новообраного президента України П.Поро-

шенка, підкресливши, що для Білорусі «важливо, щоб Україна була стабільною і сильною державою» [47].

Водночас, у Мінську почали говорити про необхідність зміцнювати суверенітет власної держави та білоруську національну ідентичність, розцінюючи ці кроки як превентивні заходи проти ймовірних зазіхань Москви.

У липні 2014 р. президент Білорусі О.Лукашенко вперше за довгі роки виступив із промовою на білоруській мові, а згодом анонсував збільшення кількості годин білоруської мови у школі. Після 2014 р. білоруської побільшало на телебаченні та у рекламі, значно поширилась практика продажу одягу з елементами національного орнаменту, окремі мережі магазинів та автозаправок почали переходити на обслуговування клієнтів білоруською. Фактично влада Білорусі почала обережно реалізовувати курс «м'якої білорусизації» [48].

Як пишуть деякі стурбовані цим новим курсом Білорусі російські оглядачі, «справжній сплеск націоналістичних настроїв відбувся незабаром після возз'єднання Криму з Росією. Білоруська влада вирішила, що кримський сценарій може бути застосований і до неї, і гарантію від цього побачила у поширенні в суспільстві націоналістичних і русофобських ідей» [49].

Після 2014 р. білоруська влада почала практикувати арешти проросійських активістів та публіцистів, звинувачуючи їх у підриві суверенітету та незалежності білоруської держави, чого раніше собі не дозволяла. Під час щорічної прес-конференції 29 січня 2015 р. О.Лукашенко заявив, що дав доручення спецслужбам вжити заходів проти російських «чорносотенців», які не тільки бігають по лісах, а й плявузгають про Білорусь» [50].

Йдучи цим шляхом, білоруська влада у 2016 р. за українським прикладом започаткувала День вишиванки й переглянула своє скептичне ставлення до Білоруської Народної Республіки, трактуючи тепер БНР одним із етапів становлення сучасної білоруської державності [51]. У 2018 р. влада не лише дозволила провести у Мінську День волі, присвячений 100-річчю проголошення Білоруської Народної Республіки, хоча попереднім святкуванням білоруські правоохоронці активно перешкоджали, а й підключила державні установи до святкувань. На концерті в центрі Мінська зібралось близько 50 тис. людей, що стало наймасовішою акцією білоруських націоналістів після середини 1990-х рр.

Режим О.Лукашенка після подій 2014 р. в Україні вирішив додатково зміцнити позиції білоруської державності перед тиском Росії, контрольовано підключивши ресурс білоруських націоналістичних рухів, які закономірно пішли на співпрацю з владою у цьому питанні.

Міжнародна криза навколо агресії Росії проти України сприяла виходу Білорусі з ізоляції з боку Заходу. Ці події змусили ЄС переглянути політику щодо Білорусі, столиця якої стала міжнародним майданчиком для переговорів із врегулювання кризи. Після того, як у Мінську 5 вересня 2014 та 12 лютого 2015 рр. двічі укладались угоди щодо припинення збройного конфлікту на Донбасі, ЄС задля поліпшення дипломатичних відносин із Білоруссю спочатку у жовтні 2015 р. призупинив дію персональних санкцій проти президента Республіки Білорусь О.Лукашенка та його оточення, які були запроваджені у 2004 та 2011 рр. через порушення прав людини, а потім у лютому 2016 р. скасував їх. Від жовтня 2015 р. уряд США почав реалізовувати політику послаблення санкцій щодо білоруських кампаній, запроваджених у 2006, 2007 та 2010 рр.

Поряд із цим, влада Білорусі побоюється, що український революційний досвід делегітимації та зміни влади можуть спробувати використати білоруські опозиціонери, взявши за приклад український Майдан. Окрім того, у бойових діях на Донбасі беруть участь білоруські націоналісти, набуваючи відповідного досвіду. Тому у березні 2017 р. у Білорусі було превентивно затримано кількадесят опозиційних активістів із «Білого легіону» та «Молодого фронту», які, за словами О.Лукашенка та представників КДБ Білорусі, готувались до організації масових безладів у таборах на території України [52]. 24 березня 2017 р. О.Лукашенко прямо заявив: «Ситуація українська в Білорусі – не зі мною. Не можу допустити, щоб у Білорусі повторився український варіант... І якщо влада цього не побачить, тоді буде ланцюгова реакція, її дуже складно зупинити, тому що будуть втягнуті мільйони людей» [53].

Влада Азербайджану у 2015 р. та Казахстану у 2016 р. заявляли, що попередили розгортання протестних подій за сценарієм Майдану. Зокрема, президент Азербайджану І.Алієв 8 вересня 2015 р. заявив, що «в Азербайджані хотіли створити “майданівський рух”. Хотіли залучити до цих брудних справ молодь і зробити її нещасною. Для створення напруги в Азербайджані були витрачені великі гроші... Ми захистили нашу країну від цих лих» [54]. Президент Казахстану Н.Назарбаєв 5 травня 2016 р. наголосив, що «зараз час непростий, казахстанці не хочуть українських подій в Казахстані, я це знаю. Нехай всі чують. А хто це хоче сюди принести – ми застосуємо найжорсткіші заходи» [55].

У Таджикистані в липні 2014 р. під впливом українських подій було вжито превентивних заходів проти мітингової активності громадян. Парламент ухвалив зміни до відповідного закону, які забороняють участь в акціях протесту іноземців,

осіб без громадянства, а також «людей у масках», а використання на мітингах запальних та вибухових сумішей типу «коктейлів Молотова» трактуватиметься як застосування вогнепальної зброї і каратиметься відповідно [56].

Усе викладене вище дає нам підстави стверджувати що події в Україні та позиція України, особливо у 1991, 1997, 2004 та 2013–2014 рр. мали суттєвий вплив на весь пострадянський простір та його трансформацію.

Всеукраїнський референдум про незалежність 1991 р. запустив процес розпуску СРСР та появу т. зв. пострадянського простору, країни якого Росія намагалась по-новому зібрати у форматі СНД. Надалі, впродовж усіх 1990-х та початку 2000-х рр. Україна була ключовою силою, яка стримувала трансформацію СНД на більш інтегроване об'єднання на чолі з Росією. Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, надаючи посильну військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану у їхній боротьбі з підтримуваними Москвою сепаратистами.

Процес структурної трансформації пострадянського простору у формі його геополітичної сегментації почався зі створення у 1997 р. орієнтованого на Захід регіонального об'єднання ГУАМ у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови з метою протидії політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі. Створення у 2005 р. «Співтовариства демократичного вибору» було спробою України посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

Серія масових громадянських протестів, які призвели до зміни влади у Грузії, Україні та Киргизії у 2003–2005 рр., але насамперед Помаранчева революція в Україні як найбільшої з

демократично орієнтованих країн пострадянського простору, у середині 2000-х рр. посилили процес геополітичної сегментації пострадянського простору на три групи країн, вектори розвитку яких розходились: в одній ішов складний процес побудови демократичної політичної системи з традиціями змінюваності влади (Україна, Грузія, Молдова), інша продовжила йти шляхом укорінення авторитарних режимів (Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Окремо стоять Вірменія та Киргизстан, які за своїми політичними процесами тяжіють до групи євроорієнтованих країн, але їхнє геополітичне становище змушує їх залишатись назагал у межах євразійського вектору розвитку та інтеграції.

Помаранчева революція в Україні запустила процес руйнування відносин «холодного миру» між Росією і Заходом, який існував з часів перемоги Заходу у «холодній війні» та посилила геополітичне суперництво між ними. Геополітичним значенням Помаранчевої революції став підрив неподільного домінування Росії на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом. У часи президентства В.Ющенка Україна вперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для всього пострадянського простору, альтернативний до російського, його основними елементами були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів.

Народжена й успішно апробована в Україні соціально-політична традиція Майдану стала чинником, який почав впливати на весь пострадянський простір, адже тепер еліти усіх пострадянських країн мали враховувати те, що українці довели – авторитарний пострадянський режим може бути усу-

нутий від влади народом. Зокрема, Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан та Таджикистан на офіційному рівні визнали приклад Майдану загрозою державній безпеці.

Одним з наслідків Помаранчевої революції в Україні став перехід Росії до політики жорсткого економічного тиску щодо інших пострадянських країн, яка вилилась у торговельні війни з Україною, Грузією, Молдовою, Білоруссю тощо. Наслідком такої нової російської політики стала втрата довіри до Москви з боку її пострадянських партнерів та сприйняття Росії як загрози.

Почавши у 2007 р. першою серед країн пострадянського простору переговори з ЄС про укладення Угоди про асоціацію, Україна започаткувала процес цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору. Слідом за Україною у 2010 р. аналогічні переговори з ЄС розпочали Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

У 2019 р. незворотність стратегічного курсу Києва на повноцінну інтеграцію в ЄС і НАТО було закріплено у преамбулі Конституції України.

Прагнення Росії перешкодити процесам цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору через формалізоване приєднання низки пострадянських країн до європейського цивілізаційного поля призвело спочатку до безпрецедентного політико-економічного тиску на ці країни, а згодом – до відкритої збройної агресії проти України (триває від 2014 р.), активації конфліктних сценаріїв на Південному Кавказі (Нагірний Карабах, 2020 р.) тощо.

Нарешті, російська агресія проти України 2014 р. виявила наступні тенденції у розвитку пострадянського простору:

– зробила неможливим поєднання євразійського та європейського векторів інтеграції, усі пострадянські держави ма-

ли обрати або один із них, або жодного. Відтак фрагментація пострадянського простору за геополітично-цивілізаційними ознаками на три сегменти лише зміцнилась. Нині на пострадянському просторі за критерієм участі в інтеграційних процесах можна виділити три групи країн: ті, які ідуть шляхом інтеграції з ЄС (Україна, Молдова, Грузія), учасники Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Вірменія) та країни, які в силу різних причин ухиляються від участі в інтеграційних об'єднаннях (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Таджикистан);

– небажання практично всіх країн однозначно орієнтуватись на Росію;

– з огляду на серйозні розходження Росії, Білорусі та Казахстану у питанні формату торговельних відносин з Україною після підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС, під загрозу було поставлено одне з ключових досягнень євразійської інтеграції – єдина митна територія у межах Митного союзу ЄАЕС;

– навіть найближчі союзники Росії – Білорусь і Казахстан – почали побоюватись загроз державній безпеці з боку Москви і стали вживати заходів для зміцнення національної ідентичності білорусів і казахів та зменшення російських культурних впливів;

– продемонструвала практичний провал концепту «Русского мира» на пострадянському просторі, який ґрунтувався на ідеї загальноросійської ідентичності, оскільки в умовах України створити «Новоросію», граючи на мовних, культурних чи національних почуттях громадян, не вдалося.

Використані джерела та література:

1. Барановський Ф. Чинники та мотиви європейської інтеграції України // Політичний менеджмент. 2007. № 6. С. 115-124.

2. Лупиніс А. Бунт має рацію (Політичний заповіт). Чернігів, Факел, 2004. 284 с. С. 29.
3. Чечило В. Українська імперія як фактор розвитку слов'янської цивілізації // Голос нації, 1994, № 23-24 (86-87). С. 1.
4. Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посіб. К., Знання, 2006. 551 с. С. 221.
5. Бобровиц В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Усти-ма: біографія. К., Гамазин, 224 с.; Кравченко М. Українська арго-навтика: закордонна діяльність УНА-УНСО (1991–2001 рр.). К., Орієнтир, 2017. 144 с.; У горах Сванетії. Історія. Факти. Особли-вості / Тригуб О.А., Бірюков І.І., Горбунов Д.Є., Клименко С.В., Сизоненко С.В. Вінниця, Крила України, 2006. 143 с.
6. Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво Украї-ни й Республіки Азербайджан в контексті нагірно-карабахського конфлікту // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 103 (2). С. 32-34.
7. Скаков А. Россия и ГУАМ. // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 3-4. С.162-177.
8. Дугин А. Новая экономическая империя. Единое экономиче-ское пространство – выход из патовой ситуации? URL: <https://rg.ru/2003/11/04/Novaya.html>
9. McFaul M. Transitions from postcommunism // Journal of Democracy. 2005. July. Vol. 16. № 3. P.5-19.
10. Drezn D. The Fourth Wave of Democratization? URL: <http://foreignpolicy.com/2005/03/24/the-fourth-wave-of-democratization/#>
11. Бочанова М.М. «Цветные революции» на постсоветском прост-ранстве в контексте четвертой «демократической волны» // Сред-нерусский вестник общественных наук. 2009. № 2. С.171-177.
12. Немчинова Т.С. Проблема концептуального развития демо-кратии в контексте четвертой волны демократизации // Вест-ник Русской христианской гуманитарной академии. 2012. Т. 13. Вып. 4. С.206-213.

13. Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация // Прогнозис. 2006. № 3 (7). С. 211-244. С. 211.
14. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения // Логос. 2006. № 5. С.58-103. С. 61.
15. Колтон Т., Чарап С. Победителей нет: украинский кризис и разрушительная борьба за постсоветскую Евразию // Россия в глобальной политике. 2017. Декабрь. Спецвыпуск. 184 с. С. 68.
16. Соловей В.Д. «Цветные революции» и Россия // Сравнительная политика. 2011. Т. 2. № 1 (3). С.33-43. С. 39-40.
17. Смазнов И.А. Евразийство в постсоветской России // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Аспирантские тетради. 2008. № 29 (65). С.298-303. С. 301.
18. «Наши» спасли Кремль от «оранжевой революции». URL: <https://russian.rt.com/inotv/2012-01-31/Putin-Rossiya-i-Zapad-demokratiya>
19. Колтон Т., Чарап С. Указ. раб. С. 71.
20. Asmus R. Redrawing (Again) the Map of Europe: A Strategy for Integrating Ukraine into the West // Ukraine after the Orange Revolution: Strengthening European and Transatlantic Commitments / Joerg Forbrig and Robin Shepherd (edit.). Washington DC, The German Marshall Fund of the United States. 2005. P.85-112. P. 90.
21. Дергунова Н.В., Насыбуллова В.Н. Противоречия интеграционной политики Европейского Союза и Российской Федерации на европейской части постсоветского пространства (реализация прогнозов З.Бжезинского) // Власть. 2014. № 11. С.136-139. С. 137.
22. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
23. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-р). URL: <http://government.ru/info/6217/>

24. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f
25. Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. №905-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>
26. Mackinder H. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. Washington D.C., National Defense University Press, 1996. 214 p. P. 106.
27. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай» 24.10.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
28. Кремль понимает: все, что происходит в Украине, будет иметь влияние на Россию, поэтому Майдан для Путина – это был самый большой ужас в жизни, – историк Эпплбаум. URL: <https://sensor.net.ua/n3054610>
29. Ворожейкина Т. Украина: неутраченные иллюзии // *Pro et Contra*. 2014. № 3-4 (63). С.6-25. С. 6.
30. Дмитрий Саблин: «Антимайдан» никому не позволит расшатать ситуацию». URL: <http://portal-kultura.ru/articles/person/80034-dmitriy-sablin-antimaydan-nikom-u-ne-pozvolit-rasshatat-situatsiyu/>
31. В России создается движение «Антимайдан». URL: <http://mirror715.graniru.info/Politics/Russia/Parties/m.236898.html>
32. Путин сравнил антикоррупционные митинги в России с началом «арабской весны» и «Евромайдана». URL: <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/03/30/130292-putin-sravnil-antikorrupsionnye-mitingi-v-rossii-s-nachalom-arabskoy-vesny-i-evromaydana>

33. Путин: мы не допустим цветных революций в России и странах ОДКБ. URL: https://www.gazeta.ru/politics/news/2017/04/12/n_9913283.shtml
34. Самсонов А. «Сегодня Украина, а завтра Россия». Татарские сепаратисты и исламисты призывают к российскому «Евромайдану» / Александр Самсонов. – Режим доступа: <http://ruspravda.info/Segodnya-Ukraina-a-zavtra-Rossiya.-Tatarskie-separatisti-i-islamisti-prizivayut-k-rossiyskomu-Evromaydanu-3284.html>; Сепаратистские тенденции в России и евромайдан. URL: <https://rossaprimavera.ru/article/separatistskie-tendencii-v-rossii-i-evromaydan?gazeta=/gazeta/66>
35. «После того как я поменяю Украину, я хочу стать мэром Одессы». Интервью Михаила Саакашвили — о депортации, родине и политическом будущем. URL: <https://meduza.io/feature/2018/03/07/posle-togo-kak-ya-pomenyayu-ukrainu-ya-hochu-stat-merom-odessy>
36. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай» 24.10.2014...
37. Куклина И.Н. Украинский кризис и трансформация постсоветского пространства // Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник. М., ИМЭМО РАН, 2015. С.61-66. С. 63-64.
38. Президент Армении счел аннексию Крыма «примером реализации права народов на самоопределение». URL: https://zn.ua/UKRAINE/prezident-armenii-schel-anneksiyu-kryma-primerom-realizacii-prava-narodov-na-samoopredelenie-141524_.html
39. Сурков В. Одиночество полукровки (14+) // Россия в глобальной политике. 2018. № 2. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/odinochestvo-polukrovki-14-19477>
40. Баев П. Геополитика самоизоляции // Pro et Contra. 2014. № 3-4 (63). С.73-86. С. 79-80.
41. Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/>

42. Чуфрин Г.И. Евразийская интеграция и украинский кризис // Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник. М., ИМЭМО РАН, 2015. С.92-94.
43. Рустем Кадыржанов: Казахи напуганы: сегодня Украина, а завтра кто? URL: <http://www.dialog.kz/comment/75275>
44. Там само.
45. Казахстан приступил к «коренизации». URL: <https://topwar.ru/42707-kazakhstan-pristupil-k-korenizacii.html>
46. Великое переселение народов: «казахизация» севера как прививка от сепаратизма? URL: <http://press-unity.com/analitika-stati/10393.html>
47. Лукашенко поздравил Порошенко с победой на выборах и напомнил о дружбе. URL: <https://www.segodnya.ua/politics/lukashenko-pozdravil-poroshenko-s-pobedoy-na-vyborah-i-napomnil-o-druzhbe-524190.html>
48. Почему Лукашенко полюбил белорусский язык и нацстроительство. URL: <https://carnegie.ru/commentary/66512>
49. Батькины нацисты. Белорусские правые зачищают страну от России. Лукашенко не против. URL: <https://lenta.ru/articles/2018/04/03/belonazi/>
50. Президент обещал принять меры к «черносотенцам». URL: http://by24.org/2015/01/29/alexander_lukashenko_promised_to_catch_all_pro_russian_cossacs_in_belarus/
51. Администрация Лукашенко интересовалась у Академии наук ролью БНР в истории страны. Что ответили ученые? URL: <https://belaruspartisan.by/politic/417385/>; Празднование юбилея БНР: 7 удивительных моментов. URL: https://gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=136928
52. Лукашенко заявил про затримання «бойовиків, які тренувалися в Україні». URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/21/7138802/>; КГБ: среди задержанных активистов «Белого легиона» профессиональные боевики. URL: <http://www.belta.by/>

-
- society/view/kgb-sredi-zaderzhannyh-aktivistov-belogo-legiona-professionalnye-boeviki-239069-2017/
53. Лукашенко: украинского варианта в Беларуси не допустят. URL: <http://www.belta.by/printv/president/view/lukashenko-ukrainskogo-varianta-v-belarusi-ne-dopustjat-239199-2017/>
54. При Президенте Азербайджана Ильхаме Алиеве состоялось совещание, посвященное экономическим вопросам и подготовке государственного бюджета на 2016 год. URL: https://azertag.az/ru/xeber/Pri_Prezidente_Azerbaidzhana_Ilhame_Alieve_sostoyalos_soveshchanie_posvyashchennoe_ekonomicheskim_voprosam_i_podgotovke_gosudarstvennogo_byudzheta_na_2016_god_VIDEO-882954
55. Казахстанцы не хотят украинских событий, я это знаю – Назарбаев. URL: <https://informburo.kz/novosti/kazahstancy-ne-hotyat-ukrainskih-sobytiy-ya-eto-znayu-nazarbaev.html>
56. Таджикистан опасается повторения украинского «майдана». 03.07.2014. – Режим доступа: https://ria.ru/cj_news/20140703/1014535330.html

ПІСЛЯМОВА

Міжнародна інтеграція стала одним з найважливіших чинників, які формують обличчя сучасного світу. Останніми десятиліттями процеси міждержавної співпраці та кооперації у найрізноманітніших сферах набули нової динаміки у багатьох регіонах планети: в Європі, Північній та Латинській Америці, Південно-Східній Азії, на Близькому Сході. Сьогодні ми є свідками без перебільшення справжнього «інтеграційного буму».

На тлі динамічного розвитку створених ще у ХХ столітті різнопрофільних міждержавних об'єднань (НАТО, ЄС, АСЕАН, НАФТА, Меркосур, Ліга арабських держав тощо) постають нові – Шанхайська організація співробітництва (ШОС), Євразійський економічний союз (ЄАЕС), Африканський Союз. Міжнародна інтеграція початково була більшою мірою економічним, аніж політичним феноменом, оскільки протягом усієї новітньої історії «чиста» геополітика поступово витісняється геоекономічними міркуваннями. Однак на певних стадіях продовження повноцінної господарської співпраці починає вимагати відповідного політичного оформлення. Й вельми показово, що переваги інтеграції сьогодні часто є настільки вагомими, що спонукають національні уряди йти на обмеження такої донедавна абсолютної цінності, як державний суверенітет, унаслідок делегування частини своїх повноважень створюваним для координації співпраці наднаціональним керівним структурам.

Загалом, у сучасному світі дедалі більші конкурентні переваги отримуватимуть країни, здатні бути ініціаторами та/або

центрами інтеграційних процесів, генераторами створення потужних міждержавних об'єднань. Понад те: останнім часом актуалізується потреба у зростанні внутрішньої інтегрованості та керованості регіональних просторів як органічних функціональних складників планетарного світогосподарського комплексу. Відтак, потенціал національних держав виявляється найбільш затребуваним саме там, де він є придатним для здійснення ними регіонально-розпорядчих (зокрема й суто силових, поліційних, «жандармських») функцій, ширше – для формування загальнорегіонального «порядку денного». Країни, що не матимуть сценаріїв забезпечення глобально прийнятної внутрішньої єдності свого регіону (або засобів для втілення таких сценаріїв), мусять бути так чи інакше включені до втілюваних іншими державами регіону проектів. Інтереси таких «молодших партнерів» враховуватимуться здебільшого тією мірою, якою вони можуть бути вписані в контекст інтересів певного регіонального лідера – координатора, «розпорядника» відповідного простору. Новизна полягатиме в тому, що всупереч класичній геополітиці такий «світ великих просторів» дедалі більшою мірою ґрунтуватиметься на відносинах співпраці, а не панування-підпорядкування всередині «великих просторів» та суперництва між ними. Хоча це аж ніяк не виключає можливості прикриття по суті неоколоніального становища країн внутрішньопросторової «периферії» зовнішньою атрибутикою «рівноправного партнерства».

Невипадково різноманітні проекти консолідації свого геополітичного «довкілля» нині висувають Польща (Балто-Чорноморський регіон), Іран (шиїтський пояс Близького Сходу), Саудівська Аравія (регіон Перської затоки), Марокко (арабський Магриб), ПАР (Південна Африка) тощо. Низка країн зі значним геополітичним (зокрема транзитним) потенціалом

активно саморепрезентується як макро- та міжрегіональні хаби – логістичні й ресурсорозподільчі інтеграційні вузли глобального значення. Так, Німеччина планує стати загальноєвропейським «газовим хабом». Свідченням далекосяжних амбіцій окремих держав є їхнє прагнення монополізувати стратегічну зовнішню комунікацію великих людських спільнот. Наприклад, та ж Німеччина прагне представляти на міжнародній арені інтереси усього ЄС, Туреччина – всього тюркського світу, Іран – усієї ісламо-шиїтської спільноти (надто шиїтів Близького Сходу) тощо.

Крім уже традиційної внутрішньорегіональної інтеграції, трендом ХХІ століття є формування великих трансрегіональних кластерів – об'єднань країн з різних регіонів, тісно пов'язаних одразу у декількох сферах життєдіяльності, проте без акценту на створенні наддержавних органів. Зокрема, безпрецедентною за масштабами та числом потенційних учасників є ініціатива КНР «Один пояс, один шлях». Мегапроект, який може охопити співробітництвом в економічній, інфраструктурній, технологічній і гуманітарній сферах понад 60 країн, де зосереджено 63% населення планети, та 30 міжнародних організацій, небезпідставно називають «китайською версією глобалізації», альтернативною щодо звичної, вестернізаційної.

Яскраві приклади трансрегіональної політики демонструють сьогодні й інші держави. Туреччина, донедавна безальтернативно «прив'язана» до євроатлантичного вектору як східний форпост НАТО й регіональний партнер Євросоюзу, виступає генератором (і, відповідно, головним потенційним бенефіціаром) консолідації одночасно у двох історично близьких їй просторах – постосманському (Близький Схід, ісламські Балкани, Південний Кавказ, значна частина Північної Африки) та сполученому з ним через Азербайджан «пантюркістському»

(головне тюркомовні пострадянські країни). Індонезія у своїй новій зовнішньополітичній доктрині позиціонується як центр інтегрального регіону, що повністю охоплює морські обшири між Азією та Австралією, а також системи двох океанів – Індійського й Тихого.

Світові інтеграційні процеси не оминули й територію колишнього Радянського Союзу.

Для європейської частини пострадянського простору від самого початку була привабливою ідея приєднання до європейського політико-економічного простору шляхом вступу до ЄС. Однак досягти в цьому питанні суспільно-політичної консолідації і повною мірою реалізувати євроінтеграційні прагнення вдалося лише країнам Балтії, де комуністичне правління тривало найкоротше порівняно з іншими республіками СРСР. Балтійські держави від 2004 р. є членами ЄС – таким чином підтверджено європейський вибір та демократичну трансформацію цих націй.

Значно більшим драматизмом характеризується здійснення зовнішньоінтеграційного вибору такими країнами, як Білорусь, Україна, Молдова, Грузія та Вірменія. Тут не можна заперечувати наявного подекуди політичного конфлікту між прихильниками євроінтеграції й їхніми опонентами та його екстраполяції на інші суспільно-політичні й економічні сфери. Періодично це призводило до гострих протистоянь, а в Україні та Грузії – до зміни політичної влади внаслідок революційних подій. Це зайвий раз свідчить, що вибір між європейським та євразійським напрямками інтеграції сьогодні – це вибір не лише між різними економічними моделями, а й між різними шляхами суспільного розвитку. В підсумку Україна, Молдова та Грузія, хоч і набагато пізніше за балтійські дер-

жави, але також розпочали повноцінний євроінтеграційний процес, підписавши угоди про асоціацію з ЄС.

Необхідною передумовою ефективності будь-яких інтеграційних процесів є широка суспільна підтримка. Саме громадянський «євроконсенсус» у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи та Балтії сприяв їхній успішній інтеграції до ЄС. І в підсумку здійснений суспільством європейський вибір виправдав себе, адже попри всі свої не завжди позитивні для східноєвропейських націй наслідки, саме євроінтеграція стала одним із вирішальних чинників, що унеможливили формування тут кланово-олігархічної моделі влади й економіки, як у більшості пострадянських держав.

В Україні об'єктивному суспільному сприйняттю перспектив євроатлантичного вибору чималою мірою заважає дотепер дещо одностороннє уявлення про його ідейно-ціннісні засади. Як справедливо зазначається у монографії, крім різного роду об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, прямих і контекстуальних факторів та обставин, на заваді в даному випадку стає хибне уявлення про фундаментальну мету «євротрансформації»: від поганого в завжди й у всьому радянського «старого» – до доброго завжди й у всьому європейського «нового». При цьому під «європейськими цінностями» досі дуже часто розуміються виключно високі стандарти споживання (аж до споживацтва), громадянські свободи та політична демократія – зазвичай ще й у формі суто парламентської республіки, що вона періодично пропагандистськи подається як «найбільш європейський» різновид урядування. Нерідко «у комплекті» з цими пунктами йдуть дедалі активніше критиковані на самому Заході мультикультуралізм, політкоректність, гендерна ідеологія тощо. Натомість далеко не завжди можна почути про не менш – якщо не більш – значущі передумови

Європи як культурно-історичного феномену: правову дисципліну, трудову етику, високу релігійність, міцні традиції родинності, передову військову організацію. Саме необізнаність щодо всієї повноти поняття «європейські цінності» є далеко не останньою причиною дотеперішнього євроскептицизму частини українців.

Тож західний, євроатлантичний вектор нині є безальтернативним для країн Балтії (від самого виходу зі складу СРСР у 1990–1991 рр.), Грузії (від 2008 р.), Молдови та України (від 2014 р.), хоча в останніх двох країнах зберігається досить значна суспільна підтримка «євразійського вибору». У Білорусі, Вірменії, Азербайджані вплив європейської та євразійської інтеграційних парадигм є більш рівнозначущим і взаємоконкурентним.

Натомість, у Росії і країнах Центральної Азії питання євроінтеграції ніколи не стояло на порядку денному. Західний вектор виявляється тут значно меншою та символічнішою мірою. Так, РФ і центральноазійські держави як колишні частини СРСР (по суті інерційно) тією чи тією мірою залучено до співпраці в рамках найбільш розширених і найменш географічно детермінованих форматів євроспівпраці (Рада Європи, НАТО, ОБСЄ, ЄБРР), Казахстан є членом європейської футбольної асоціації УЄФА, Узбекистан тимчасово (1999–2005 рр.) брав участь у міждержавному об'єднанні ГУУАМ. Пріоритетними для цих країн є різноманітні незахідні напрями інтеграції.

Отже, три десятиліття потому після розпаду СРСР пострадянський простір під впливом різноспрямованих інтеграційних процесів інтенсивно фрагментується, фактично переставши бути окремою цілістю в макрорегіональній структурі світу. Колишні радянські республіки нині пов'язують своє

майбутнє з різними центрами інтеграції, групуючись саме за цим критерієм.

Слушним видається і висновок авторів монографії про те, що зміна політичної ситуації в Україні у 2014 р., анексія Криму та конфлікт на Донбасі знаменували завершення відносно «мирного» співіснування європейської та євразійської інтеграційних парадигм (принаймні в їхніх теперішніх концептуальних межах) на теренах экс-СРСР, фактично поклавши край експлуатації багатовекторної моделі. Відтоді кожна з пострадянських країн рано чи пізно мусить зробити чіткий вибір на користь лише одного з векторів інтеграції або ж дотримуватися суворого «інтеграційного нейтралітету» – аж до цілковитого ізоляціонізму. Подальші драматичні події у Білорусі, Молдові та на Південному Кавказі лише підтвердили правильність даного припущення.

Утім, інтеграційні перспективи України в сучасних реаліях також не можуть обмежуватися винятково Євросоюзом як таким, адже навіть західний геополітичний вектор нині не вичерпується орієнтацією на Брюссель. Зокрема, дедалі нагальнішим стає налагодження співпраці Києва з учасниками «Ініціативи трьох морів» – міжнародного економічного та інфраструктурного проекту, що об'єднує 12 країн ЄС, розташованих поблизу Балтійського, Чорного й Адріатичного морів. Зараз основного імпульсу новому регіональному об'єднанню надає Польща, а участь у ньому можуть брати лише члени Євросоюзу. Однак цілком імовірним є наступне переформатування досить аморфної нині ініціативи на міцнішу та масштабнішу міждержавну структуру (надто – в разі наростання кризових тенденцій у ЄС), де Україна зможе претендувати на одну з провідних ролей, перетворюючи Тримор'я на

повноцінно трансрегіональний чинник, «стиковочний вузол» між європейським і євразійським просторами.

Життєздатність та перспективність різних інтеграційних парадигм зрештою визначатимуться лише майбутнім. У цьому контексті еволюція глобалізованого світу вже нині висуває цілу низку питань щодо подальшої долі різних варіантів міждержавної інтеграції. Чи триватиме далі формування загальнопланетарних світогосподарського комплексу й духовно-гуманітарного простору? Чи, навпаки, переважатиме регіоналізація з утворенням внутрішньо високоінтегрованих, але зовні відносно закритих «світів»-макрорегіонів? На яких ціннісних і цивілізаційних засадах базуватимуться ті чи ті інтеграційні процеси та проекти? І, знов-таки, – які з них виявляться найбільш конкурентоспроможними у вимірі всього ХХІ століття? Пошук відповіді на ці та інші системні питання світового розвитку виходить уже за межі даного дослідження, залишаючи широке поле для подальших спроб наукового осмислення актуальних міжнародно-політичних процесів.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ I, післямова).

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ V).

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділи V, VIII).

Вознюк Петро Федотович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ VIII), передне слово.

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділи V, VII).

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ III).

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ IV).

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (передне слово, розділ II, післямова).

Стельмах Вікторія Олександрівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ IV).

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ VI).

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ III).

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ VI).

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ VII).

ЗМІСТ

Передне слово	3
Розділ I. ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР: МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ	8
Розділ II. МІЖНАРОДНА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	23
Розділ III. ІНТЕГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	49
Розділ IV. БАЛТІЙСЬКІ ДЕРЖАВИ: СПІЛЬНЕ ПОВЕРНЕННЯ ДО ЄВРОПИ	88
Розділ V. КРАЇНИ ЄВРАЗІЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ЯДРА (РОСІЯ, БІЛОРУСЬ, КАЗАХСТАН).	106
Розділ VI. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВУЗОЛ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ	180
Розділ VII. ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ: БАГАТОВЕКТОРНІСТЬ У ДІЇ	197
Розділ VIII. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	217
Післямова	253
Склад авторського колективу	261

Наукове видання

**ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРАЗІЙСЬКА ПАРАДИГМИ ІНТЕГРАЦІЇ
ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

Монографія

За редакцією
доктора філологічних наук, професора Рудякова П.М.,
кандидата політичних наук Вознюка П.Ф.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 15,3.
Наклад _____ прим. Зам. 20-193.

Виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.